

ТИЛ ВА АДАБИЁТ МАСАЛАЛАРИ №11

ТИЛ ВА АДАБИЁТ МАСАЛАЛАРИ

№11

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ КАФЕДРАСИ

ТИЛ ВА АДАБИЁТ МАСАЛАЛАРИ

№ 11

НамДУ ўзбек адабиётшунослиги кафедраси доценти
СУЛАЙМОНОВ МЎМИНЖОН ЮСУБЖОНОВИЧ

таваллудининг 60 йиллигига бағишланган
Республика олий ўқув юртлари профессор-
ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами

Тошкент – 2022

Тил ва адабиёт масалалари: Илмий мақолалар тўплами.—
Тошкент, 2022. — 11-китоб. — 222 б.

Мазкур тўпламга Республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари ҳамда тадқиқотчиларининг тилшунослик, адабиётшунослик ва методикага оид мақолалари киритилган.

Масъул муҳаррир:

Носиржон УЛУҚОВ, филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Шавкатжон АБДУРАҲМОНОВ, филология фанлари номзоди, доцент

Комилжон АБДУЛЛАЕВ, филология фанлари номзоди, доцент

Тўплам Наманган давлат университети илмий-техникавий кенгашининг 2022 йил 10 мартдаги 3-сонли йиғилиши қарори билан нашрга тавсия этилган.

**60 ёшингиз муборак
бўлсин!**

Серқирра, сермахсул олим ва ибрат соҳиб

Носиржон Улуқов,
НамДУ профессори,
филология фанлари доктори

Наманган адабиётшунослик мактабининг иқтидорли, салоҳиятли вакили, ўзбек мумтоз адабиётининг заҳматкаш тадқиқотчиларидан бири филология фанлари номзоди, доцент Сулаймонов Мўминжон Юсуфжонович 60 ёшга тўлди.

Мўминжон Сулаймонов 1962 йил 25 январда Наманган вилояти Чортоқ туманининг Гулдиров қишлоғида деҳқон оиласида туғилган.

1969-1979 йилларда шу қишлоқдаги 13-ўрта мактабда ўқиди. Мактабни аъло баҳолар билан битириб, Тошкент давлат педагогика институти (ҳозирги педагогика университети)нинг ўзбек тили ва адабиёти факультетига ўқишга кирди ва 1983 йилда институтни имтиёзли диплом билан тамомлади.

1983 йилда ўзи ўқиган Чортоқ туманидаги 13-ўрта мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси сифатида меҳнат фаолиятини бошлади. 1990 йилда Наманган давлат университети (аввалги Наманган давлат педагогика институти)нинг ўзбек адабиёти кафедрасига ўқитувчи лавозимига ишга қабул қилинган.

Аллоҳ Мўминжон Сулаймоновни устозлар бобида сийлаган. Олий ўқув юртида Мазлума Асқарова, Ҳакимжон Ҳомидий, Натан Маллаев, Аъзам Шерматов, Қудрат Аҳмедов, Тўхта Бобоев, Ҳамиджон Ҳомидий, Раъно Абдулаҳадова, Асил Рашидов каби ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослигини етук дарғаларидан билим олди. Устозлар устози филология фанлари доктори, профессор Н.М.Маллаев илмий раҳбарлигида ўзбек мумтоз адабиёти бўйича илмий изланишлар олиб борди ва афсуски, устози вафотидан сўнг 1996 йил 13 ноябрда **“Ҳофиз Хоразмий ва ўзбек лирик шеърятининг ривожи”** мавзусида номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди ва филология фанлари номзоди илмий даражасини олди.

Олим Ҳофиз Хоразмийнинг салафларига муносабати, “Девони”нинг ғоявий-мавзуий мундарижаси, жанр хусусиятлари, халқ оғзаки ижоди анъаналаридан фойдаланиш ва шеърый санъатлар яратиш маҳорати таҳлили асосида шоирнинг ўзбек лирик жанрлари такомилидаги хизматларини мукаммал тадқиқ этди.

Ҳозирга қадар Ҳофиз Хоразмий ҳаёти ва ижодини садоқат билан тадқиқ этмоқда. Ҳозирда етук, сермахсул, закий ва синчи олим филология фанлари доктори, профессор Ҳамиджон Ҳомидий илмий маслаҳатчилигида **““XIV охири ва XV аср бошларидаги ўзбек шеърляти поэтикаси (Ҳофиз Хоразмий ижоди мисолида)”** мавзусида докторлик диссертацияси устида изланишлар олиб бормоқда. Шунингдек, муаллифнинг 2020 йил Германиянинг нуфузли Ламберт халқаро нашриётида “Ҳофиз Хоразмий ҳаёти ва ижоди” номли монографиясини 9 та хорижий: испан, португал, италян, француз, инглиз, голланд ва рус тилларида нашр этилгани ҳам фикримиз далилидир.

1996-2007-йилларда ўзбек тилшунослиги кафедрасида ўқитувчи, катта ўқитувчи лавозимларида ишлади, 2007 йилда доцент илмий унвонини олди.

У 2009-2012-йилларда ўзбек ва рус тиллари факультети декани ўринбосари, 2013-2016 йилларда ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти лавозимида ишлади.

2020 йил 14 октябридан ўзбек тили ва адабиёти кафедраси мудири лавозимида меҳнат қилмоқда.

М.Сулаймонов ўзининг педагогик фаолияти давомида бир қаторда илмий-тадқиқот ишларида ҳам ютуқларга эришган сермахсул олимлардан биридир. Ҳозирга қадар олимнинг 270 дан зиёд илмий, илмий-оммабоп, методик мақолалари илмий тўпламларда, “Ўзбек тили ва адабиёти”, “Тил ва адабиёт таълими”, “Филология масалалари”, “Шарқ юлдузи”, “Жаҳон адабиёти” илмий журналларида ва Россия, АҚШ, Қозоғистон, Тожикистон каби хорижий мамлакатларда эълон қилинган.

Мўминжон Сулаймонов илмий фаолиятининг яна бир қиррасини халқ оғзаки ижодига доир тадқиқотлар ташкил этади. Унинг **“Болалар ўйинлари ва фольклор”, “Атоқли фольклоршунос олим”, “Наманганлик фольклоршунослар устози”, “Машҳур эртақ кашшофи”, “Оташ Холмирзаев – фольклоршунос олим”, “Абдулла Орипов шеърларида фольклор мотивларидан фойдаланиш”, “Эркин Воҳидовнинг фольклоризмлардан фойдаланиш маҳорати”** каби қатор мақолалари ҳамда академик лицейлар учун **“Ўзбек халқ оғзаки ижоди”** номли ўқув-услубий қўлланмаси фикримиз далилидир.

Мўминжон Сулаймонов матншунос олим сифатида **“Ҳофиз Хоразмий девони”, “Хилватий девони”, “Тазкираи Қайюмий”,**

“Тазкират уш-шуаро”, “Мажолис ун-нафоис” каби асарларнинг таҳлилий ва танқидий матнини ўрганиш борасида самарали меҳнат қилди. Айниқса, унинг **“Қайюмий тазкираларининг ўзбек адабиёти тарихини ўрганишдаги ўрни ҳақида”, “Ўзбек адабиётидан дарсликлар яратишда тазкираларнинг аҳамияти ҳақида”, “XX аср ўзбек тазкираларининг ўрганилиши”, “XX ўзбек тазкиралари”, “Пўлатжон домулла Қайюмов тазкираларининг манбалари”, “Тазкираларда хиндистонлик шоирлар таърифи”, “Исматулла Абдуллаев – тазкирашунос”, “Тазкиралар ва уларнинг турлари ҳақида”** сингари мақолалари шу борадаги илмий изланишлари натижасидир.

Мўминжон Сулаймоновнинг **“Камол Хўжандий ва Ҳофиз Хоразмий: адабий таъсир”, “Ҳофиз Шерозий ва Ҳофиз Хоразмий: адабий алоқалар талқини”, “Қаҳрамон шоир ва халқаро алоқалар”, “Эркин Воҳидов ва адабий алоқалар”** номли туркум мақолаларида адабий алоқалар ва бунинг адабиёт ривожини ва такомилидаги ўрни масалалари тадқиқ этилган.

Олимнинг фаолиятида илмий-методик ишлар ҳам алоҳида ўрин тутди. Унинг муаллифлиги ва шогирлар, ҳамкасблар билан ҳаммуаллифлигида **“Ўқитувчининг дарс кузатув дафтари” (2002), “Ўқитувчининг конспект дафтари” (2002), “Чет эл адабиёти тарихи” (2003), академик лицей талабалари учун “Ўзбек халқ оғзаки ижоди” (2008, 2012), “Ona tili fanidan 5-sinf maktab darsliklri asosida tuzilgan savol-javoblar” (2017), “Ona tili fanidan 6-sinf maktab darsliklri asosida tuzilgan savol-javoblar”, “Ona tili fanidan 7-sinf maktab darsliklri asosida tuzilgan savol-javoblar” (2017), “Ona tili fanidan 8-sinf maktab darsliklri asosida tuzilgan savol-javoblar” (2017)** каби 15 дан зиёд ўқув-услубий китоблари, **“Мунаввар тонг қўшиғи” (2010), “Соғлиғимиз ўз қўлимизда” (2016)** каби рисоалари фикримизнинг ёрқин далилидир.

М.Сулаймонов илмий фаолиятининг яна бир қирраси луғатчиликдир. Унинг ташаббуси ва масъул муҳаррирлигида **“Адабиётшунослик атамаларининг 5 тиллик луғати” (Тошкент, 2019), “Ҳаммабоп ўзбекча-арабча-русча-инглизча ўқув луғати” (Тошкент: Нодирабегим, 2021)** каби луғатлар ҳам нашр этилган.

М. Сулаймонов – фидойи, ташаббускор ва фаол ташкилотчи мураббий. У **“Ўзбек филологиясининг долзарб масалалари”, “Актуальные проблемы русской и узбекской филологии”, “Ўзбек филологиясида манбашунослик ва матншунослик муаммолари”,**

“Содружество языков – содружество культур” мавзуларида республика илмий-назарий конференцияларини ташкил этишда фаоллик кўрсатди.

Ҳозирга қадар унинг илмий раҳбарлигида 70 дан зиёд битирув-малака-вий иши, 10 га яқин магистрлик диссертацияси ҳимоя қилинди, 5 нафар тадқиқотчи илмий изланишлар олиб бормокда.

Мўминжон Сулаймонов Наманган давлат университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи 2 та кенгаш аъзоси ҳамда Фарғона давлат университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи кенгаш қошидаги илмий семинар аъзоси сифатида фаолият юритмокда. Олим ўнлаб илмий, илмий-методик китобларга масъул муҳаррирлик ва филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияларига расмий оппонентлик қилган.

У тарбиялаган иқтидорли ёшлар ўз соҳаси бўйича юксак натижаларни қўлга киритган. Унинг илмий раҳбарлигида 2019 йили филология факультети ўзбек тили йўналиши тадабаси Боятов Ойбек Маҳмуджон ўғли Алишер Навоий номидаги давлат стипендияси совриндори, 2021 йил 3-курс талабаси Жўрабоева Сурайё Илҳомжон қизи “МДХ давлатларининг энг ёш олими” танлови ғолиби бўлди.

М.Сулаймонов – энг фаол ва серқирра тарғиботчилардан бири. У факультет, университет миқёсидагина эмас, шаҳар, вилоят ташкилотларида ўтказиладиган маънавий ва маърифий тадбирлар ҳамда учрашувларда қизиқарли маърузалари билан мунтазам қатнашади.

У ўқувчилик йилларидан бошлаб туман, вилоят, республика газеталарида хабар ва мақолалари билан мунтазам қатнашиб келган. 1978 йил “Тонг юлдузи” (аввалги “Ленин учқуни”) газетасининг 50 йиллиги муносабати билан ўтказилган танловда энг фаол иштирокчи сифатида “Фахрий ёрлик” билан тақдирланган. Шундан то ҳозиргача оммавий ахборот воситалари: газета-журналлар, радио ва телевидениеда долзарб мавзулардаги чиқишлари, “Қани энди рўёбга чиқса”, “Қуён қилиб кетди-ку?”, “Калиш билан Тошкентга”, “Устозлар тухфаси”, “Эзгуликлар дояси”, “Ан-Наим” – фундаментал луғат”, “Тарбия манбаи” каби қатор илмий-оммабоп мақолалари билан кўп сонли ўқувчилар қалбига йўл топаган зиёлидир.

М.Сулаймонов олий ўқув юрти билан академик лицейлар, ўрта умумтаълим мактаблари ҳамкорлиги соҳасида ҳам доим фаол қатнашиб келмоқда. Норин, Чортоқ, Янгиқўрғон, Косонсой туманлардаги мактабларда учрашувлар ўтказиб, ёшлар орасида касбга йўналтириш бўйича қизиқарли маърузалар, суҳбатлар ўтказди. Ўқувчиларнинг келажакда ўз йўлларида танлашлари бўйича шахсий тажрибалари билан ўртоқлашади. Ўзбек ва жаҳон адабиётининг машҳур вакиллари ҳаёти ва ижодига оид савол-жавоблар уюштиради. У ўзи таҳсил олган Чортоқ туманидаги 13-ўрта умумтаълим мактабига деярли ҳар ҳафтада ташриф буюради. Мактаб кутубхонасига янги нашр этилган ўнлаб китоблар совға қилади. Олимнинг мактаб кутубхонасига совға қилган китоблари 500 дан ошди. Ҳар чорак якунида аъло баҳоларга ўқиётган ва намунали хулқи билан бошқаларга ўрнак бўлган ўқувчиларга бир мартали шахсий стипендиясини топширади. Мактабнинг иқтидорли ва истеъдодли ўқувчиларини доим рағбатлантиришга ҳаракат қилади. Уларни турли кўрик-танлавларда мунтазам иштирок этишга дават қилади ва амалий ёрдам беради. Ҳамиша замонавий зиёли сифатида ўз қишлоғи, маҳалласи ва мактаби билан ҳамнафас яшайди.

Мўминжон ака – зиёлилар оиласининг сарбони. Отаси вафотидан сўнг тўнғич фарзанд сифатида оиланинг маслаҳатгўйи, ғамхўр ва фидойи раҳнамосига айланди, укаларининг олий маълумот олишларига бош-қош бўлди, уларни уйлаб-жойлади. Фарзанлари ҳам ҳар жиҳатдан тенгдошларига ибрат, намуна. Ўғли Дурбек Сулаймонов – олий маълумотли иқтисодчи, Наманган вилоят қурилиш-архитектура бошқармасида бош ҳисобчи, Зулфия номидаги давлат мукофоти, Алишер Навоий номидаги давлат стипендияси соҳибаси бўлган қизи Ҳулкарой Сулаймонова – истеъдодли шоира, таржимон, филология фанлари бўйича фалсафа доктори, Тошкент давлат шарқшунослик университети ўқитувчиси, кенжа қизи Фозила Сулаймонова – Тошкент давлат ахборот технологиялари университети талабаси.

Мўминжон Сулаймонов нафақат оиласининг қадимий Гулдиров қишлоғининг фидойи ва фаол зиёлиларидан бири сифатида барча ёшларнинг устози, маслаҳатгўйи ҳамда барча маънавий-маърифий, оммавий тадбирлар, ҳашарлар ва ободонлаштириш ишларининг ташкилотчиси, раҳбари ва ҳомийси.

У кўп йиллик самарали меҳнатлари ва таълим-тарбия жараёнини такомиллаштиришда эришган муваффақиятлари учун Чортоқ тумани, Наманган вилояти ҳокимликлари ва университет ректорати “Фахрий ёрлик”лари билан тақдирланган.

Биз зукко, серқирра ва сермаҳсул адабиётшунос олим, ташкилотчи, фидойи раҳбар, меҳрибон устоз Мўминжон Сулаймоновни 60 ёши билан қутлаб, унга соғлиқ, омонлик, бекамлик, илмий ижодий ва педагогик фаолиятида омадлар тилаймиз.

**Наманган давлат университети ўзбек
адабиётшунослиги кафедраси мудири, филология
фанлари номзоди, доцент Сулаймонов Мўминжон
Юсуфжоновичнинг**

МЕҲНАТ ФАОЛИЯТИ САНАЛАРИ

1979-1983 йй. – Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика
институтининг студенти

1983-1990 йй. – Наманган вилояти Чортоқ туманидаги 13-ўрта
мактаб ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси

1990-1995 йй. – Наманган давлат университети ўзбек адабиёти
кафедраси ўқитувчиси

1995-1995 йй. – Наманган давлат университети ўзбек филологияси
факультетининг декани ўринбосари

1995-1997 йй. – Наманган давлат университети ўзбек адабиёти
кафедраси катта ўқитувчиси

1997-2002 йй. – Наманган давлат университети ўзбек адабиёти
кафедраси доценти вазифасини бажарувчиси

2002-2008 йй. – Низомий номидаги Тошкент давлат университети
докторанти

2005-2006 йй. – Наманган давлат университети ўзбек тили ва
адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси

2006-2009 йй. – Наманган давлат университети ўзбек тили ва
адабиёти кафедраси доценти

2009-2012 йй. – Наманган давлат университети филология
факультетининг декани ўринбосари

2012-2014 йй. – Наманган давлат университети ўзбек тили ва
адабиёти кафедраси доценти

2014-2016 йй. – Наманган давлат университети ўзбек тили ва
адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси

2016-2020 йй. – Наманган давлат университети ўзбек тили ва
адабиёти кафедраси доценти.

2020-2020 йй. – Наманган давлат университети ўзбек тили ва
адабиёти кафедраси мудири.

2020 – ҳ.в. – Наманган давлат университети ўзбек
адабиётшунослиги кафедраси мудири.

**Наманган давлат университети ўзбек
адабиётшунослиги кафедраси мудири, филология
фанлари номзоди, доцент Сулаймонов Мўминжон
Юсуфжоновичнинг илмий, илмий-методик ишлари
БИБЛИОГРАФИЯСИ**

1. Ҳофиз Хоразмий ва ўзбек лирик шеърятининг ривожи: Филол. фан. номз. ... диссер. автореф. – Тошкент, 1996. – 22 б.

2. Ҳофиз Хоразмий ва ўзбек лирик шеърятининг ривожи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996. – 163 б.

Ўқув, ўқув-услубий қўлланма, луғатлар:

1. Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди: Махсус курс ўқув дастури. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2004. – 1,5 б.т. (Профессор Ҳамиджон Ҳомидий билан ҳаммуаллифликда).

2. Чет эл адабиёти тарихи: Ўқув қўлланма. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2004. – 6,5 б.т.

3. Ўқитувчининг дарс кузатиш дафтари: Услубий ишланма. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2004. (Э. Ғойиббоева билан ҳамкорликда)

4. Ўқитувчининг конспект дафтари: Услубий ишланма. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2004. (Э. Ғойиббоева билан ҳамкорликда)

5. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Академик лицейлар учун ўқув-услубий қўлланма. – Наманган: «Наманган» нашриёти, 2008. – 98 б.

6. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Академик лицейлар учун ўқув қўлланма. – Наманган: «Наманган» нашриёти, 2012, – 106 б.

7. Ona tili fanidan 5-sinf maktab darsliklri asosida tuzilgan savol-javoblar. (Umumta'lim maktablari o'qituvchilari va o'quvchilari uchun) Uslubiy qo'llanma. – Namangan: Vodiy media, 2019. – 64 b. (M. G'oyibboyeva bilan hamkorlikda)

8. Ona tili fanidan 6-sinf maktab darsliklri asosida tuzilgan savol-javoblar. (Umumta'lim maktablari o'qituvchilari va o'quvchilari uchun). Uslubiy qo'llanma. – Namangan: Vodiy media, 2019. – 36 b. (M. G'oyibboyeva bilan hamkorlikda)

9. Ona tili fanidan 7-sinf maktab darsliklri asosida tuzilgan savol-javoblar. (Umumta'lim maktablari o'qituvchilari va o'quvchilari uchun).

Uslubiy qo'llanma. – Namangan: Vodiy mediya, 2019. – 40 b. (M.G'oyibboyeva bilan hamkorlikda)

10. Ona tili fanidan 8-sinf maktab darsliklari asosida tuzilgan savol-javoblar (Umumta'lim maktablari o'qituvchilari va o'quvchilari uchun). Uslubiy qo'llanma. – Namangan: Vodiy mediya, 2019. – 32 b. (M. G'oyibboyeva bilan hamkorlikda)

11. Ona tili fanidan 9-sinf maktab darsliklari asosida tuzilgan savol-javoblar (Umumta'lim maktablari o'qituvchilari va o'quvchilari uchun). Uslubiy qo'llanma. – Namangan: Vodiy mediya, 2019. – 32 b. (Mohira G'oyibboyeva bilan hamkorlikda)

12. Хаммабоп ўзбекча-арабча-русча-инглизча ўқув луғати. – Тошкент: Нодирабегим, 2021. – 48 б. (хаммуаллифлар: Ю.Раҳматуллаев, Р. Ғойиббоева, Ҳ.Сулаймонова)

Журналлардаги мақолалар:

1. Ҳофиз Хоразмий ижодида пейзаж санъати // Адабий мерос, 1993. – №3-4. – Б.24-25.

2. Ҳамиджон Ҳомидов // Ўзбек тили ва адабиёти, 1995. – №5-6. (Профессор Баҳодир Саримсоқов ва Маматкул Жўраевлар билан ҳамкорликда).

3. Оразин ёпқоч... // Адабиёт кўзгуси, 2000. – №5. – Б. 17-20.

4. XX аср ўзбек тазкираларининг ўрганилиши // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари: Мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 2005. – Б.39 – 41.

5. “Тазкират уш-шуаро”нинг “Б” нусхаси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. Мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 2005. – Б.70-77.

6. Ҳофиз Хоразмий девонининг Анқара нашри.// Шарқ машъали, 2015. – № 3-4. – Б. 67-70.

7. Барҳаёт анъаналар ва издошлик // Ўзбек тили ва адабиёти, 2017. – № 1.

8. Ҳофиз Хоразмий ва шахмат. // Ўзбекистон матбуоти, 2017. – №1. – Б. 57-58.

9. “Хамса” сарлавҳалари тадқиқи// Ўзбек тили ва адабиёти, 2018. – №5. – Б.,132-133.

10. Ҳофиз Хоразмий ижодида “турк” сўзи маъно қирралари// Ўзбек тили ва адабиёти, 2018. – № 6. – Б.56-58.

11. XV аср Шероз адабий муҳитида туркий шеърят // Шарқ юлдузи, 2018. – № 3. – Б. 51-55.

12. Ҳофиз Хоразмий девонининг Туркияда ўрганилиши // Жаҳон адабиёти, 2018. – № 8.

13. Ҳофиз Хоразмий ижодини биографик метод асосида ўрганиш // НамДУ Илмий ахборотномаси, 2019. – № 4. – Б.190-197.

14. “Кимсасиз орол сабоқлари // // Жаҳон адабиёти, 2021. – №1. – Б.197-200. (Э. Атамирзаева билан ҳаммуаллифликда)

15. Ҳофиз Хоразмий марсияси. (инглиз тилида). НамДУ Илмий ахборотномаси, 2020, махсус сон, 290-296-бет

16. Развитие доброй традиции // Звезда Востока, 2021. – №1. – С. 60-62.

а. “Авесто”да атроф-муҳитни асраш ҳақида // НамДУ Илмий ахборотлар, 2001. – № 4. – Б.69-71.

17. Alisher Navoiy o'z zamondoshi Hofiz Xorazmiyni bilganmi? // Til va adabiyot ta'limi, 2015. – №8. – В.35-37.

18. Ҳофиз Хоразмий ижодида ҳасби ҳол ва фахрия. // Ilm sarchashmalari жур. 2017. 5-сон. 47-52-бет

19. Hofiz Xorazmiy ijodida ichki qofiya // Til va adabiyot ta'limi, 2017. – №11. – В. 41-42.

20. Ҳофиз Хоразмий лирикаси қўлланган айрим шеърӣ санъатлар // СамДУ илмий ахборотнома, 2018. – №2. – Б. 90-94.

а. (THE ROLE OF HAFIZ KHOREZMI IN TURKISH POETRY.) Роль Хафиза Хорезми в развитии тюркской поэзии // Theoretical Applied Science. Philadelphif, USA. №5 (75) 2019. p 527-539. DOI: [10.15863/TAS.2019.05.73.80](https://doi.org/10.15863/TAS.2019.05.73.80)

21. Темурӣлар даври Шерозда туркий шеърӣят (инглизча). НамДУ Илмий ахборотномаси, 2021. – № 3. – Б. 337-341.

22. TOPICS AND SPECIFIC FEATURES OF ALISHER NAVOI'S PROSE WORKS// ACADEMICIA : An International Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2249-7137, Vol. 11 Issue 12, DECEMBER 2021, Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492.

23. Эркин Воҳидов ва адабий алоқалар // Наманган давлат университети илмий ахборотномаси. 2021, Махсус сон. – Б.242-245. (А.Роҳаталиев билан ҳаммуаллифликда)

24. Topics and specific features of Alisher Navoi's prose works// academia: An International Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2249-7137, Vol. 11 Issue 12, DECEMBER 2021, Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492 Ҳиндистон. (Р. Ғойиббоева, С.Абдурахмонова ҳаммуаллиф)

Илмий тўпламларда нашр этилган мақолалар:

1. Мактабда “Заҳарли ҳаёт” драмасини ўрганиш // Ҳамза мероси наманганлик олим ва шоирлар талқинида: Мақолалар тўплами. – Наманган, 1991. – Б. 52-55.
2. Алишер Навоий ва Паҳлавон Муҳаммад // Уммондан қатралар: Илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 1991. – Б. 44 – 47.
3. Ҳофиз Хоразмийнинг дидактик қарашлари // Халқ таълими, 1992. – № 10-12. – Тошкент, – Б.20-22.
4. Ҳофиз Хоразмий ахлоқ-одоб ҳақида // НамДУнинг 50 йиллигига бағишланган илмий тўплам. – Наманган, 1992. – Б.80-83.
5. Ҳофиз Хоразмий рубойлари // Илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 1993. – Б.40-42.
6. Ҳофиз Хоразмийнинг радиф қўллаш маҳорати // ЎзФА ёш филолог олимларнинг анъанавий конференцияси тезислари. – Тошкент, 1994. – Б.21-22.
7. Ҳофиз Хоразмийнинг хоразмлик издошлари // НамДУ илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 1995. – Б.35-39.
8. Даври Иброҳими Султондир... // НамДУ илмий ва методик ишлар тўплами. – Наманган, 1996. – Б.89-90.
9. Қардош халқлар адабиётининг билимдони // Поктийнат: Проф. Н.М.Маллаевнинг 80 йиллигига бағишланган илмий-назарий конференция материаллари. – Тошкент, 2001. – Б. 18-22.
10. Дину давлат ҳомийси // Навоийдан баҳра олиб: Мақолалар тўплами. – Наманган, 2001. – Б. 16-18.
11. “Тазкират уш-шуаро” асарининг қўлёзмалари хусусида // Адабиёт кўзгуси, – №8. – Б. 43-46.
12. “Тазкираи Қайюмий” Навоий ҳақида // Навоийга армуғон: Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003. Учинчи китоб. – Б.92 – 93.
13. Қайюмий тазкираларининг ўзбек адабиёти тарихини ўрганишдаги ўрни ҳақида // Классик мерос ва ёшлар тарбияси: Республика илмий-назарий конференция материаллари. – Тошкент, 2004. – Б.27 – 29.
14. Ўзбек адабиётидан дарсликлар яратишда тазкираларнинг аҳамияти ҳақида //Филологик таълимда инновацион технологиялар: Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2004. – Б.22 – 23.
15. Пўлатжон домудла Қайюмийнинг “Тазкират уш-шуаро” асари манбалари // Филологик таълим: муаммо ва ечимлар:

Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Тошкент, 2004. – Б. 37 – 39.

16. Ўзбек шоирларининг пешвоси // Навоийга армуғон: Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 2004, Тўртинчи китоб. – Б. 73 - 75.

17. Абдурахмон Жомий сахийлик ҳақида // Педагогик таълим, 2004. – №-5. – Б.61-62.

18. Қайюмий тазкирасида Жомий зикри // Жомий ва ўзбек адабиёти: Халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент: “Ал - Ҳудо” халқаро нашриёти, “Мовароуннаҳр”, 2005. – Б.42-47.

19. Бедил Қайюмий талқинида // Бедил ва ўзбек маънавияти: Халқаро илмий анжуман материаллари. – Техрон – Тошкент: “Ал-Ҳудо” халқаро нашриёти, “Мовароуннаҳр”, 2005. – Б.81-91.

20. Алломалар изидан. Илк учрашувдаги таассуротлар // Ҳамиджон Ҳомидий – зуллисонан олим. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: М. Сулаймонов ва К. Абдуллаев. – Наманган, 2005. – Б.87-95.

21. Алломалар изидан. Илк учрашувдаги таассуротлар // Умр илм имконияти. – Тошкент, 2005. – Б.72-81.

22. Эллинизм. // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 10-т. – Б.203-205.

23. Пўлатжон домудла Қайюмий “Мажолис ун-нафоис” тадқиқотчиси // Навоийга армуғон. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2006. – Бешинчи китоб. – Б. 74 - 77.

24. “Тазкират уш - шуаро” кўлёмасининг “В” нусхаси тавсифи // Адабиёт кўзгуси, 2006. – Б.79 – 81.

25. “Тазкират уш-шуаро”да шоиралар таърифи // Филология масалалари, 2006. – № 2 – Б.32 – 35.

26. “Тазкираи Қайюмий» – муҳим адабий манбаа сифатида // Ўзбек филологиясининг долзарб масалалари: Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Наманган, 2006. – Б.26-27.

27. “Тазкираи Қайюмий»да наманганлик шоирлар талқини // Филология масалалари: Т.Нўъмоновнинг 80 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2007. – Б.112-115.

28. Абдулла Қаҳҳор асарларида халқ мақол ва ибораларининг ўрни // «Таълим тизимида Абдулла Қаҳҳор ижодини ўрганиш ва унинг маънавий-тарбиявий, эстетик аҳамияти» мавзусидаги

Республика илмий-амалий семинарии материаллари. – Фарғона, 2007. – Б.140-143.

29. Низомий таҳаллусли шоирлар // Низомий ва ўзбек адабиёти: Илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2007. – Б.80-81.

30. Пўлатжон домулла Қайюмий ижодий фаолияти ҳақидаги янги маълумотлар // Тил, таржима ва адабиёт кенгликларида: Профессор Н. Отажонов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган тўплам. – Тошкент: Фан, 2007. – Б.78-81.

31. Қайюмий дарбораи шоирон матаҳаллус ба Низоми (форс тилида) // Низомий ва ўзбек адабиёти: Илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2007. – Б.94-95.

32. XX ўзбек тазкирлари // «Ўзбек маросим фольклорини ўрганишнинг янгича тамойиллари» мавзудаги Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. – Навоий, 2009. – Б.102-105.

33. Пўлатжон Домулла Қайюмов тазкираларининг манбалари // Тил ва таржима муаммолари: Профессор Ғайбулла ас-Салом таваллудининг 75 йиллигига бағишланган Халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент: Фан. – Б.102-106.

34. Рудакий Қайюмий нигоҳида // Рўдакий таваллудининг 1150 йиллиги муносабати билан ўтказилган илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2008. – Б.99-102.

35. Тазкираларда ҳиндистонлик шоирлар таърифи // Актуальные проблемы русской и узбекской филологии. – Наманган, 2008. – Б. 92-95.

36. Тошқин адабий мероси ҳақида // Тил ва адабиёт ўқитиш методикаси прагматик ва коммуникатив лингвистика талқинида: Педагогика фанлари номзоди, доцент С. Сайдалиев таваллудининг 60 йиллигига бағишланган Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Наманган, 2009. – Б.206-208.

37. Исматулла Абдуллаев – тазкирашунос // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари: Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний номидаги Давлат мукофоти соҳиби, филология фанлари доктори, профессор Исматилла Абдуллаев хотирасига бағишланган илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2009, – Б.7-10.

38. Пўлатжон домулла Қайюмий Фурқат ҳақида // Фурқат ижоди муаммолари (Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат таваллудининг 150 йиллигига бағишланган илмий-услубий мақолалар тўплами). – Қўқон, 2010, – Б.152-153.

39. Наманганлик фольклоршунослар устози // Таниқли фольклоршунос олим Тожибой Ғозибоев хотирасига бағишлаб ўтказилган «Ўзбек фольклорини ўрганишнинг янгича тамойиллари» мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Наманган, 2010. – Б.10-11.

40. Машҳур эртак кашшофи // Таниқли фольклоршунос олим Тожибой Ғозибоев хотирасига бағишлаб ўтказилган «Ўзбек фольклорини ўрганишнинг янгича тамойиллари» мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Наманган, 2010. – Б.10-11.

41. Тазкиралар ва уларнинг турлари ҳақида // Доцент Баҳром Баҳодировнинг 70 йиллигига бағишланган илмий-амалий конференция материаллари. – Наманган, 2010. – Б. 56-60.

42. Сардоба куйчиси // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари: Илмий- услубий мақолалар тўплами. – Қўқон, 2011. – Б.152-153.

43. Ҳофиз Хоразмий девонининг Анқара нашри ҳақида // Материалы Республиканской научно-практической конференции. – Наманган, 2013. – Б.236 -268.

44. Румий ҳикоятлари – тарбия манбаи // Материалы Республиканской научно-практической конференции. – Наманган, 2013. – Б.53 -56.

45. Қўқон тарихи ва адабиётига оид муҳим манба // Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Фарғона, 2013. – 1-қисм. Б.73 -74.

46. Ҳофиз Хоразмий марсияси ҳақида// Филология масалалари.– Наманган, 2013. – 1-қисм. – Б.22-25.

47. Профессор Одилжон Носиров сабоқлари // Тил ва таржима кенгликларида: Профессор О.Носировнинг 80 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2014. – 7-китоб. – Б.20-25.

48. “Ан-Наим” – фундаментал луғат // Тил ва таржима кенгликларида. Профессор Одилжон Носировнинг 80 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2014. – 7-к. – Б.52-54. (Ҳ.Ҳомидий, Ҳ.Жамолхоновлар ҳаммуаллифлигида)

49. Муҳаммад Юсуф ижодини касб-хунар коллежларида ўрганиш тажрибасидан // Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассаслари ҳамкоролигининг долзарб муаммолари: Республика илмий-амалий анжуманинг мақолалар тўплами. – Бухоро, 2014. – Б. 55-60.

50. Ҳофиз Ҳоразмийнинг қофия қўллаш маҳорати // Профессор Қурдош Қахрамоновнинг 60 йиллик юбилейига бағишланган мақолалар тўплами. – Тошкент, 2014. – Б. 65-70.

51. Ҳофиз Ҳоразмий шеъриятида эпик тимсоллар талқини // Ўзбек ва шарқ халқлари адабиётида эпик анъана: миллий талқин масалалари: Халқаро илмий анжуман материаллари. 2014. – Б. 87-91. (Ш. Абдурахмонов ҳаммуаллиф)

52. Қадимги юнон адабиёти намуналари ўзбек тилида // Маданиятлараро ва имий-техник алоқаларда таржиманинг ўрни ва роли: Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Наманган, 2014. – Б. 25-30.

53. Муҳаммад Юсуф ижодини ўрганиш тажрибасидан // Филология масалалари. – Наманган, 2014. – Б.15-20.

54. Асқар Қосимов – моҳир таржимон // “Маданиятлараро ва имий-техник алоқаларда таржиманинг ўрни ва роли” мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Б. 21-26. (И. Урайимжонова ҳаммуаллиф)

55. Шарқ ва ғарб эпик адабиётининг муштарак хусусиятлари // Ўзбек ва шарқ халқлари адабиётида эпик анъана: миллий талқин масалалари: Халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2014. – Б. 19-20-май.. (У. Қўзиев ҳаммуаллиф)

56. Муҳаммад Юсуф ижодида жониворлар мавзуси // Тил ва адабиёт масалалари. Илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2014. – Б. 21-26.

57. Шарқ аёли мадҳи // Филология масалалари. – Наманган, 2014. – Б. 15-20.

58. Истиклол куйчиси // Тил ва адабиёт масалалари: Мақолалар тўплами. – Наманган, 2014. – Б. 15-20.

59. Muhammad Yusuf ijodida ayollar madhi // Тил ва адабиёт масалалари: Мақолалар тўплами. – Наманган, 2014. – Б. 25-30.

60. Софоклнинг “Шоҳ Эдип” фожиасида маънавий-ахлоқий масалалар ифодаси // Ёшлар маънавий-ахлоқий тарбиясида адабиётнинг роли ва аҳамияти: Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2014. – Б.35-40. (Х. Солихўжаева ҳаммуаллиф)

61. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонини ҳамкорлик педагогикаси асосида ўрганиш // Узлуксиз таълим тизимида ҳамкорлик педагогикаси: Халқаро конференция

материаллари. – Тошкент, 2014. – Б.125-130. (А.Қурбонов, М. Ғойиббоева ҳаммуаллиф)

62. Алишер Навоий ҳикматларини бошланғич синфларда ўрганиш // Узлуксиз таълим тизимида ҳамкорлик педагогикаси: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент, 2014. – Б.110-115.(Э.Ғойиббоева ҳаммуаллиф).

63. Меҳнат дарсларининг самарадорлигини оширишда учрашувлардан фойдаланиш // “Узлуксиз таълим тизимида меҳнат ва касб таълими дарсларининг самарадорлигини ошириш омиллари” мавзусида ўтказилган 5-Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Қўқон, 2014. – Б.65-70. (Э. Ғойиббоева ҳаммуаллиф)

64. Меҳнат дарсларининг самарадорлигини оширишда саёҳатларнинг ўрни // “Узлуксиз таълим тизимида меҳнат ва касб таълими дарсларининг самарадорлигини ошириш омиллари” мавзусида ўтказилган 5-Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Қўқон, 2014. – Б.48-53. (Э.Ғойиббоева ҳаммуаллиф)

65. «Тасаввуф истилоҳлари» туркум ҳақида // Нақшбандия, 2015. – №1. – Б. 21.

66. Зулфияхонимнинг наманганлик тадқиқотчиси // Тил ва адабиёт масалалари: Республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2015. №2. – Б.21-26.

67. Ҳофиз Хоразмий ижодида ҳасбу ҳол ва фахрия // Филология – межкультурные коммуникации-педагогические технологии (Хамидовские чтения-5). – Наманган, 2015. – Б. 35-40.

68. Америка аёлларининг фожеаси // Филология ва таълим технологиялари: Илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2015. (Ш.Ҳожикўзиева ҳаммуаллиф)

69. Ezor masallari o‘zbek tilida // “Маҳорат мактаби”. Ўқитувчиларга педагогик-психологик ёрдам кўрсатиш: Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Наманган, 2015. – Б. 25-30.

70. Бу гулшан саҳнида гул кўп чаман кўп // Сўзбоши. Олимжонов, Муслим. Етилган айёмлар. Шеърлар. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2015. – Б .3-4.

71. Эзгулик мадҳи // Сўзбоши. Содиқов, Ҳакимжон. Бир кам дунё: шеърлар, мақолалар, ҳажвиялар. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2015. – Б. 4.

72. Сўзбоши. // Ҳакимзода, Муҳаммад хожи. Огоҳлик қўнғироғи. – Наманган, 2015. – Б. 5.

73. “Барҳаёт шеърӣ қаср” тадқиқотчиси // Содиқлик. Ўзбек адабиётшунослигининг долзарб масалалари. Профессор Ҳ. Ҳомидийнинг 80 йиллигига бағишланган илмий-назарий конференция материаллари. – Тошкент, 2015. – Б. 11-13.

74. Алломалар изидан // Содиқлик. Профессор Ҳамиджон Ҳомидийнинг 80 йиллигига бағишланган мақолалар тўплами. – Тошкент: Адабиёт учкунлари, 2015. – Б. 160-170.

75. Ҳофиз Хоразмийнинг фольклоризмлардан фойдаланиш маҳорати // Халқ оғзаки ижодиёти миллий ва умуминсоний қадриятлар тизимида: Халқаро илмий конференция материаллари. – Нукус, 2015. – Б. 83-84.

76. Устоз чигуна, шогирд намуна // Тил ва таржима кенгликларида. 9-китоб. Профессор Ҳ. Ҳомидийнинг 80 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2015. – Б. 16-18.

77. “Шоҳнома”нинг тадқиқотчиси // Тил ва таржима кенгликларида: Профессор Ҳ.Ҳомидийнинг 80 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2015. – 9-к. – Б.18-20.

78. Ҳофиз Хоразмий шеъриятида эпик тимсоллар талқини // Шарқшунослик, 2016. – №1. – Б. 23-30.

79. Кўзгу // Қодиржон Носиров. Муҳаммад Юсуф наманганликлар нигоҳида. – Наманган, 2016. – Б.3-4.

80. Бас ажабдур кўзларим ёши // Филология ва замонавий педагогик технологиялар: Доцент О.Каримовнинг 60 йиллигига бағишланган тўплам. – Наманган, 2016. – Б. 45-49.

81. Касбига садоқатли олим // Филология ва замонавий педагогик технологиялар: Доцент О.Каримовнинг 60 йиллигига бағишланган тўплам. – Наманган, 2016. – Б. 25-30.

82. Ҳофиз Хоразмий лирикасида пейзаж // Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари: Республика миқёсида ўтказилган илмий-назарий анжуман материаллари. – Наманган, 2016. – 1-к. – Б.55-59.

83. Ҳофиз Хоразмий лирикасида такрорлар // Материалы Республиканской научно-практической конференции. – Наманган, 2016. – 1-к. – Б.55-59.

84. Ҳофиз Хоразмий лирикасида дидактик қарашлар // Тил ва адабиёт масалалари: Филология фанлари доктори, профессор Бегматов Эрнст Азимович таваллудининг 80 йиллигига бағишланган республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалари тўплами. – Наманган, 2016. – 3-к. – Б. 144-148.

85. Қишлоқнинг машҳур муаллими // Устозлар тажрибаси – ибрат мактаби: Илмий-амалий анжуман материаллари. – Наманган, 20016. – Б. 162-164.

86. Шерозда Иброҳим Султон даврида адабий муҳит // Чет тилларни ўрганиш ва ўргатишда узвийлик ва узликсизликни таъминлашнинг доларб муаммолари: Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Наманган, 2016. – Б. 256-262.

87. Адабиётшунос аллома // Профессор Ж.Жалолов наманганлик ҳамкасб ва шогирдлари нигоҳида. – Наманган, 2016. – Б. 35-40.

88. Алишер Навоий ва Ҳофиз Хоразмий // Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни: Халқаро илмий конференция материаллари. – Навоий, 2017. – Б. 117-120.

89. Ғафур Ғулом ижодида фольклор анъаналарининг ўрни // Тил ва адабиёт масалалари: Республика профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалари тўплами. – Наманган, 2017. – №4. – Б.132-134. (Ф. Ғайбуллаева ҳамкорликда)

90. Қодиржон Носиров – Муҳаммад Юсуф тадқиқотчиси. (ҳамкорликда) // Тил ва адабиёт масалалари.– Наманган, 2017. – №4. – Б. 155-157. (Ф. Исоқова ҳамкорликда)

91. Оташ Холмирзаев – фольклоршунос олим // Тил ва адабиёт масалалари.– Наманган, 2017. – №4. – Б.158-160. (Н.Зарипова ҳамкорликда)

92. Исматулла Абдуллаев – Наманган адабий муҳитининг тадқиқотчиси // Тил ва адабиёт масалалари. – Наманган, 2017. №4. – Б.152-154.

93. Ҳофиз фарзонани изланг... // Тил ва адабиёт масалалари.– Наманган, 2017. – №4. – Б.124-126.

94. Ҳофиз Хоразмий ижодида ички қофия // Содружество языков – содружество культур: Материалы 4-республиканской научной конференции. – Наманган, 2017. – Часть вторая, 27-31 стр.

95. Қодиржон Носиров – моҳир таржимон // Содружество языков – содружество культур: Материалы 4-республиканской научной конференции. – Наманган, 2017. – Часть вторая, 101-103 стр.

96. Исҳоқхон Ибратнинг тарихий мавзудаги асарлари // Жаҳон эътироф этган олим ва шоир. “Исҳоқхон тўра Ибрат маънавий меросининг ўзбек маданияти ривожига тутган ўрни” мавзусидаги ҳудудий илмий-назарий анжуман материаллари. – Наманган, 2017. – Б.19-23.

97. Манзура Абдуллаеванинг Исҳоқхон Ибратга бағишланган китобига тақриз ва сўз боши. – Наманган, 2017. – Б.3-4.

98. Асар ҳақида //Исҳоқхон Нишоновнинг “Жасорат” номли романига профессор Ҳ.Ҳомидий билан ҳамкорликда сўз боши. – Тошкент: Янги аср, 2017, – Б.2-3.

99. Ҳофиз Хоразмий лирикасида қўлланган айрим шеърӣ санъатлар // Тил ва адабиёт масалалари: Республика профессор-ўқитувчиларнинг илмий мақолалари тўплами. – Наманган, 2018. – 5-к. – Б.119-124.

100. Роль Хафизы Хорезми в развитии тюркской поэзии // Программа тезисы: «Тюрко-монгольский мир: история и культура» международная научная конференция посвященная 90-летию со дня рождения С.Г.Кляшторного (1928-2014) и 200-летию со дня основания Азиатского музея. – Санкт-Петербург, 2018. – С.39-40.

101. Бу Ҳофизким ғазалхондур // Филологиянинг долзарб муаммолари ва контрастив тилшунослик: Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Фарғона, 2018. – Б.7-10.

102. Ҳофиз Хоразмий лирикасида пейзаж // Компаративистиканинг долзарб масалалари: Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Фарғона, 2018. – Б.173-176.

103. Ҳофиз Хоразмий девонининг Туркия нашри // “Адабий алоқа ва қиёсий адабиётшуносликнинг долзарб масалалари” мавзусидаги Халқаро конференция материаллари. – Фарғона, 2018. – Б. 52-55.

104. Мумтоз адабиётимизни ўрганишда янги босқич // “Глобал таълим ва миллий методика тараққиёти” мавзусидаги

республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2018. – Б.73-76.

105. Турк Ҳофиз сўзларида бор завқу ҳол // Адабиётшунос олим, филология фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори А. Қурбонов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган “Ўзбек филологиясида манбашунослик ва матншунослик муаммолари” мавзусидаги анъанавий Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Наманган, 2018. – Б.63-66.

106. Навоийшуносликда янги саҳифа очган олим // Адабиётшунос олим, филологиф фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори А. Қурбонов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган “Ўзбек филологиясида манбашунослик ва матншунослик муаммолари” мавзусидаги анъанавий Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Наманган, 2018. – Б.13-17.

107. Мусо Акмалнинг “Ўтаётган кунлар” китоби ҳақида // Адабиётшунос олим, филологиф фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори А.Қурбонов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган “Ўзбек филологиясида манбашунослик ва матншунослик муаммолари” мавзусидаги анъанавий Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Наманган, 2018. – Б.210-21.

108. Мулло Йўлдош Хилватий ҳақида янги рисола // Лутфулло Маҳмуднинг “Мулло Йўлдош Хилватий” номли рисоласига Сўзбоши. – Наманган, 2017. – Б.3-4.

109. So‘zboshi // Оухон Еркинjonovaning “O‘zbek tili va Men” uslubiy qo‘llanmasi. – Наманган, 2018. – Б.3.

110. Бошланғич синфдарда жаҳон адабиётни ўқитиш усуллари // Материали I Международная научно-практическая конференция Начальное образование: проблемы и решения (сборник научных статей) 15 июня 2018. – Б. 125-130. (А.Қурбонов ҳаммуаллифликда)

111. Ҳофиз Хоразмий асарларида қўлланган “турк” сўзининг бадий талқини // Материалы 3-международный форума гуманитарных наук «Великая степь» 2 часть. – Астана, 2018. – С. 238-244.

112. Бу масал машҳур эрурким... // Тил ва адабиёт масалалари: Республика профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2018. – 6-к. – Б.176-180.

113. Исҳоқхон Ибрatнинг тарихий мавзудаги асарлари // Ибрat яратган боғ (Рисола, мақолалар, хотиралар. Ибрat

асарларидан намуналар). – Наманган: “Наманган”нашриёти, 2018. – Б.102-107.

114. Ҳофиз Хоразмий ижодини биографик метод асосида ўрганиш // “Бадиий матннинг адабий-лисоний тадқиқи” мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Наманган, 2019. – 2-китоб. – Б.34-42.

115. Фидойи адабиётшунос олима // Тил ва адабиёт масалалари: НамДУ ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти Ф.Каримова таваллудининг 60 йиллигига бағишланган Республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2019. – 7-китоб. – Б.36-38.

116. Навоийдан мерос тилим – она тилим // Тил ва адабиёт масалалари: НамДУ ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти Ф.Каримова таваллудининг 60 йиллигига бағишланган Республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2019. – 7-китоб. – Б. 95-99.

117. Ҳофиз Хоразмий “Девон”и нашрлари ҳақида // Тил ва адабиёт масалалари: НамДУ ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти Ф.Каримова таваллудининг 60 йиллигига бағишланган Республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2019. – 7-китоб. – Б.213-222.

118. Ҳофиз Хоразми и Алишер Навои // Содружество языков – содружество культур: Международный сборник научных статей. Совместный проект Наманганского государственного университета и Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцина. Первый выпуск. – Ташкент, 2020. – С. 402-407.

119. Ҳофиз Хоразми и шахматы // Содружество языков – содружество культур: Международный сборник научных статей. Совместный проект Наманганского государственного университета и Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцина. Первый выпуск. – Ташкент, 2020. – С.442-445.

120. Barcha shodlik senga bo'lsin // “Erkin Vohidovning soʻz qoʻllash mahorati” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari.– Guliston, 2020. – B.59-63.

121. Erkin Vohidovning folklorizmlardan foydalanish mahorati // “Erkin Vohidovning soʻz qoʻllash mahorati” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Guliston, 2020. – B.66-69.

122. Робинзон Крузонинг прототипи ҳақида // Тил ва адабиёт масалалари: НамДУ ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти М.Собирова таваллудининг 60 йиллигига бағишланган Республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2020. – 8-к. – Б.265-270 (Ҳаммуаллиф: Э.Атамирзаева).

123. Саришта муаллима // Тил ва адабиёт масалалари: НамДУ ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти М.Собирова таваллудининг 60 йиллигига бағишланган Республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами. 8-к. – Тошкент, 2020. – Б.30-34.

124. Hofiz Xorazmiyning tajnis qo'llash mahorati // “Ўзбекистонда илм-фан ва таълим” мавзусидаги илмий конференция. №3. – Б.183-187 (Hammuallif: S. Sodaliyeva).

125. Матншуносликнинг долзарб муаммоларидан бири // Матншунослик ва қўшиқчилик санъати // Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. III Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Наманган, 2020. 1-к. – Тошкент, – Б.136-140.

126. Матншунослик ва қўшиқчилик санъати // Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. III Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Наманган, 2020. 1-к. – Б. 204-208.

127. “Қадди баланд-э” қўшиғи матни кимга тегишли // Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. III Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Наманган, 2020. 1-к. – Тошкент, – Б.208-213.

128. Саидбек Ҳасанов – ёшларнинг меҳрибон устози. Алишер Навоий номидаги давлат Адабиёт музейи. – Тошкент, – Б.108-113.

129. Қиссаи ... Фарҳод шўрангиз эрур // “Темурийлар даврида яратилган хамсаларнинг тарихий-бадий аҳамияти” мавзусидаги Халқаро конференция материаллари. – Самарқанд, 2020. – Б.45-48.

130. Камол Хўжандий ва Ҳофиз Хоразмий: адабий таъсир // “Камол Хўжандий ва жаҳон адабиёти” мавзусидаги Халқаро конференция материаллари тўплами. – Хўжанд, 2020. – Б. 3-8.

131. “Ан-Наим ал-Кабир” луғатининг яратилиши // НамДУ ўзбек тили ва адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси Ю. Раҳматуллаев таваллудининг 60 йиллигига бағишланган

Республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами. 9-к. – Тошкент, 2020. – Б. 23-28.

132. Хўжанд шайхи бўлган шоир // НамДУ ўзбек тили ва адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси Ю.Раҳматуллаев таваллудининг 60 йиллигига бағишланган Республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами. 9-к. – Тошкент, 2020. – Б. 35-40.

133. Меҳмоннавозлик // Филология фанлари доктори, профессор Ҳ.Ҳомидов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган “Мумтоз адабиётнинг долзарб муаммолари” мавзусидаги Республика илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2020. – Б. 53-56.

134. Ҳофиз Шерозийнинг хоразмлик мухлиси // Филология фанлари доктори, профессор Ҳ.Ҳомидов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган “Мумтоз адабиётнинг долзарб муаммолари” мавзусидаги Республика илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2020. – Б.108-113.

135. Ҳофиз Шерозий ва Ҳофиз Хоразмий: адабий алоқалар талқини // Содружество языков – содружество культур. Международный сборник научных статей. Совместный проект Наманганского государственного университета и Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцина. Выпуск седьмой. – Наманган, 2021. – С.251-256.

136. Ҳофиз Хоразмий ижодида ишқ мавзуси // “Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари 1-к. – Тошкент: Тамаддун. 2021. – Б. 132-137.

137. Бобурга эътиқодли олим // Тил ва адабиёт масалалари: НамДУ ўзбек адабиётшунослиги кафедраси доценти К.Абуллаев таваллудининг 60 йиллигига бағишланган Республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2021. – Б. 31-34.

138. Дилкаш олим // Филология фанлари доктори, доцент З.Я.Содиқов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган Республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий-услубий мақолалар тўплами. 14-сон. – Наманган, 2021. – Б.67-72.

139. Алишер Навоийнинг оилага муносабати // “Навоий – замон ва халқларни бирлаштирувчи буюк даҳо” мавзусидаги халқаро илмий-амалий форум тўплами. Қозоғистон таълим ва фан

вазирлиги, Жанубий Қозоғистон давлат педагогика университети, – Чимкент, 2021. – Б. 242-245.

140. Навоий ижодининг туркий илдизлари: “Муҳаббатнома” ҳамда “Фарҳод ва Ширин” мисолида // “Навоий – замон ва халқларни бирлаштирувчи буюк даҳо” мавзусидаги халқаро илмий-амалий форум тўплами. Қозоғистон таълим ва фан вазирлиги, Жанубий Қозоғистон давлат педагогика университети, – Чимкент, 2021. – Б. 545-548 (Г.Холдорова ҳаммуаллиф).

141. Abdulla Oripov she'rlarida folklor motivlaridan foydalanish. // Фольклор, тил ва маданият масалаларини илмий ўрганишда фан ва инновациялар уйғунлиги мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция. – Тошкент, 2021. – Б. 272-275. (О.Каримов, А.Рохаталиев ҳаммуаллиф).

142. Navoiy ijodida ayollar ta'riflari // “Алишер Навоийнинг жаҳон адабиётида тутган ўрни” мавзусида республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Самарқанд, 2021. – Б.249-252 (Г.Холдорова ҳаммуаллиф).

143. Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarining badiiy xususiyatlari // “Алишер Навоийнинг жаҳон адабиётида тутган ўрни” мавзусида республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Самарқанд, 2021. – Б.252-255. (С.Абдурахмонова билан ҳаммуаллифликда).

Матбуотда эълон қилинган мақолалар:

1. “...Барҳақ шоҳ Одамдур!” // Тошкент ҳақиқати, 1992, 10.01. – Б.3.

2. Мактабда тасаввуфни ўрганиш // Маърифат, 1992, 01.02. – Б.3.

3. Ҳофизи фарзонани излаб... // Спорт, 1992, 28.03. – Б.2.

4. Қани энди рўёбга чиқса // Тошкент оқшоми, 1996, 23.12.

5. “Авесто”нинг ҳақиқий талқини // Сухбатдош, 2002, 12.12.

6. Устозлар тухфаси // Наманган ҳақиқати, 2003, 05.11.

7. “Ан-Наим” – фундаментал луғат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2005, 4.03. (Ҳ.Ҳомидий, Ҳ.Жамолхоновлар билан ҳаммуаллифликда)

8. Атоқли фольклоршунос олим (О.Холмирзаев 60 ёшда) // Наманган ҳақиқати, 2005,

9. Қўлёзмалар тадқиқотчиси (Аҳмад Убайдуллоҳ 60 ёшда) // Наманган ҳақиқати, 2005,

10. Гулдировми – Гулдиробми? // Маърифат, 2005, 5.10.
(Х.Сулаймонова билан ҳамкорликда)
11. Қоратепа ширу шакари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2007, 14.12. (Х.Ҳомидий билан ҳамкорликда)
12. “Har qarichi to‘tiyo...” / Ma’rifat gulshani – Namangan, 2009, 33-son – В.5.
13. Тил – маънавият кўзгуси // Маҳорат мактаби, 2012, октябрь.
14. Уста асбоби билан // Оила даврасида, 2013, 07.02.
15. Govmishning jasorati // Оила даврасида, 2013, 14.02. – №7 – Б.13.
16. Калиш билан Тошкентга // Оила даврасида, 2013, 14.02. – №9. – Б.15.
17. Қуён қилиб кетди-ку? // Оила даврасида, 2013, 21.02. – Б.15.
18. Эл дуоси // Оила даврасида, 2013, 28.03. – №13. – Б.10.
19. Тарбия манбаи // Наманган ҳақиқати, 2013. 25.05.
20. Тил билмаганликнинг оқибати // Наманган ҳақиқати, 2013, 8 07.
21. Шарқ аёли мадҳи // Наманган ҳақиқати, 2014, 26.04.
(Ҳаммуаллиф)
22. Қалдирғочлар ҳақида уч лавҳа // Оила даврасида, 2014, 24.04. – Б.13.
23. Боласини қутқарган илон // Оила даврасида, 2014, 19.04.
24. Бир бор эди, бир йўқ эди... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2015, 13.03.
25. Ҳикмат шодасидан бир қатим // Наманган ҳақиқати, 2016. 25. 05. – №42. – Б.5.
26. Йўқ эмиш орзуда айб.... // Наманган ҳақиқати, 2016, 24.12. – Б.3.
27. Вафо ва садоқат қуши // Mahorat maktabi, 2016, 19.02. – №7 (415) – Б.3.
28. Чин мураббий эдилар // Mahorat maktabi, 2016, 29.04. – №18 (426) – Б.3.
29. Ҳикмат шодасидан бир қатим // Акс-садо, 2016. – 1-31.05. – Б.4.
30. Чустлик адиблар ҳақида рисола // Наманган ҳақиқати, 2017, 08.02. – Б.2. Такриз.

31. Германия билан алоқалар кучаймоқда // Наманган ҳақиқати, 2017, 28.01. – Б. 3. (ҳамкорликда)
32. Барча шодлик сенга бўлсин // Mahorat maktabi, 2017, 04.01.
33. Буюк халқпарвар // Наманган ҳақиқати, 2017, 08.02. – Б.2.
34. Отамнинг ибрати // Mahorat maktabi, 2017, 20.01. – №3 – Б.2.
35. Сардор Рустамовга тенглашинг // Тамаддун, 2017, 28.01. – №2. – Б.4. (ҳамкорликда)
36. Ватанпарвар шоир // Тамаддун, 2017, 01.03. – №4. – Б.2.
37. Наманган аҳлига хўб ўлди // Наманган ҳақиқати, 2017, 04.03. – Б.4.
38. Эзгуликлар дояси. Китоб ҳақида // Наманган ҳақиқати, 2017, 04.03. – Б.4.
39. Ажина. Ҳикоя // Tamaddun, 2017.
40. Норгул момо. Ҳикоя // Tamaddun, 2018.
41. Алоқалар мустаҳкамланмоқда // Наманган ҳақиқати, 2018, 14.02.
42. Қодиржон Носиров – Муҳаммад Юсуф тадқиқотчиси // Tamaddun, 2018. – № 1.
43. Олий таълим истиқболлари // Наманган ҳақиқати, 2018, 13.06. – Б.1-2.
44. Навоийшуносликда янги саҳифа очган олим // Наманган ҳақиқати, 2018, 06.06. – Б.4.
45. Навоийдан мерос тилимиз // Наманган ҳақиқати, 2019. 19.10.
46. Илм-фан фидойиси – заҳматкаш олим // Наманган ҳақиқати, 2021, 25.10. – Б.4. (Н. Сайдахмедова билан ҳаммуаллифликда)
47. Қаҳрамон шоир ва халқаро алоқалар // // Наманган ҳақиқати, 2021, 25.12. – Б.4. (А.Роҳаталиев билан ҳаммуаллифликда)
48. Лек Навоийдек бобом бор...// Namangan sadosi, 2022. – В.3.

Масъул муҳаррирлик

1. Соғлом турмуш тарзи ўз кўлимизда: Илмий-оммабоп рисола. – Наманган: Заковат, 2016. – 80 б. (ҳаммуаллифлар: М. Мирсайдуллаев, Э. Ғойиббоева, Р. Шералиева)
2. Адабиётшунослик терминлари луғати. Сўзбоши. – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б.3-4. (ҳаммуаллифлар: Қ.Носиров, А.Қурбонов, З.Содиқов, Ҳ.Турсунов, У.Қўзиев, Ҳ. Муҳаммадиева)

3. Ҳаммабоп русча-арабча-ўзбекча луғат. Сўзбоши. Ҳаммабоп русча-арабча-ўзбекча луғат. – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б.3-4. (ҳаммуаллифлар: Ю.Раҳматуллаев, Ҳ.Сулаймонова)

**Мўминжон Сулаймонов ва унинг илмий фаолиятига
доир мақолалар**

1. Маъмуров М. Фанга номаълум шоир ҳақида // Халқ иродаси, 1997, 22. 05. – Б.2-3.

2. Маъмуров М. Фанга номаълум шоир ҳақида // Наманган ҳақиқати, 1997, Б.2-3.

3. Мадраҳимова М. Анъанага айланган ноанъанвий дарслар // Акс-садо, 2015.

4. Маҳмудов Ж. Эрон адабиётини хорижда ўрганилиши. Рисола.

5. Жўраев Ж. Ўзбек адабиётидаги илк марсия // Шарқшунослик, 2015. – № 2-3.

6. Жўраев Ж. Ўзбек адабиётидаги илк марсия // Шарқ юлдузи, 2015. – №6.

Талабалик – олтин давр

Курсдошлар – мангу дўстлар

Фарзанд камоли – оила қувончи

**М.Сулаймонов наманганлик ҳамкасблар Ўзбекистон
Қаҳрамони Суюма Ғаниева билан**

**М.Сулаймонов наманганлик ҳамкасблар устоз Ҳамиджон
Ҳомидий юбилейи тантаналарида**

Мўминжон қишлоқдош дўстлари даврасида

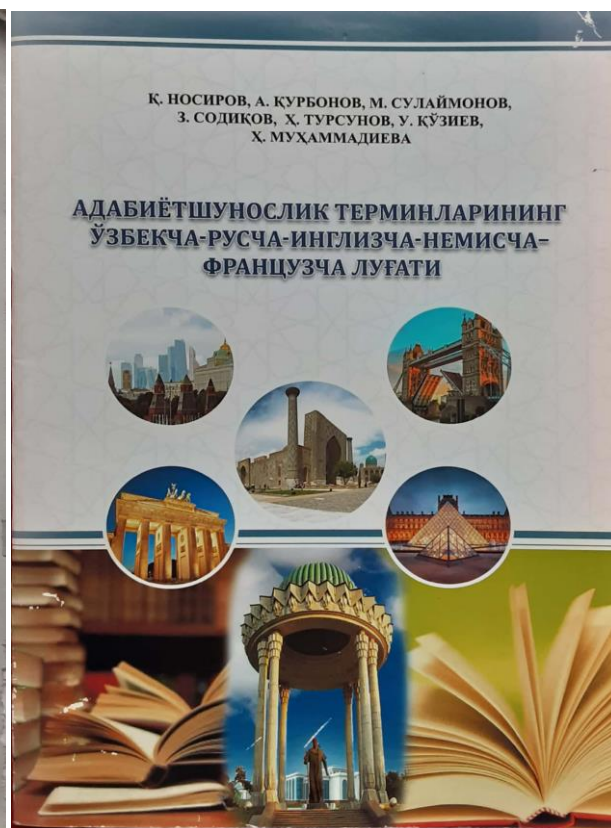
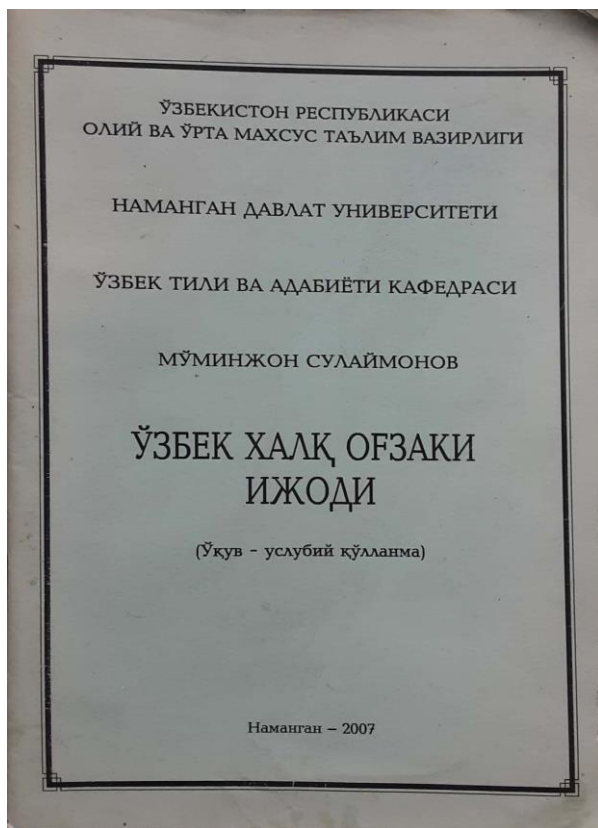
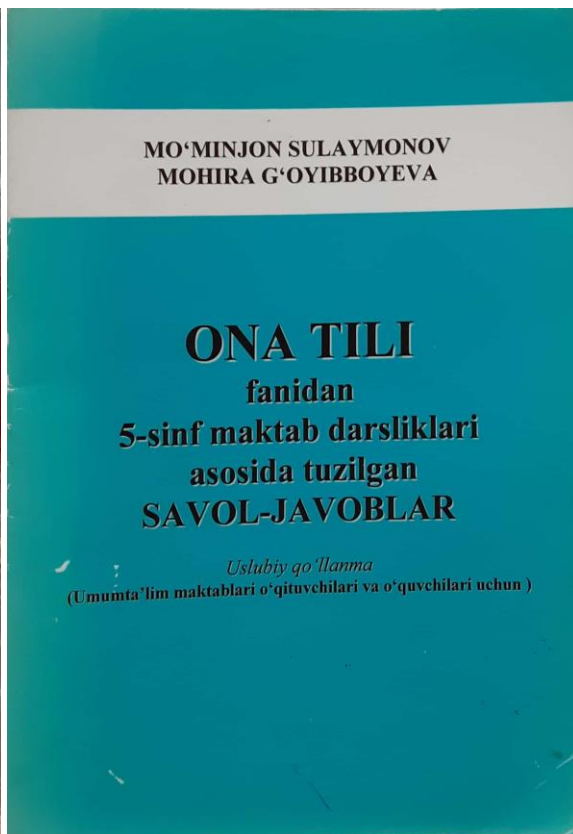
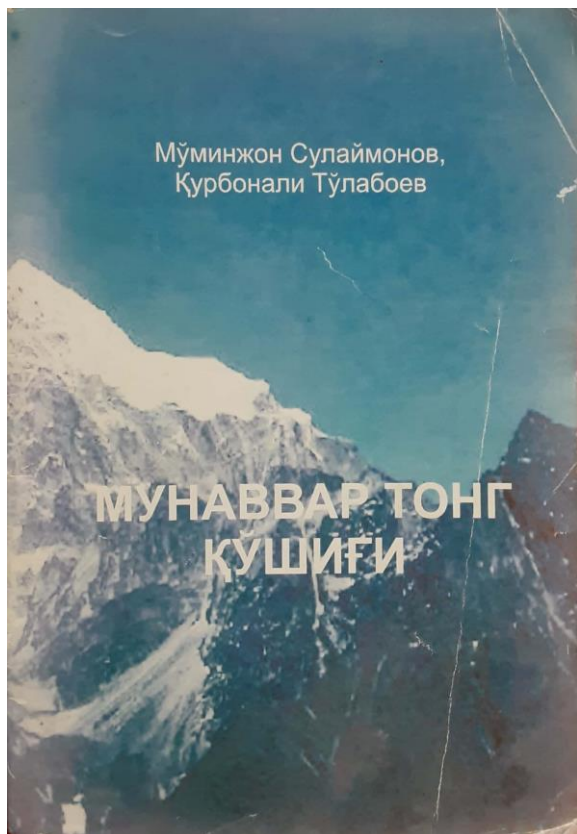
Гуруҳ талабалари билан пахта йиғим-теримида

Олим Республика олимпиадаси иштирокчилари даврасида

Олим оиласи меҳмон Нишонбой Наврўзов бахши билан

Мирмахмуд МИРСАЙДУЛЛАЕВ,
Мўминжон СУЛАЙМОНОВ,
Эътиборхон ҒОЙИББОВЕВА,
Роҳатой ШЕРАЛИЕВА

СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИ ЎЗ ҚЎЛИМИЗДА

MO'MINJON SULAYMONOV
MOHIRA G'OYIBBOYEVA

ONA TILI fanidan 8-sinf maktab darsliklari asosida tuzilgan SAVOL-JAVOBLAR

Uslubiy qo'llanma
(Umumta'lim maktablari o'qituvchilari va o'quvchilari uchun)

MO'MINJON SULAYMONOV
MOHIRA G'OYIBBOYEVA

ONA TILI fanidan 6-sinf maktab darsliklari asosida tuzilgan SAVOL-JAVOBLAR

Uslubiy qo'llanma
(Umumta'lim maktablari o'qituvchilari va o'quvchilari uchun)

MO'MINJON SULAYMONOV
MOHIRA G'OYIBBOYEVA

ONA TILI fanidan 9-sinf maktab darsliklari asosida tuzilgan SAVOL-JAVOBLAR

Uslubiy qo'llanma
(Umumta'lim maktablari o'qituvchilari va o'quvchilari uchun)

Тилшунослик

=====

СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМЫТА ОҚЫТУДЫҢ МАҚСАТЫ МЕН МӘНІ

Сейдуалиева Жазира Аширбековна,
докторант, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан
Жапбаров Амангелді,
п.ғ.д., профессор, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан
Абдиматова Айгүл Айжұмашевна,
Ө.Жолдасбеков атындағы №9 ІТ лицей мектебі,
қазақ тілі мен әдебиеті пән мұғалімі, Шымкент

Тіл – қоғам өмірін ұйымдастырудың басты құралы болумен бірге әлеуметтік және экономикалық өрлеу мен дамудың, халық пен қоғам өміріндегі өзгерістер мен жаңалықтардың айнасы.

Философтар мен филологтардың пікірінше, тіл мен сана, тіл мен ойлау өте тығыз байланысты. Себебі адам оны сөйлеу тілінде көрініс табады, өз сөзін дұрыс құрау арқылы оқушы ойын нақтылай түседі, оны дамытады. Адам ойы тілдік материалсыздами алмайды, мыңдаған сөздерді, грамматикалық формалар жүйесін, оларды қолданудың амал-тәсілдерін меңгеру арқылы оқушының ойлау жүйесі дамиды. Сондықтан тілді оқытуда мұғалім тіл мен ойдың байланысын естен шығармауы керек. Сонымен бірге тілді меңгеру, оқушы тілінің дұрыс дамуы басқа пәндерді үйренуде, меңгеруде де үлкен қызмет атқарады. Демек, ана тілін білу деңгейі көп нәрсені шешетін өте маңыздыфактор болып саналады.

Тілді қоғамдағы осы маңызды қызметтерін толық атқаратын дәрежеге сәйкес етіп, тілді оқушыға меңгерту тілді оқытудағы негізгі мақсат болып табылады. Осы мақсатты орындау үшін тілді оқытуда оқушылардың өз ойын әдеби тілдің нормасы бойынша нақты, дәл жеткізе білу қабілетін дамыту міндеті көзделді.

Жеке адамның сөйлеуінің өзі – оның білімі мен мәдениетінің, сауаттылығының, жалпы рухани дәрежесінің негізгі көрсеткіштерінің бірі. Себебі адамның сөйлеуінен оның ішкі жан

дүниесі, ой толғанысы байқалады. Сондықтан да тіл дамыту – мектептегі оқу-тәрбие ісіндегі ең басты мәселе.

Тіл арқылы адам ойын басқаға жеткізеді, қарым-қатынас жасайды және сол арқылы басқаға әсер етіп, ой салады. Қандай қоғамдық ортада болсын адамның белсенді әрекеті оның тілінің жан-жақты, әдеби тіл нормасына сай даму дәрежесіне де байланысты. Ал оқушылардың тілінің дұрыс қалыптасып, дамуы оқу үлгеріміне әсер етеді.

Адамның күнделікті өмірі қарым-қатынас жасаудан тұратыны белгілі. Ал қарым-қатынастың негізі – сөйлесу. Сондықтан жақсы қарым-қатынастың болуы, дұрыс сөйлесуден, нақтырақ айтсақ, адамдардың бірін бірі түсінуінен тұрады. Қай жастағы адам болсын өзі түсінбейтін ақпаратты, әуені қанша жағымды болса да сөзін түсінбеген соң әнді де ыңдай алмайды. Өзге тілдегі ақпаратты тыңдап, оны түсіне білуге үйрену – жүйелі, үздіксіз жүргізген жағдайда ғана нәтижелі болмақ.

“Тіл” немесе “тіл дамыту” – пән аралық түсінік: ол лингвистикалық, психологиялық және әдістемелік әдебиеттерде кездеседі. Лингвистика тіл және оның даму заңдарын зерттесе, психология адамның бір-бірімен қатынасында ойын, сезімін және пікірін еркін жеткізу үшін тіл материалдарын қолдану процесі – сөйлеуді зерттейді.

Тіл мен сөйлеуді ғалымдар кейде бірге алып қарастырса, кейде екеуін екі бөлек құбылыс деп таниды. Мәселен, немістің көрнекті лингвисті Вильгельм Гумбольдт пен орыс лингвисті И.Э.Бодуэн де Куртенэ тіл мен сөйлеуді жеке-жеке ажырата келіп, оларды адамның ойы мен қарым-қатынасына байланысты қажеттіліктен туған үдеріс деп қарастырады.

Ф.де Соссюр тіл мен сөйлеуді ажырата келіп, олардың әрқайсысына тән айырмашылықтарды нақтылап көрсетеді. Автордың айтуынша: – тіл әлеуметтік, ал сөйлеу – жеке-дара құбылыс;

– тіл – тұрақты және ұзақ өмір сүретін үдеріс, ал сөйлеу тұрақсыз және жиі өзгеріп отырады;

– “сөйлеу тілдік материалдар арқылы болады және тілдік заң ережелерге, тілдік нормаға бағынады. Тіл мен сөйлеу бір-бірінен ажырамас бірлікте” [1, 87] – деп, тіл мен сөйлеудің арақатынасын өзара байланыста қарастырады.

К.Аханов тіл мен ойлау үдерістерін қарастыра келіп: “Тіл – ойды білдірудің, пікір алысудың, қатынас жасаудың кең көлемде қолданылатын жалпылама құралы”, – деп көрсетеді [2, 228].

Бұл пікірлерді жинақтай келгенде, тілге қажетті маңызды түрткі – қарым-қатынастың болуы, яғни қатысымдық. Тілдің ең маңызды атқаратын қызметі – дыбысталу арқылы ойды сыртқа шыққан сөйлеу үлгісі ретінде белгілі ортаға тап болады. Сөйтіп, айналасындағы затпен, құбылыспен байланысқа түседі.

Қарым-қатынас – тілдің өмір сүруінің, тілдік болмыстың басты өлшемі. Қарым-қатынас сөйлеу арқылы жүзеге асады. Сөйлеудің ең маңызды құралы – тіл, сөйлеуді жүзеге асыратын да – тіл. Демек, тіл қатысымдық құбылыс болып саналады. Оның мынадай тілге қатысты ерекшеліктерін, жалпы сипатын және күрделі құбылысқа тән басты белгілері бар:

- тіл – адам қоғамының ең негізгі қатынас құралы. Дыбысты тіл – адам қоғамымен бірге туып, қатар жасап келе жатқан қоғамдық құбылыс;

- егер тілді қызметтік жағынан анықтағымыз келсе, оның қатынас құралы, адамдардың бір-бірімен пікір алысып, өзара түсінісуінің құралы дейміз;

- егер тілді ой мен санаға қатынасы жағынан анықтамақ болсақ, онда тілді, ойды қалыптастыратын, оны жарыққа шығаратын құрал, ойлау құралы дейміз;

- тілді құрылымы жағынан анықтамақ болсақ, тіл – қатынас жасауға қажетті материалдардың жиынтығы деп қараймыз.

Тілді зерттеуші ғалымдар тілдік қатынас құбылысына байланысты үш кезеңді атап өтеді, олар мыналар:

1. Хабардың дұрыс айтылуы, шығуы. Мұнда синтаксистік заңдылықтар, яғни грамматикалық бірліктердің айтылуы, дыбысталуы ерекше көзге түседі.

2. Айтылуға тиісті ой мәнінің дұрыс жеткізілуі, айтылар ой мен айтылған тілдік құралдың тепе-теңдігі. Мұнда семантикалық заңдылықтар басым роль атқарады.

3. Әңгімелесуші – екінші адамның хабарды дұрыс қабылдауы. Е.И.Пассов осы үш кезеңді баяндай келіп, тілдік қатынастың толық жүзеге асуы үшін ең бастысы – үшінші кезең, алдыңғы екі кезең қарым-қатынасты іске асырмайды, бірақ өкінішке орай тілдік қатынаста біз осы үшінші кезеңге жете бермейміз, яғни қарым

қатынаста бірінші және екінші кезеңдерде тоқтап қалып қоямыз деп көрсетеді [3, 105].

Тіл дамытуды сөйлеу қатысымдық әрекет ретінде қарастыруда белгілі бір икемділік пен дағдылардың қалыптасу нәтижесінде жүзеге асатындығын анықтауға болады. Бұл іскерлік пен дағдыларды сөйлеу әрекетінің мынадай бөлімдері бойынша дамытылады: а) айту икемділігі мен дағдылары, яғни ауызекі сөйлеу біліктілігін дамыту; ә) тыңдап түсіну (аудирование), яғни дыбыстап сөйлеуді түсіне білу, орфоэпиялық біліктілігін дамыту; б) оқу икемділігі мен дағдылары, яғни ауызекі сөйлеу біліктілігін дамыту; в) жазу икемділігі мен дағдылары, яғни ойын жазбаша жеткізе білу мен орфографиялық біліктілігін дамыту.

Олай болса, бала мектепке келгеннен-ақ оны жүйелі сөйлеуге үйрету міндеті басталады. Демек, тіл дамыту жұмысы мектепте үздіксіз және мақсат көздеп жүргізіледі. Бұл пікірдің маңыздылығын М.Р.Львов: “Важно заниматься развитием речи учащихся заниматься постоянно и целенаправленно”, – десе [4, 5], бағдарламада: “ ... қазақ тілінің жүйелі курсы негізінде жүргізілетін тіл дамыту жұмыстарында оқушының сөздік қорын, сөз байлығын толықтыру, ой-өрісін кеңейту, дамыту және өз ойын анық, дұрыс етіп ауызша, жазбаша жеткізе білу жолдарына баулу, үйрету, дағдыландыру мақсаты көзделеді”, – деп тұжырымдалады.

Н.Оралбаева тіл дамыту ұғымының мағынасы, көлемі кең ұғым екендігін айта отырып, бұл ұғымның мазмұнына мынадай мәселелерді енгізеді: “Тіл дамыту сөйлеуге жеткілікті сөздік қорды және ол сөздерді сөйлемде бір-бірімен байланыстыратын тілдік нұсқалардың қолданылу заңдылықтарын меңгерту болып шығады”, – деп тұжырымдайды [5, 38].

Ал Б.Құлмағамбетова: “Сөз тіркесі, сөйлем құрауға үйрету жұмысы оқушы ойын байланыстырып, айта білумен бірге, жаза білуге дағды беретіндігін айтады” [3, 43]. Олай болса, сөздерді бір-бірімен дұрыс байланыстырып, сөз тіркесін жасау арқылы оларды сөйлемде дұрыс орналастырып, сөйлем құрай білу, ол арқылы ойын басқаға жеткізу икемділігін арттыру баланың тілін дамытудың негізгі мәселесі болып табылады.

Қазіргі кезде сөйлеу нәтижесі немесе ойды жеткізу нәтижесі мәтін арқылы белгілі болады деп саналады. Н.Оралбаева, Қ.Жақсылықова: “Оқушы тілін дамытуда мәтіндердің атқаратын қызметі өте күшті. Мәтін оқушыға білім береді, мәтін оқушыны

оқуға үйретудің құралы, ол ойын, тілін дамытады”, – деген пікір айтады [5, 70]. Демек, тіл дамыту мазмұнына мәтінмен жұмыс, яғни мәтін құрастыру мен түзе білу де қатысты. Олай болса, қандай да бір сөйлеу ауызша-жазбаша, іштей-сырттай болсын немесе сөйлеу әрекеттері: айту – естіп түсіну, оқу-жазу болсын олардың қорытындысы мәтінмен анықталады. Ол туралы Т.А.Ладыженская: “Текст употребляется в методике как синоним слова высказывание во втором его значении (результат речевой деятельности), чаще применительно к письменному высказыванию (текст статьи, текст изложения, анализ текста, но и текст устного выступления)”, – деген пікір білдіреді [6, 175]. Демек, тіл дамытудың мазмұнына сөйлесудің нәтижесі ретінде мәтін құрастыра білу біліктілігін қалыптастыру да еңбек.

Жоғарыдағы пікірлерді тұжырымдай келе, біз тіл дамыту жұмыстары деп баланың тілді қарым-қатынас құралы ретінде өз тәжірибесінде пайдалана білуге қажетті іскерлік пен машығын меңгертіп, белгілі бір тілдік заңдылықтар мен сөз өнері үлгілерін тиімді қолдана білу икемділігі мен дағдысын қалыптастыра білу деп түсінеміз. Ал қазақ тілі пәнін оқытудағы тіл дамыту – бұл мұғалімдердің оқушыларға лексикалық, грамматикалық, стилистикалық және орфоэпиялық пен орфографиялық нормалары мен заңдылықтарын үйретумен қатар, қарым-қатынас жасау мен сөйлеу мазмұнына орай тілдік құралдарды орынды пайдаланып, ойын ауызша, жазбаша түрде жеткізе білу дағдылары мен икемділіктерін қалыптастыру үшін жүргізілетін әрекет деп есептейміз.

Демек, тіл дамыту бір-бірімен байланысты мынадай бағытта жүргізіледі: бірі сөйлеу әрекетінің материалдары болып табылатын лингвистикалық біліктілігін жетілдіру, екіншісі – ойлау әрекетін дамыту, үшіншісі – сөйлеу, ойлау икемділіктері мен дағдыларын қалыптастыру.

Әдебиеттер:

1. Ф. де Соссюр. Жалпы лингвистикалық курс. – Женева, 1916.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2002. – Б. 664
3. Жапбаров А. Мектеп оқушыларының тілін дамыту әдістемесі. – Алматы, Шымкент: Жібек жолы, 1997. – Б. 200
4. Львов М. Р. Развитие речи учащихся в начальной школе: Хрестоматия. – Москва: Просвещение, 1965. – Б. 195

5. Оралбаева Н. Практикалық қазақ тілі. – Алматы, 1993. – Б. 258

6. Баранов М.Т., Ладыженская Т.А., Львов М.Р., Ипполитова Н.А., Ивченков П.Ф. Методика преподавания русского языка / Под редакцией М.Т. Баранова. – Москва, 1990. – Б. 365

O'KUZBEKLARDA TIL ILMINING ASOSLARI

U.P.Lafasov,

TDSHU dotsenti, f.f.n.

Har bir inson o'z Vatanini sevadi. Ona yurtining tarixini yaxshi bilishni istaydi. Dunyo tamadduniga **O'kuz**¹ (*Amudaryo*) hamda **Inju O'kuz** (*Sirdaryo*), ya'ni **Ikki daryo oralig'i** ulkan hissa qo'shgan va nufuz jihatdan Misr bilan baravarlasha oladigan mintaqa hisoblanadi. Ushbu qadimiy hudud Buyuk Turonning markazi edi. Buyuk Turonning poytaxti **Semizkent** (*Samarqand*) shahri bo'lgan. Bu joy aynan O'zbekiston hududiga to'g'ri keladi. Bu yerda yashagan **o'kuzbeklar**, ya'ni **o'zbeklar** (*qutjilar, naymanlar, qo'ng'irotlar, qiyotlar uruqlari*) esa turkiylarning aslzodalari hisoblanadi. Ular barcha turkiy ellarning boshini birlashtirib, tashqi dushmanlardan ozod qilib, Turon davlatchiligiga tamal toshini qo'yishgan. O'sha davlatchilik asoslari asrlar osha yuksalib hozirgacha davom etib kelmoqda. Turkiylarning barcha sulolalari o'kuzbeklarga tegishli va ular o'zaro qarindosh bo'lishgan. Taniqli olim Abduqahhor Ibrohimov sho'ro davrida bir-biriga dushman sifatida ko'rsatilgan sulolalar, jumladan, shayboniylarning temuriylar bilan qon-qarindosh ekanligini tarixiy omillar orqali aniqlab bergan². Ushbu dalil ham sho'ro doimo turkiy xalqlarni maydalab tashlash siyosatini olib borganini tasdiqlaydi. **Ikki daryo oralig'i** (**O'kuziya**) kishilik madaniyati tarixida eng qadimiy beshiklardan biri ekanligi ma'lumdir. Arxeologik qazilmalar ushbu hududda eramizdan ko'p ming yillar ilgari odamlar yashaganini isbotlab bergan³. **Yofasning** zaboni bo'lgan **turkiy til** jahondagi ilk uch tilning bittasi hisoblanadi. Alisher Navoiy hazratlari ham buni qyudagicha e'tirof etgan: **Turkiy va forsiy hamda hindiy asl tillarning manbaidurki, Nuh payg'ambar**

---

¹ Махмуд Кошғарий. “Девону луғотит турк” асари, 3 томлик, 1-том, Тошкент: Фан, 1960. – Б.91

² Абдуқаҳҳор Иброҳимов. Бизким, ўзбеклар. – Тошкент: Шарқ, 2011.

³ Абдиев М. Касб-корни ифодаловчи шахс номларининг ясалиш асослари. – Тошкент: Тафаккур. 2015. – Б. 19

salavotullohi alayhaning uch o'g'lig'akim, **Yofas** va **Som** hamda **Homga yetishur**⁴. Hozir dunyo tilshunosligida qo'llanayotgan amaliy grammatika nazariyasiga **hindlar** tamal toshini qo'yishgan. Ular bu nazariyani "**ot+ot**" va "**ot+fe'l**" qolipi negizida so'z turkumlari doirasini sharhlab berishgan. Ushbu nazariyani o'zgarishsiz holida qabul qilgan **yunonlar** asl holicha ishlatganlar. Mazkur qolipni til sarfi uchun asos qilib olgan **arablar** o'z tillariga moslashtirib "**ism+ism**" va "**ism+fe'l**" shaklida qo'llay boshlaganlar. **Ruslar** esa grammatikaga oid nazariyani bevosita yunonlar va arablardan ko'chirishgan. **Turkiy xalqlar** arablardan oziqlangan, ammo **turkiylashgan grammatik** qolip XX asrgacha amalda bo'lgan. XX asrning boshida o'zbek xalqining buyuk tilshunosi **Abdurauf Fitrat** (1886-1938) hozirgi o'zbek adabiy tilining **ohoriy grammatikasini** tilimizning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tilshunoslik mezonlariga mos ravishda qaytadan yozgan⁵. Shu asnoda tilimizning nahv-sarfida yangi davr boshlangan. Abdurauf Fitrat til ilmidagi "**termin bir so'zdan iborat bo'lishi kerak**" degan oltin qoidaga amal qilgan holda o'zbek tilidagi asosiy grammatik terminlarning barchasini yagona so'z shakliga keltirgan. Bu esa **o'zbeklar** hech qachon grammatik qoidalarni ruslardan ko'chirmaganligini to'liq tasdiqlaydi. Shu bilan birga o'zbek tilshunosligining dunyo tilshunosligidagi mustahkam o'rnini belgilab beradi. Ulug' olim Abdurauf Fitratning buyuk xizmati natijasida o'zbek milliy tilining grammatik sathlari boshqa tillardan aniq farqlandi va mukammalligi bilan yuqori darajaga ko'tarilgan. Jumladan, o'zbek tilidagi so'z turkumlarining nomlanishi buni aniq ko'rishimiz mumkin. Masalan: **ot, sifat, son, olmosh, ravish va fe'l**. Demak, shu paytgacha bir guruh olimlar tomonidan ilgari surilgan "o'zbek tili grammatikasi rus tili grammatikasidan ko'chirilgan" degan soxta da'vo butunlay asossiz ekanligi aniqdir. Hozirgi o'zbek adabiy tilining grammatik qoidalari va asosiy terminlari o'zbek olimi Abdurauf Fitratning sa'y-harakatlari bilan qaytadan amalga kiritilgan. Fitrat turkiy tilning rivojiga ulkan hissa qo'shgan ulug' olimlar Mahmud Koshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy, Alisher Navoiy va asarlari hamda nomlari bizning davrimizgacha yetib kelmagan mutafakkirlarning ijodiy ishlaridan bahra olgan. O'zi bilan davrdosh bo'lgan **Shokirjon Rahimiy** (1893-1938) va **Qayum Ramazon**

⁴Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Муҳокамат ул-луғатайн. Тошкент: Фан, 2000, – 16-жилд. – Б. 7

⁵Abdurauf Fitrat. O'qi (O'quv, 1917), Ona tili (Shokirjon Rahimiy va Qayun Ramazon bilan hamkorlikda, 1918), Sarf (Morfologiya, 1925), Nahv (Sintaksis, 1926).

(1900-1938) kabi tilshunoslarning yordamiga tayangan. Qatag'on sababli juda ko'p mashhur tilshunoslar(*Abdurauf Fitrat, Y.D.Polivanov*) qatl etilgan. Keyingi davrlarda ularning aniq nazariy asoslarga tayangan ilmiy qarashlari inkor etilgan yoki o'zlashtirilgan. Sho'rolar shu maqsad yo'lida ularning ilmiy nazariyalarini yo'qqa chiqarish uchun boshqa millat vakili bo'lgan olimlarni ishga solganlar. Natijada keyin yaratilgan barcha kitoblar sho'ro mafkurasiga xizmat qila boshladi. O'zga millat vakili bo'lgan tilshunoslarining asosiy maqsadi turkiy xalqlarni maydalash va ularni aslzoda qatlamidan ajratib tashlash edi. Ular bu borada tinmay harakat qilganlar. Shu asnoda turkiylarning aslzoda qatlamlari bir-biriga qarama-qarshi qo'yilib, dushman sifatida ko'rsatilgan tarixlar to'qila boshlangan. Til ta'limida esa soxta nazariyalar ilgari surilgan. Qatag'ondan qo'rqan o'zbek olimlari esa sukut saqlashdan nariga o'ta olmadilar. Keyingi davrda yozilgan o'quv adabiyotlarida o'zbek tiliga manbasi bo'lmagan qarluq lahja asos bo'lgan, degan nazariya singdirilgan va bu hol hozir ham davom etmoqda. Bu asossiz nazariyaga barham beish vaqti keldi, deb o'ylaymiz. O'zbekiston Respublikasi mustaqil bo'lgandan so'ng sho'rodan meros qolgan turkiylarning aslzoda etnik qatlamlari hisobga olinmagan holda yozilgan yolg'on tarix va hozirgi o'zbek tiliga asos bo'lgan lahja haqidagi uydirmalarga qarshi chiqishlar boshlandi. Ammo bu soxtaliklarga hali to'liq barham berilmadi. Mazkur yolg'on tarix va hozirgi o'zbek tiliga asos bo'lgan lahja haqidagi uydirmalar butunlay yo'qotilmadi.

Hurmatli Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning ona tilimizga alohida e'tibori va hurmati bois tilimizning nufuzi qayta tiklanyapti. Prezidentimizning BMTdagi o'zbek tilidagi nutqini eshitgan butun dunyodagi o'zbeklarning va boshqa turkey killi xalq vakillarining boshi osmonga yetdi. Endi tilimiz bilan bog'liq soxta nazariyalarni ilmiy asoslangan dalillar bilan to'g'rilash vaqti keldi, deb o'ylaymiz.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA GAPNING SINTAKTIK TUZILISHI

Huriniso Usmonova,
NamDU professori, f.f.d.

Gapning sintaktik tuzilishini **gap bo'laklari** termini ostida o'rganish an'ana tusini olgan va unga hozirgi kungacha hech qanday e'tiroz bo'lmagan. O'zbek tilining haqiqiy ilmiy sintaksisining

yaratilishi prof. A.G‘ulomov, G‘.Abdurahmonov, M.Asqarovalar nomi bilan bog‘liqdir. Gap bo‘laklarining o‘rganilishida A.G‘ulomovning xizmatlari katta.

Prof. A.G‘ulomovning sintaktik qarashlari rus tilshunoslari, xususan, A.A.Potebnya, A.A.Shaxmatov, V.V.Vinogradov g‘oyalari ta’sirida shakllandi. Shuning uchun ham A.A.Potebnya, A.A.Shaxmatov, V.V.Vinogradovlarning gap bo‘laklari haqidagi qarashlari o‘zbek tilshunosligiga tatbiq etildi. **Aniqlovchi, to‘ldiruvchi** atamalari professor A.G‘ulomov tomonidan o‘zbek tilshunosligiga kiritildi.

A.G‘ulomov ham gap bo‘laklarini belgilashda tobelanish munosabatidan tashqaridagi gap unsurlarini gap bo‘laklari tarkibiga kiritmadi. Gap bo‘laklari gap tuzilishidagi rollariga qarab bosh va ikkinchi darajali bo‘laklarga bo‘lindi. Bosh bo‘laklarga ega va kesim, ikkinchi darajali bo‘laklarga esa aniqlovchi, to‘ldiruvchi va hol kiritildi.

Ayrim mualliflar esa, an’anaga ko‘ra, aniqlovchilarning bir turi sifatida o‘rganib kelingan izohlovchilarni ham alohida gap bo‘lagi sifatida ajratishga harakat qildilar. Xususan, R.Saidovanning ta’kidlashicha, ot yoki substantiv so‘zlardan ifodalanib, boshqa ot bilan tobe munosabatga kirishgan gap bo‘lagi izohlovchi sanaladi⁶.

O‘zbek tilshunosligida ham, rus tilshunosligida ham gapning tarkibida tobe vaziyatda muayyan so‘roqqa javob bo‘luvchi har qanday ikkinchi darajali bo‘lak gap tarkibidan bir vaqtda ajratiladi. Bunday ajratish ko‘pchilik uchun odatiy holga aylandi. Masalan: ***Oqil kishi dono, oliyjanob, rostgo‘y kishilarga do‘st bo‘ladi*** jumlasida ikki bosh bo‘lakka – ***kishi*** (ega) va ***do‘st bo‘ladi*** (kesim)ga ajratilishi bilan birga ***kishilarga*** (to‘ldiruvchi) ***oqil, dono, oliyjanob, rostgo‘y*** (aniqlovchi) singari ikkinchi darajali bo‘laklarga ham ajratiladi. Dastlab, gap tarkibidagi bosh bo‘laklar aniqlanadi va undan so‘ng gapning ikkinchi darajali bo‘laklari belgilanadi. Ikkinchi darajali bo‘laklarni belgilashda ularning gap yoki uning bir qismining bo‘lagi ekanligi hisobga olinmaydi.

An’anaviy tilshunoslikning ana shu cheklangan tomonlarini ayrim turkologlar payqaganlar va aniqlovchining gapning konstruktiv bo‘lagi ekanligiga shubha bilan qaraganlar. Jumladan, A.N.Baskakov fikricha, aniqlovchining miqdoridan qat’i nazar, har qaysi aniqlanmish gap tarkibida o‘zining sintaktik pozitsiyasiga ega bo‘ladi va aniqlovchi bilan

---

⁶ Саидова Р.Х. Приложение в современном узбекском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Тошкент, 1975. – С.5.

birgalikda bir butun holda bir gap bo‘lagi sanalad.⁷ N.K. Dmitriyev ham aniqlovchi-aniqlanmish munosabati gapning tuzilishi doirasiga kirmasligini ta’kidlagan edi⁸.

Ba’zi o‘zbek tilshunoslari ham ikkinchi darajali bo‘laklarning gapdagi maqomi borasida an’anaviy qarashlarga tanqidiy munosabatda bo‘ldilar. Xususan, prof. Sh.Rahmatullayev 1970-yildayoq gap bo‘laklarini, jumladan, ikkinchi darajali bo‘laklarni ajratishda mavjud qarashlarga tanqidiy nuqtayi nazardan qaragan edi. Jumladan, u quyidagilarni yozadi: “...Shuni ta’kidlash kerakki, sifatlovchiga so‘roqni sifatlanmishdan kelib chiqib beramiz. Demak, sifatlovchining so‘rog‘i ma’lum ma’noda ichki so‘roq bo‘ladi. Biror bo‘lak vazifasida sifatlovchili birikma keladi. Sifatlovchiga beriladigan so‘roq ana shu bo‘lak vazifasida kelgan birikmaning ichki tuzilishiga doir bo‘ladi.

Yuqorida aytilgan ichki xususiyat (tartib erkinligini yo‘qligi va ichki so‘roqqa javob bo‘lishi) sifatlovchining sintaktik mohiyatini belgilab qo‘yadi. Sifatlovchi bo‘lak ichidagi bo‘lak, bo‘lakning bo‘lagi bo‘lib keladi.

Sifatlovchining o‘ziga xos ayrimliklari borligidan kelib chiqib, uni bir vaqtlar **uchinchi darajali bo‘lak** deb ham yuritishgan, ammo keyinchalik bu tushuncha va termindan voz kechilgan. Aslida bu termin hodisaning mohiyatini aniq ochib bermaydi. Bizningcha, sifatlovchini (kengroq olsak aniqlovchilarning barcha turlarini) gapning bo‘lagi deb emas, birikmaning bo‘lagi deb atash to‘g‘ri.⁹

Agar hozirgina ta’kidlangan fikrga qo‘shilsak, “sifatlovchi o‘z sifatlanmishi bilan birgalikda bir bo‘lak vazifasida keladi”, – deb umumiy bir qoida chiqarish mumkin. Bu bilan gapni sintaktik tahlil qilish ancha osonlashadi, birikmaning gap uchun (asli bo‘lak uchun) qurilish materiali sifatida xizmat qilishini tan olgan bo‘lamiz.

Prof. N.Mahmudov aniqlovchilarni gapning konstruktiv bo‘lagi hisoblamagani holda, to‘ldiruvchi va hollarning ham gapdagi vazifasini farqlash lozimligini ko‘rsatadi¹⁰. Uning ta’kidlashicha, ikki va undan ortiq predikat qatnashganda, ulardan biri asosiy, qolganlari ikkinchi darajali holatda bo‘ladi. Lekin har bir predikat, u xoh asosiy, xoh

---

⁷ Баскаков А.Н. Простое предложение в каракалпакском языке. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. III. Синтаксис. – Москва, 1961. – С.67.

⁸ Дмитриев Н.К. Детали простого предложения, Исслед.по срав. гр. тюркских языков. III. Синтаксис. – М., 1961. – С.28.

⁹ Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. –Тошкент, 1970. – Б.19-20.

¹⁰ Маҳмудов Н. Функционал ва нофункционал тўлдирувчилар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1981. – №1. – Б. 43-46.

ikkinchi darajali bo'lsin, muayyan obyekt munosabati bilan bog'liq bo'ladi. Bu holat, tarkibida ikkinchi darajali predikatli sifatdash va ravishdash o'ramlar (oborotlar), harakatlar nomi va shart fe'lli qurilmalar, shuningdek, predikativ so'zlar (*bor*, *yo'q* singari so'zlar) bilan shakllangan qurilmalar mavjud bo'lgan sodda gaplarda kuzatiladi. Masalan: *Uning dardini yengillatadigan so'zni inson bolasi hali yarata olgani yo'q* (S.Ahmad) gapida ikkinchi darajali predikatli *uning dardini yengillatadigan* sifatdash oboroti ishtirok etgan. Gapda ikkita predikat mavjud bo'lib, ulardan biri, ya'ni *yarata olgani yo'q* fe'l shakli bilan ifodalangan asosiy (kesim vaziyatida), ikkinchisi, ya'ni *yengillatadigan* sifatdagi shakli bilan ifodalangani esa ikkinchi darajalidir. Asosiy predikat (*so'zni*) so'z shakli orqali ifodalangan obyekt munosabati bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi darajali predikat *dardini* so'z shakli orqali ifodalangan vositasiz obyekt munosabati bilan bog'liq. Ammo bu ikki obyekt predikatlarga munosabati jihatidan aynan o'xshash bo'lsa ham, ularni bir-biri bilan mutlaqo tenglashtirish mantiqan to'g'ri emas. Chunki mazkur predikatlarning o'zi mavqeyi jihatidan bir-biri bilan aynan teng emas, ya'ni biri asosiy, ikkinchisi esa ikkinchi darajalidir. Shuning uchun ham mazkur gapning sintaktik tuzilishida ikkita aynan bir maqomga ega bo'lgan vositasiz to'ldiruvchi mavjud, deb qarashning o'zi ilmiy asosga ega emas.

Muallif to'g'ri ta'kidlaganidek, bunday to'ldiruvchilar funktsionallik jihatdan ham bir-biridan farq qiladi. Ikkinchi darajali predikatlari vaziyatni egallaydi. Shunga ko'ra muayyan sintaktik vaziyatdagi bunday qurilmalar gapning yoyiq, birikmali, kengaytirilgan bo'laklari sifatida baholanadi¹¹.

Ravishdash, sifatdash, harakat nomli, shart fe'lli o'ramlarning gap tarkibida bir butun holda, bir sintaktik vaziyatni egallashi, bir bo'lak deb baholanishi, bunday o'ramlarning ichki bo'linishlari butun gap uchun nofunktsional, faqat o'ramninggina ichki bo'linishi ekanligi prof. A.Nurmonov tomonidan ham ko'rsatilgan edi.

Keyinchalik bunday o'ramlarning transformatsion bo'laklar ekanligi va gap tarkibida bir bo'lak vazifasini bajarishi boshqa mualliflar tomonidan ham bayon qilindi¹². Ayrim mualliflar shunday va shunga

---

¹¹ Махмудов Н. Ўша мақола. – Б. 44; Яна қаранг: Асқарова М. Бирикмали гап бўлаклари ва унинг эргаш гапларга муносабати. – Тилшунослик масалалари. – Тошкент, 1970. – Б. 119-128; Абдуллаев Х. Гап бўлакларининг тузилишига кўра таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1974. – № 3. – Б. 34;

¹² Мухаммадиева М. Трансформационные члены предложения в современном узбекском языке: Автореф. дис. .... канд. филол. наук. – Ташкент, 1995. – С. 18

o'xshash qurilmalarni deskripsiya atamasi bilan nomladilar va ularning sintaktik pozitsiyalari, ichki tuzilishlarini o'rgandilar¹³.

Biz o'z ishimizda kesimga nisbatan ana shunday nofunktional bo'laklarni aniqlashni, ularning funksiyalashuvi ma'lum sintaktik pozitsiyadagi sintaktik butunlik tarkibida ekanligini ko'rsatishni, shunga muvofiq sintaktik tahlilni ko'p bosqichda olib borish lozimligini isbotlashni o'z oldimizga maqsad qilib oldik.

Tarkibida butun gap uchun nofunktional bo'lagi bo'lgan sintaktik butunlik uchun propozitiv nomlanish atamasidan foydalanishni ma'qul ko'rdik.

Propozitiv nomlanish turli sintaktik pozitsiyalarda kelishi mumkin:

1. Ega pozitsiyasida:

***Shamoldan tez uchgan poyezdlar ham to
Shimolga yetguncha ketadi holdan.***

(H.Olimjon).

2. To'ldiruvchi pozitsiyasida:

Ukamni bog'chadan olib kelishni buyurdi.

4. Hol pozitsiyasida:

Shimolga yetguncha ketadi holdan.

Yuqorida berilgan sintaktik birliklar bir butun holda gap tarkibida muayyan sintaktik pozitsiyada kelsa, uning tarkibidagi uzvlar butun gapga nisbatan nofunktional sanaladi. Ularning funksionallashuvi faqat propozitiv nomlanish tarkibida propozitsiyani hosil qiluvchi tayanchga nisbatan bo'ladi. Propozitiv nomlanish tarkibidagi uzvlarni aniqlash, ularni semantik va grammatik tahlil qilish hamda tasniflash ishimizning bosh maqsadidir.

Gapning struktur sxemasini kesim va uning "bo'sh o'rinlari" nuqtayi nazaridan belgilash aniqlovchi va izohlovchilarga mutlaqo boshqacha yondashuvni talab qiladi. Chunki bu bo'laklar kesimning bo'sh o'rinlarini to'ldiruvchi mustaqil bo'lak sifatida kela olmaydi, kesimning "bo'sh o'rinlari"ni to'ldirib, unga nisbatan muayyan sintaktik pozitsiyani egallaydi. Masalan: ***Qip-qizil gullarning mayin hidlari sabo bilan tarqaladi*** gapida o'zaro munosabatda bo'layotgan ikkita gap bo'lagi bo'lib, tarqaladi kesimining "bo'sh o'rin"larini to'ldirib, ikki sintaktik pozitsiyada keladi: birinchisi – ega pozitsiyasida, ikkinchisi – vositali to'ldiruvchi pozitsiyasida. Ega pozitsiyasida kelgan birinchi

---

¹³ Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. – Москва, 1979. – С. 51. Усмонова Х. Дескрипция (мураккаб ном) ва унинг гап тузилишидаги ўрни. Филол. фанлари номзоди дис. ... – Тошкент, 1994. – 127 б.

синтактик birliklar aniqlovchilar bilan kengayib, propozitsiya hosil qilgan. Uning tarkibidagi aniqlovchi shu butunlikning ichki bo'linishiga mansub bo'lib, butun gap tuzilishi uchun aloqasizdir. Shuningdek, gapning kesimi ham aniqlovchilar bilan kengayib kelishi mumkin. Masalan, *Sen Saidning sevgan singlisi*.

Anglashiladiki, aniqlovchilar faqat propozitiv nomlanish tarkibida funksiyalanib, kesim, ega, to'ldiruvchi, hol sintaktik pozitsiyalarida kelayotgan bo'laklarning tarkibiy qismi sanaladi. Ular faqat propozitsiyani ichki uzvlarga ajratgandagina uning tarkibidan ajraladi.

Shunday qilib, hozirgi tilshunoslikda ikkinchi darajali bo'laklarning hammasi ham gap tuzilishida bir xil maqomga ega emasligi ma'lum bo'lmoqda. Shuning uchun ham ikkinchi darajali bo'laklarni gapning bo'lagimi yoki bo'lakning bo'lagimi ekanligini ajratish zaruriyati tug'ilmoqda.

МИНГБУЛОҚ ШЕВАСИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИТЛАРИ

Дарвишов Иброҳим,
НамДУ доценти, PhD

Шеваларни ўрганиш тилшуносларга тил юрагининг қандай уришини ўз қулоқлари билан эшитишга имкон беради (Г. Остгов, К. Брутман). Бу фикрни билдирган олимлар жуда ҳам ҳақлидирлар. Чунки шевашунос бевосита халқ орасида юриб, у билан бирга нафас олиб, ўз имконияти, иқтидори ва куч-қудратини ишга солиб,... халқ оғзидан шевага хос сўзларни ёзиб олиб, унга сайқал бериб, келгуси авлодга қолдиришга ҳаракат қилади¹.

Мингбулоқ тумани таркиби 6 та шаҳарча 40 қа яқин қишлоқларни ўз ичига олади².

Туман ҳудуди майдон жиҳатдан вилоятнинг энг катта қисмидир. Диалектал ареалдаги мавжуд қишлоқларда аҳолининг зичлик кўрсаткичи вилоятнинг бошқа туманларига нисбатан анча паст.

Ўзбек миллати ўз этник таркибининг серқирра ва мураккаблилиги билан бошқа туркий халқлардан ажралиб туради. Бу ҳол ўзбек тилининг кўп шевали тил бўлишига ҳам асос бўлган³.

¹ Бердиалиев А., Мадвалиев А., Раҳмонқулов А. Таниқли шевашунос // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. №, 5. – Б. 112.

² Наманган вилояти статистика бошқармасининг 2021 йил 2 мартдаги № 01/2-01-08-321-сонли маълумотномаси.

Турли миллатларнинг бирикувидан таркиб топган Мингбулоқ тумани аҳолиси учун азалдан икки тиллилик хос бўлган.

Мингбулоқ шеваси ўзбек шеваларининг кичик бирбўлаги ҳисобланади. Шева вакиллари бир ҳудудда яшашларига қарамасдан, ҳар бир шоҳобча ўзига хос фонетик, лексик ва морфологик хусусиятларга эга. Шева ареали умумўзбек шеваларининг фонетик, лексик, грамматик структурасидаги умумий ўхшашликларга мос кўринишларга эга бўлса-да, улардан айрим қуйидаги фонетик-лексик хусусиятлари билан фарқланади:

1) қипчоқ лаҳжасига мансуб шевалар гуруҳида:

а) “й”ловчилар: [йүр]юр, [йылэн]илон, [йъп] ип, [йумэлэ] думаламоқ, [шәйдә] шу ерда ва б.;

б) “ж” ловчилар: [жүр] юр, [жәңә//жэнга] янга, [шүйтән] шундай қилиб, [жъ:пкәттѣи//жъгъбкәттѣ] чиқиб кетди ва б.;

2) қарлуқ лаҳжасига мансуб шевалар гуруҳида: [ман] мен, [нинэзън] яхши, тузук, [сәрпә//сәрпә] сарпо, сеп, [а:шь] ана шу, [шәдә] шу ерда, [йаңа] янга, [мабү//мабъ] мана бу ва б.;

3) аралаш шеваларда сўзлашувчилар гуруҳида: [мәңа//мәңә] менга, [нинэзън//бир чиройли] яхши, тузук, [бўгча//бөхча//түйүн] аёллар наrsa соладиган тугун, [саръмсәқ//сәмсәқ] саримсоқпиёз ва бошқа бир қанча шу каби кўринишлар билан фарқланишини кузатишимиз мумкин.

Мингбулоқ шеваси лексик қатламини фонетик-фонологик структурасидаги белгиларга кўра, қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

I. Фақат шевага хос сўз ва терминлар*, қўшма сўз ва бирикмалар.

1. Адабий тилда учрамайдиган, фақат шевага хос сўз – терминлар:

[шәйдә] – қаттиқ танали, масалан, маккажўхори, ғўза, оқ жўхори каби ўсимликлар ўриб олингандан сўнг илдизи билан ер устида қолган пояси.

---

³ Эргашев А.А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. Фил. фанл. номз. дис... автореф. – Тошкент, 2012. – Б.3; Марқаев К.Ш. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи. Фил. фанл. номз. дис... автореф. – Тошкент, 2008. – Б. 13.

*Адабий тилда учрамайдиган, шева таркибида қўлланувчи айрим ижтимоий-маиший соҳаларга, чорвачилик, деҳқончилик, хунармандчиликка оид лексик бирликларни термин деб қўлладик.

Шевада [чөкътмәк] ва [түпчөк] сўзлари ўзаро маънодош. [шўйдә] ҳеч қачон юмшоқпояли ўсимликларга нисбатан қўлланмайди. Бироқ жанубий Қозоғистон ўзбек шеваларида [шўйдә] тиканли бутоқ маъносида қўлланади⁴. [чөкътмәк] ва [түпчөк] – юмшоқ пояли ўсимликлар (шоли, арпа, буғдой, курмак, ажирик каби) ўриб олингандан сўнг илдизи билан ер устида қолган пояси. [шўйдә] [чөкътмәк] ва [түпчөк] сўзларидан англатган маъносига кўра фарқланиб, уларга синоним бўла олмайди.

[чөкътмәк] шевада омоним сўздир: а) яроқсиз ҳолга келган супурги; б) балиқ тутиш қармоғи ипига (илмоғидан 3-5 см юқорига) ўрнатиладиган металл парчаси; [бәчкә] эртапишар экинлардан сўнг бўшаган майдонларга ҳайвонлар учун озуқа сифатида сепиб ўстирилиб, кеч кузгача ўриб олинадиган экин номи; [үвүз] – сигир янги туғгандан кейин икки, уч кунгача соғиб олиниб тўкиб юбориладиган сут. Бу сўз Ўзбекистоннинг барча диалектал ареалида, ҳатто Қозоғистон Республикасининг ўзбек шеваларида ҳам мавжуд: [үвүз] (Гурлан, Янгибозор), [овүз] (Ҳозарасп), [үвьз] (Қовчин ва Туркистон кипчоқ шевалари), [эвьзлэқ] (Қашқадарё), [огиз] (Тошкент⁵) каби; [вәссә] – иморатнинг уй тўсинлари орасига ташланадиган тахта; [хэвэн] – синчли уйларнинг ички устунларига нисбатан диогнал тарзда ўрнатиладиган узун ёғоч; [чэрқы] – чинни ва сополдан ишланган саёз қуюқ таомлар идиши; [дөлтә//тўлто] – қаймоқ қиздирилганда сўнг ҳосил бўлган сарёғ қуйқаси; [түпкә] – овлоқ жой, [жүкүм] – аразлашиш; [эгьл] – молхона, [чынэң] – кўп, мўл; [қўгә//қөга] (кўл ва зовур ариқларда ўсадиган кўп йиллик ўсимлик, жануби-ғарбий Наманган аҳолиси ундан турли нарсаларни боғ ҳолатига келтириш учун боғлик сифатида фойдаланади. (Наманган шаҳар, Чортоқ, Уйчи каби қарлуқ лахжаларида [луғ//луқ] деб номланади); [сәтъл] – сирланган, икки томонида ушлайдиган қулоғи бор металл идиш, (рус: кострюль); [сўпльтырық] – ёш ўғил болалар дўпписининг ўртасига майин юнгли қуён ёки тулки терисидан бир парчасини тикиб қўйиш; [сўпль] бошкийим – шапкаларнинг тепа марказига думалоқ ҳолда ўрнатиладиган момик иплар йиғиндиси каби.

2. Номемаси адабий тилдаги сўзлардан фарқ қилмаса-да, лекин шевада бошқа маъно англатувчи сўзлар: [тьрьнкә] –

⁴ Мухаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.177.

⁵ Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.12.

металдан ишланган суюқ ва қуюқ овқатлар учун чуқур ва саёз идиш тури; [чънь] – чинни коса; [ўра//ўрә] – қишда сабзавот сақловчи жой; [мәллә] – пахта териш этаги, [қуләқ] – бир ариқдан иккинчи бир ариққа сув олинадиган жой; [сүнә] – ариқдан сув олинадиган зинали жой; [вәҳ-вәк] – омоним: ҳовлиқма одам, ҳашарот тури.

II. Фонетик қонуниятлар асосида юзага келган лексик бирликлар.

1. Қўшма феъл ёки етакчи феъл+қўмакчи феъл типдаги феъл қўшилмаларининг ягона урғу олиб, сандҳи (sandhi*) ҳолатида бўғин ёки товуш тушиши натижасида бир сўз ҳолига келиб қолиши: “й”ловчиларда: [әпчъқ]; “ж”ловчиларда: [а:чық] олиб чик; “й”ловчиларда: [эбәр]; “ж”ловчи-ларда: [әппәр] олиб бор; “й”ловчиларда: [әпкәт]; “ж”ловчиларда: [әкът] олиб кет; [ъчвар // хўпләвар] ичиб юбор; [тәшләвар // әтвар // ьргыт // ьргытвар] ташлаб юбор, отиб юбор; [сәвар] солиб юбор; [эвар] олиб юбор каби.

2. Адабий тилдаги шаклига нисбатан кучли фонетик ўзгаришга учраган сўзлар: [йъ:нә] игна; [йовын] омоним: ёғин, ёпинмок; [йэвын-чәчън] ёғин-сочин, ёгингарчилик; [мәмәхәнә] меҳмонхона; й”ловчиларда: [шүнәп]; “ж”ловчиларда: [шүйтъп] шундай қилиб; [әҳлә] ҳатламок//сакраб ўтмок; [хъишә] шиша; [төвьп] табиб; [ўҳләт] ўтлатмок; [қәҳнә] қатнамок; [қаҳләмә] қатлама (қозонда ёғ билан ёки ёғсиз пишириладиган нон тури); [пәлчы] фолбин; [пәқәс//тәлкә] фақат//русча: только каби.

III. Ўзига хос морфемик структурага эга бўлган сўзлар.

1. Жануби-ғарбий Наманган қипчоқ шевалари учунгина хос бўлган аффиксларга эга луғавий бирликлар:

-(с)вгыч//-вгыч: аффикси шевада икки хил функцияда қўлланади:

а) [күй+эвгыч] куйканак//куйинчак, [сәл+эвгыч] куракча, бирор нарса

соладиган идиш, [бүрә+вгыч] (мурват), [түзә+вгыч] тузовчи, тузатувчи – уста, [сәвөв+гъч//сәвәчъп] савағич каби сўзларда сўз ясовчи;

---

*Бунда икки сўзнинг талаффузи жараёнида олдинги сўз ниҳоясидаги ундош кейинги (бошланувчи сўз) товушга мослашади ёки дастлабки сўзнинг охириги товуши (кейинги сўз унли билан бошланса) жаранглашади: бәләкәдәм//бәләгәдәм (ад.: бошқа (ўзга) одам) каби.

б) [бэр+эвгыч] борадиган; [эл+эвгыч] оладиган, [ьшлэ+эвгыч] ишлайдиган каби сўзларда луғавий шакл ҳосил қилувчи кўмакчи морфема.

-мэ//-мэ аффикси: а) [йыр+мэ//жыр+мо] ёриқ, [йэрэ+мэ] яроқли, [қот+ыр+мэ] қотирма – таом номи, [сэл+мэ] ариққа сув димлаш учун қўйи-ладиган тўғонча каби сўзларда сўз ясовчи; б) [сьнэ+мэ] синалган, [түзэ+мэ] тузатилган, [шық+мэ] шошилган, сабрсиз киши каби сўзларда сифат-дошларнинг луғавий шаклини ҳосил қилувчи кўмакчи морфемадир.

-чэ//-нэ аффикси: а) [бэ:+нэ//бэгэнэ] боя, ҳали, аввалроқ каби сўзларда сўз ясовчи; б) [жэч+чэ//эз+нэ] пича, озгина каби сўзларда луғавий шакл ҳосил қилувчи кўмакчи морфема вазифасида қўлланган.

2. Адабий тилда мавжуд ўзак ва сўз ясовчи аффиксларнинг шевада адабий тилдан фарқли сўз ясаши: [гэл+чъл] сўзамол, сўзга уста; “й”лов-чиларда: [бўй+лэ]; “ж”ловчиларда: [мэй+лэ] сувга тушишдан олдин сувни бўй билан ўлчаши; [чэрпэй+лы] чорпахил – тўлача одам; [қўрмэ+ч//қўгырмэ+ч//қўгырмэ+ч] майда гурунчдан ёки буғдойдан қовуриб тайёрла-надиган таом: қовурмоқ+ч; [қырмэ+ч] қозоннинг тагида қуюқ овқатнинг ёпишиб, ўта пишиб кетган қисми, қозон қириш орқали тозаланади: қир-моқ+ч; [ъл+пъс] секин ҳаракатланувчи одам: илдам+эмас каби.

3. Компонентлари адабий тилда бўлиш, бўлмаслигидан қатъий назар, адабий тилда учрамайдиган шевагагина хос бўлган қўшма сўз ва бирикмалар: [дэлы-гүль] тузук, яхши: [дэлы-гүльгэ қўйыпты] ишни яхши қилибди, бажарибди, [чэвэр көйнэгъмдъ дэлы-гүльгэ қўйып тькьпть] чевар қўйлагимни яхши тикибди); [қўлэнтэйсқ] пайпоқ ёки пайтавасиз оёқ кийим кийиш; [қэлэңыр-қэсэңыр//қэлэңыр-қэсэңы] бегона, ҳеч кимга ёқмайдиган одам; фақат аёлларга нисбатан: [тьль-жоглы] гапга уста; [қўллы-эйсхлы] эпчил, чакқон; [сьрымтэ] ҳеч нимасиз, ҳеч вақосиз, ҳеч нимаси йўқ одам: [сьрымтэ бўп ўтырыппэн] ҳеч нимасиз (ҳеч вақосиз) ўтирибман; [эвэлэжэҳэн] мўл, жуда кўп; [дүсэмбэ//дүсэлэмбэ] икки баравар кўп//меъёрдан ошиқ (тожикча: ду бора): [чэрқыдэ эшдүсэмбэйдъ//дүсэлэмбэйдъ йэвүлдық] лагандаги ош жуда кўп эди, еб бўлдик каби.

Мингбулоқ шевасига хос сўзларнинг лексик табиати, семантик структураси турли омилларнинг таъсири туфайли юзага келганки, бундай сўзларнинг айримлари адабий тилда йўқ бўлиб, улар

шевалардагина учрайди: *шъйдә, чөкътмәк, түпчык, бәчкь, үвүз, ҳәвән, чәрқы, түпкә, жүкүм, эгъл, чыпәң, қўғә//қөга, сәтъл, сўпльтырық, сўпль каби.*

Мингбулоқ шеваси ареалида аралаш шеваларда сўзлашувчилар гуруҳини Мингбулоқ туманининг Жомашов шаҳарчаси, Дамқўл-Маззанг ва Гулбоғ қишлоқлари аҳолиси ташкил этади. Улар нутқида қарлуқ ва қипчоқ лаҳжа унсурлари барабар қўлланади: [мәңа//мәңә] менга, [нинэзын] тузк, бир чиройли, [бўгча // бөхча // түйүн] нарса солинган аёллар тугуни, [сарьмсәқ // сәмсәқ]саримсоқпиёз каби. Бунга қарлуқ шева вакиллариининг мазкур ҳудудда янги ерларни ўзлаштириш мақсадида вилоятнинг турли жойларидан кўчиб келиши ва ўзаро алоқа-аралашув муносабатлари икки хил лаҳжада амалга ошганлиги сабаб бўлган. Шунинг учун Мингбулоқ диалектал ареали боғлиқ ва конвергент изоглоссалардан ташкил топган.

Бугунга келиб, диалект ареаллари орасидаги фарқлар давр тақазоси – фан-техника, электрон ахборот технологияларининг тараққиёти натижасида аста-секин йўқолиб бормоқда. Жануби-ғарбий Наманган ҳудудининг маълум шева ареалларида лексик жиҳатдан тубдан фарқ қилувчи бирликлар фақат шу кичик шева ареалига тегишли аҳолининг ўз этнографиясига, урф-одатлари, анъаналари доирасида ривожланганлиги сабабли сақланиб келмоқда.

Боғлиқ изоглоссалар бир генетик умумийликка эга бўлганлиги учун қипчоқ шеваларда ўз ўрнига эга ҳолда ривожланди, фонетик-фонологик ўзгаришлари билан қўлланмоқда. Уларда ўзаро тарихий-генетик қариндошлик тил белгилари мавжуд. Конвергент изоглоссалар эса узоқ даврлар бир ҳудудда яқин алоқада бўлиш натижасида ареал умумийликнинг вужудга келиши асосида ҳосил бўлган. Бундай изоглоссалар қариндош бўлмаган тил оилаларининг ўзаро муносабати орқали пайдо бўлган.

Мингбулоқ тумани ареали ўзига хос ва умумўзбек шевалари билан ўхшаш қуйидаги фонетик хусусиятлари билан белгиланади:

а) контраст жуфт унлиларнинг мавжудлиги ва бунинг натижасида сингармонизмнинг сақланиши, яъни айрим туркий тилларига хос бўлган товушларнинг асос ва аффиксал морфемаларда уйғунлашиши: [пэхтә] пахта, [мэнты] манти, [бэлық] балиқ, [бэрыннэр] боринглар, [йэन्नэр] енглар, [чықыннэр] чиқинглар, [бэрәдыгән] борадиган каби;

б) сўз бошида келган ўрта кўтарилиш унлиларининг дифтонглашуви: [ʲекън] экин, [ʲеэккъ қўль] икки қўли, [ʲена] она, [ʷот] омоним: ўт, ўтмоқ феълидан ташқари, [ʷотын], [ʲэгъб нэр//ʲэгвар] эгиб бер каби. Таққосланг: “й”ловчиларда: [эккъ қўль], “ж”ловчиларда: [ʲекъ қўль] тарзида кузатилади.

в) “ж”ловчиларда ҳам “й”ловчиларда ҳам қисқа-чўзиқ унлилар маъно фаркламайди. Бу қадимги туркий ва эски ўзбек тилининг рудименти – қолдиғи бўлиб, айрим сўзлардагина фонематик ҳолда учрайди. Ҳозирда ундош товушларнинг тушиб қолиши сабабли чўзиқлик мавжуд: [шә:p] шаҳар, [бә:p] баҳор, [сү:] сув, [кэлү:дь] келганди, [бэру:дь//бэрувдь] борганди, [қә:] қол, [кә:] кел, [бўсә:] бўлса каби;

г) “ж”ловчиларда сўз бошида й ундошининг дж га ўтиши: [джўл] йўл, [джүр] юр, [джәңә]янга, [көзыңдь джүм] кўзингни юм каби;

д) “й”ловчиларда сўз боши, ўртаси ва охирида й ундошининг орттирилиши (пайдо бўлиши): [йън] ип, [йълән] илон, [рәйьс] раис, [сәрпәй]сарпо, [әврәй]обрў каби;

ж) “ж”ловчиларда сўз бошида й ва дж ундошининг тушиши: [ърьң]йиринг, [ърьк] йирик, [ъркан] жиркан, [ъртаки] жиртаки//жиззаки каби.

з) барча қипчоқ шеваларига хос бўлмаган товуш алмашинувини кузатиш мумкин: й>г: [түймә] тугма, [түйсә]тугса; в>п: [сөв] соп (кетмоннинг сопи); ҳ>с: [укәхъ] укаси, [бәләхънъ] боласини; ҳ>ш: [әҳнәқә // әхнәқә // онохноқо] ана шунақа, [мәҳнәқә//мәҳнәқә//мәнәҳнәқә] мана шунақа, ҳ>қ: [қәхтә] қаёқда, [ўҳмънан // ўҳмән] ўқ билан, ҳ>т: [сыйьрдъ ўҳлът] сигирни ўтлат, [қәҳнәйәптъ] қатнаяпти; ўзлашмаларда: [мәҳнә] машина, [мәҳнәхънъ] машинасини каби.

Мингбулоқ шеваси лисоний хусусиятлари ўзида халқимизнинг ва ўзи амалда қўлланаётган ҳудуд аҳлининг тарихий йўли – ижтимоий-иқтисодий, маънавий-ахлоқий, маданий-маърифий жиҳатларининг шаклланиши, бойиши ва ривожланиш жараёнлари ҳақида ишончли ва бой маълумотлар бера олади. Халқнинг жонли тили – шеваларини ўрганиш, бир тилнинг ўзига хос бошқа тилларда учрамайдиган жиҳатлари ёки уларни бир-бири билан туташтирувчи нуқталарини топиш тилнинг онтологик табиатини очиб беришга ёрдам беради.

O'ZBEK TILIDA SINTAKTIK VAZIYAT

Boboxonova Dilorom,

NamDU dotsenti, f.f.n

Gap tarkibida mazmuniy va grammatik tayanch nuqta predikativlik shaklidagi predikat, ya'ni kesim hisoblanadi¹⁴. Boshqa barcha bo'laklar kesimning "bo'sh o'rinlari"ni to'ldirib, unga nisbatan ma'lum vaziyatda keladi. Kesimning "bo'sh o'rinlari"ni to'ldirib, ma'lum sintaktik vaziyatda (ega, to'ldiruvchi, hol) kelgan sintaktik birliklar moddiy jihatdan bir yoki bir necha morfologik shakllardan tashkil topadi¹⁵.

Bir necha morfologik shakllardan ifodalangan, kesimga nisbatan biror sintaktik vaziyatda kelgan sintaktik butunlik yaxlit holda funksiyalashadi. Bunday sintaktik butunliklarda bir uzv boshqa uzvlarni birlashtiruvchi yetakchi vosita sanaladi. Ayni paytda bu yetakchi qism o'zi ergashtirib kelgan boshqa qismlar bilan birgalikda bir butun holda kesimga nisbatan tobe vaziyatda keladi.

"Sintaktik pozitsiya" deganda, gapning markaziy birligi bo'lgan kesimning bo'sh o'rinlarini tushunamiz. Uning bo'sh o'rinlarini to'ldiruvchi sintaktik birliklar kesimga nisbatan muayyan vazifani bajaradi. Masalan, *Dalalarda qushlar sayramoqda* gapida grammatik va mazmuniy markaz hisoblanuvchi *sayramoqda* kesimi subyekt, lokal hamda payt valentliklariga ega bo'lib, dastlabki ikki valentlik *qushlar* va *dalalar* sintaktik birliklari bilan to'ldirilmoqda. Subyekt valentligini to'ldiruvchi sintaktik birlik bosh kelishikdagi ot orqali ifodalanib, ega pozitsiyasida, lokal valentligini to'ldiruvchi *dalalarda* sintaktik birligi o'rin payt kelishigidagi ot orqali ifodalanib, hol pozitsiyasida kelmoqda. Demak, sintaktik pozitsiya kesimning bo'sh o'rinlariga (valentliklariga) qarab belgilanadi. Ayrim hollarda kesimga argument bo'lib kelgan bo'laklar ham o'zlarining bo'sh o'rinlariga ega bo'lib, ma'lum argumentlar bilan to'ldirilishi mumkin. Bunday vaqtda sintaktik pozitsiya tushunchasi faqat kesimga nisbatan emas, kesim argumentlarining argumentlariga nisbatan ham qo'llanadi. Ana shu holatlar e'tiborga olinsa, muayyan so'z shaklining boshqa so'z shakliga nisbatan holati uning vaziyati sanaladi. Ayni bir so'z shakli turli xil sintaktik vaziyatda turli gap bo'lagi vazifasida kelishi mumkin. Tobe

¹⁴ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – Москва, 1988. – С 653.

¹⁵ Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. – Тошкент, 1988. – 99 б; Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 60

aloqaga kirishayotgan soʻz shakllari juftligida tobe qism hokim qism talab etgan vaziyatda keladi. Koʻrinadiki, tobe qismning vaziyati aniq, hokim qismning vaziyati esa noaniq boʻladi. Uning qaysi vaziyatda kelayotganligi nutq zanjirining keyingi halqasida aniqlanadi. Masalan, gap qurilishi **a**, **b**, **c** va boshqa soʻz shakllaridan tashkil topgan boʻlsin. Agar biz **a** soʻz shaklining vaziyatini **b** soʻz shakliga munosabatiga koʻra belgilasak, **b** soʻz shaklining vaziyatini **a** shakliga qarab belgilab boʻlmaydi. Uning vaziyati **c** soʻz shakli munosabatiga koʻra, oʻz navbatida, **c** soʻz shaklining vaziyati esa **d** shakliga koʻra belgilanadi¹⁶.

Yuqorida taʼkidlanganidek, ayrim hollarda kesimga argument boʻlib kelgan birliklar oʻzlarining argumentlari bilan kengayib, u bilan birgalikda yaxlit holda kesimga nisbatan bitta sintaktik pozitsiyada kelishi mumkin. Bu haqda B.Mengliyev nutq jarayonida oʻzaro munosabatga kirishuvchi boʻlaklarning bogʻlanishi xususida toʻxtalib: "... qaratqich kelishigida "otni otga aniqlovchi vazifasida bogʻlash", "tushum kelishigida otni fe'lga toʻldiruvchi vazifasida bogʻlash" kabi xususiy koʻrinishlarda namoyon boʻladi", – deb taʼkidlaydi¹⁷.

Gap tarkibidagi ayrim sintaktik birliklarning kesim bilan toʻgʻridan toʻgʻri bogʻlana olmasligi, uning boshqa sintaktik birlik bilan qoʻshilib, bir butun holda bogʻlanishi mumkinligi shu kunga qadar boshqa mualliflar tomonidan ham olgʻa surilgan edi. Xususan, prof. Sh.Rahmatullayev qaratqich aniqlovchilar haqida shunday deydi: "... boshqa barcha kelishiklardan farqli holda qaratqich kelishigidagi soʻz oʻzi yolgʻiz ishlatilmaydi, u doim qaralmish bilan birga yuradi". Shu sababli qaratqich kelishigidagi soʻz doim birikma tarkibida turadi, birikmaning boʻlagi (ichki boʻlak) holatida boʻladi.¹⁸

Oʻzbek tilida murakkablashgan sodda gaplarning uslubiy xususiyatlari borasida tadqiqot olib borgan H.Holiqov aniqlovchilarning gap qurilishini kengaytirish imkoniyatlari ularning mazmuniga ham taʼsir etishini koʻrsatib oʻtgan edi.¹⁹

Sintaktik birliklarning ichki tuzilish uzvlarining oʻzaro munosabatini belgilashda tadqiqotchi qaysi tuzilish birligining qaysi

---

¹⁶ Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. – Тошкент, 1988. – 99 б.; Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 60.

¹⁷ Менглиев Б.Р. Морфологик воситаларнинг маъновий хусусиятлари ва синтактик имкониятлари: Филол. фан. номзоди ... дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – Б.18.

¹⁸ Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Тошкент: Фан, 1970. – Б. 56

¹⁹ Холиқов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тилида мураккаблашган содда гаплар услубияти (А.Қаҳҳор асарлари материаллари асосида): Филол. фанлари номзоди . дисс. автореф. – Тошкент, 1993. – Б. 9.

tuzilish birligiga munosabatini belgilashiga ko‘ra sintaksisda ham ikki yo‘nalish maydonga keladi: mazmuniy tuzilish unsurlarining qanday shakliy tuzilish unsurlari bilan ifodalanishini o‘rganish, ya’ni mazmun planidan ifoda planiga qarab yo‘nalish. Bunday yo‘nalish “onomasiologik yo‘nalish” ham deyiladi. Shuningdek, shakliy tuzilish unsurlarining ongimizda aks etgan qanday borliq unsurlarini ifodalashini o‘rganish.

Gapning sintaktik tuzilishi shu kunga qadar gap bo‘laklari rukni ostida o‘rganib kelindi. Gap bo‘laklari esa tobe bog‘lanish tarkibida, hokim bo‘lakka nisbatan belgilanadi. Bunga ko‘ra, gap bo‘laklari ikki darajaga – bosh va ikkinchi darajalarga ajratildi.

Bugungi kunda gap bo‘laklarining bunday ajratilishida qator kamchiliklarning mavjudligi ma’lum bo‘lib qoldi. Shuning uchun ham gapni bo‘laklarga ajratishning yangi-yangi tamoyillari vujudga kelmoqda.

Ana shunday tamoyillardan biri sintaktik pozitsiya tamoyilidir. Hozirgi kunda “pozitsiya” termini tilshunoslikda ikki ma’noda qo‘llanmoqda: 1) gap uzvlarining relyatsion tuzilishidagi o‘rni. Bu ma’noda *Farhod keldi* va *keldi Farhod* gaplarida *Farhod* so‘zi turli o‘rinda kelsa ham bir xil pozitsiyada – ega pozitsiyasida kelishi ta’kidlanadi; 2) gapning silsila tuzilishida (lineynaya struktura) elementning o‘rni. Bu ma’noda *Farhod keldi*, *keldi Farhod* so‘zining birinchisida keldi so‘zining oldingi pozitsiyada, ikkinchisida esa keyingi pozitsiyada qo‘llanishi haqida gap boradi.

Pozitsiya terminining ikkinchi ma’nosi gapda bo‘laklarning qat’i tartibga ega bo‘lgan tillar uchun ko‘proq xosdir. Gapda so‘zlarning o‘rni erkin bo‘lgan tillar, jumladan, o‘zbek tili uchun pozitsiya terminini birinchi ma’noda qo‘llash o‘rinlidir.

O‘zbek tilshunosligida ham gapni sintaktik pozitsiya nuqtayi nazaridan o‘rganishning afzalliklarini tasdiqlovchi ilk izlanishlar bo‘lgan²⁰.

Keyingi davrlarda kesimning absalyut hokim pozitsiyasi haqida fikr yuritilmoqda. Bu fikrning ildizlari Daniya tilshunosi X.G.Vivelga borib taqaladi. Fransuz tilshunosi L.Tenyer esa ana shu g‘oya asosida o‘zining izchil nazariyasini – bir cho‘qqili nazariyani yaratdi. Ta’kidlash kerakki, X.G.Vivel ham, L.Tenyer ham har qanday gap markazida faqat

---

²⁰ **Хожиев А., Махмудов Н.** Семантик ва синтактик позиция // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1987. – №2. – Б.60-63.

fe'l (ya'ni fe'l kesimi) yotishini e'tirof etadilar²¹. Lekin **Otam o'qituvchi, Men talabaman** singari tarkibida fe'l qatnashmagan jumalarning tuzilish markazi qaysi bo'ladi? Bu muammoga duch kelgan bir cho'qqili nazariya tarafdorlari yuqoridagi kabi tuzilishga ega bo'lgan gaplarni turlicha hal qiladilar. Ularni ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhdagi olimlar fe'lning predmetlar o'rtasidagi munosabatni bildirishini, shuning uchun ham u gap strukturasida predmet nomlarini bog'lab, butunlik hosil qilishini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, **Qiz yigitga ro'molcha berdi** gapida bosh kelishikdagi ot (**qiz**) jo'nalish kelishigi shaklida ot (**yigit**), belgisiz tushum kelishigidagi ot (**ro'molcha**) va predikativ shakldagi fe'l ishtirok etmoqda. Yuqoridagi dastlabki uchta ot shakllari bilan nomlangan predmetlar o'zaro hech qanday munosabatga kirishmaydi. Masalan, **qiz-yigitga** yoki **qiz-ro'molcha** o'rtasida hech qanday grammatik aloqa shakli yo'q. Bu gapning tarkibidagi **berdi** fe'li esa gap tarkibidagi predmet nomlarini o'zaro bog'laydi va bu predmet nomlari o'zi ifodalagan predmetlar o'rtasidagi munosabatni ham ifodalaydi. Shuning uchun bu konsepsiya tarafdorlarining fikriga ko'ra, fe'lsiz gap bo'lishi mumkin emas. Tarkibida fe'l qatnashmagan gaplarda ham uning izi sezilib turadi. Masalan, **Otam o'qituvchi** gapi o'tgan zamon shakli **Otam o'qituvchi** bo'lgan ma'nosini ifodalaydi. Hozirgi zamon shakliga mos keladigan sanalmoq, hisoblanmoq fe'llarining gapda qatnashmayotganligi fakti ham uning moddiy ifodalovchisi bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun ham ular nol fe'llar tushunchasini kiritadilar. Gap tarkibida moddiy jihatdan ishtirok etmayotgan, tasavvur qilinadigan fe'llar nol fe'llar sanaladi. Bunday va shunga o'xshash g'oyalar E.Kurilovich, T.P.Lomtev kabi olimlarning asarlarida ham olg'a surildi²².

Ikkinchi guruhdagi tilshunoslar esa gap strukturasiga qarashdagi bunday bir yoqlamalikka tanqidiy yondashgan holda, fe'l ishtirok etmagan gaplar ham bo'lishi mumkinligi, **otam** – **o'qituvchi** tipidagi gaplarda fe'lning ishtirok etmasligi fakti moddiy fe'lninggina emas, balki nol fe'lning ham qatnashmasligi fakti ekanligini e'tirof etadilar. **Otam** – **o'qituvchi** gapida fe'l yo'q. Unga zarurat ham yo'q. "**Otam**" so'zi "**o'qituvchi**" so'zi bilan gapda qatnashmayotgan nol orqali emas, balki to'g'ridan-to'g'ri aloqaga kirishadi. Ana shu g'oya asosida

---

²¹ Кузнецов С.Н. Теоретическая грамматика датского языка. Синтаксис. – Москва, 1984. – С. 16.

²² Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. – М.: МГУ, 1979. – С 371.

gapning struktura markazi faqat fe'l kesimlargina emas, balki ot-kesimlar ham bo'lishi mumkinligi e'tirof etildi. Bunga muvofiq, har qanday gapning tuzilishi va mazmuniy markazi predikativ shaklni olgan predikat, ya'ni kesimdir. Shunga ko'ra gaplar fe'l asosli gaplar va ot asosli gaplarga bo'lina boshlandi.

Bir cho'qqili nazariya o'zbek tilshunosligida 80-yillardan boshlab keng tarqala boshladi. Har qanday gapning mazmuniy va grammatik markazi kesim ekanligini, shuning uchun ham gapning barcha modellari kesim asosida hosil qilinishini dastlab prof. A.Nurmonov ta'kidlagan edi²³.

Bir cho'qqili nazariyaning vujudga kelishi tilshunoslik tarixida juda katta rol o'ynadi. Bu nazariya predikativlikka ikki mantiqiy a'zo – subyekt va predikat o'rtasidagi munosabat sifatidagi an'anaviy qarashga va shunga muvofiq, gap bo'laklarini ham bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratishga, gaplarni esa bir sostavli va ikki sostavli tiplarga bo'lishga chek qo'ydi, gapning ontologik tabiatini to'g'ri ko'rsatishga, uning tuzilishidagi darajalanishni obyektiv yoritib berishga yo'l ochdi.

Bir cho'qqili nazariya har qanday gapning semantik va grammatik markazi, yadrosi predikativlik shaklini olgan predikat ekanligini e'tirof etish bilan bevosita kuzatishda berilgan butun gapning sintaktik tuzilishi shu markaziy birlikning semantik va grammatik valentliklarining reallashish darajasi bilan bog'liq ekanligini ochib berishga imkoniyat yaratadi.

Gap tuzilishini markaziy a'zo (yadro qismi)ni valentliklarining reallashuvi sifatida qarash bir markaziy a'zo asosida hosil bo'lgan, bir nechta gaplarni bir paradigmaga birlashtirishga, bir paradigmaga mansub bo'lgan gaplar o'rtasidagi zidlanish asosida ularning umumiy va xususiy belgilarini ochishga qulay sharoit tug'diradi.

Shakl va mazmun bir obyektning o'zaro ziddiyatli ikki qarama-qarshi qutbidir. Bu tushunchalar bir-birini taqozo qiluvchi, birisiz ikkinchisi mavjud bo'lolmaydigan tushunchalardir. Ana shuni e'tiborga olgan holda, dissertasiyada lisoniy birliklarning shakl va mazmun dialektikasiga e'tibor qaratildi.

---

²³ Нурмонов А.Н. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. – Тошкент: Фан, 1982. – С 152.

MASHRAB LIRIKASIDA ARAB HARFLARINING QO‘LLANILISHI

Yunusxon Rahmatullayev,
NamDU katta o‘qituvchi

VIII asrda arablar bosqinining Markaziy Osiyo xalqlari hayotiga qanchalik darajada ta’sir qilganligi hech kimga sir emas, albatta. Bu bosqinchilik natijasida arablar o‘zining madaniyati, urf-odati-yu ma’naviyatini Osiyo xalqlari hayotiga singdira olishdi. Birgina arab tilining joriy etilishi natijasida katta darajada burilish yasagan deyish mumkin. Bilamizki, Sharq xalqlarida din, falsafa va adabiyot bir-biridan ajratilmagan. Falsafa diniy ta’limot mag‘ziga jo bo‘lgani kabi falsafa va din adabiyot mag‘zida ifodalangan bo‘ladi. Sharqliklarning qarashlari o‘sha davrlar sharoitiga mos bo‘lgan, ko‘rinishidan sodda asotir va rivoyatlardek tuyulsada, ramz va ishoratlarga boy, chuqur ma’noga ega edi. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib adabiyot bilan shug‘ullanuvchi mutafakkirlarni faylasuflar ham deb atalgan.

Mutafakkirlar ijodlariga nazar tashlar ekanmiz, arab tilining boy va ta’sirchan til ekanligiga amin bo‘lamiz. Ilk davrlarda arab tilining keng va tez tarqalishi, ravnaq topishida Sharq xalqlarining muqaddas dini – “Islom dini”ning eng muqaddas kitobi “Qur’oni Karim”dir. Bu “Qur’oni Karim”ning arab tilida ekanligidadir. Arab tilini o‘rganish va bu til belgilaridan ramziylikni yaratish bir necha asrlar avval paydo bo‘ldi va buning eng go‘zal namunalarini XIX asrgacha bo‘lgan adabiyotni o‘rganish davomida uchratamiz. Bu davr she’riy asaralarida arab harflaridan foydalangan holda tashbih, muammo, husni ta’lil kabi san’atlar yaratilganiga guvoh bo‘lamiz. Bunday san’atlar haqida gap borar ekan, turkiy va forsiyda ijod qilgan, ma’naviy va lavfziy san’atlarni yaratgan va ularning rivojiga ulkan hissa qo‘shgan “so‘z mulkning kishvaristoni” Alisher Navoiy lirikasidagi bunday san’atlar haqida aytib o‘tmaslikning also iloji yo‘q.

***Qaddig‘a el mayli bo‘lg‘ondin ko‘ngul ozurdadir,
Ul alifdan zorlarning hosili ozor emish.****

Mahbubining qomatiga elning ko‘ngli tushganini bilgan oshiqning ozori-yu, alifdek tikka va sarvqomatli yorining vaslidan (uningdek) umidvor bo‘lguvchi barcha oshiqqlarning munosib javob o‘rniga ozor ko‘rishlari tasvirlangan ushbu misrada ma’shuqaning qaddi arab alifbosidagi birinchi harf ‘‘alif’’ga qiyos etilishi shoirning yuksak did va iste’dod egasi ekanligidan dalolatdir.

El orasida “Devoni Mashrab”, “Eshoni Mashrab”, “Hazrati shoh Mashrab” nomlari bilan tanilgan, inson ruhiyatidagi nozik nuqtalarning chiroyli va ta’sirchan ifoda eta oluvchi, tasavvufona qarashlar bilan yashagan va ijod etgan, Allohga bo’lgan chin ishq kuychisi Boborahim Mullavali o’g’li Mashrab asarlarida ham yuqoridagi kabi o’rinlar uchraydi. U falsafiy fikrlovchi shaxs bo’lgani uchun ham barcha she’rlari tasavvufga xos bo’lgan ramz va obrazlarga boy.

***Alifni dilga jo qilmoqni bismillodin o’rgandim,
Shahid qonini to’kmakni kalomullodin o’rgandim.****

Birinchi misradagi “alif” (ا) yakka-yu yagona, yolg’iz ma’nosida qo’llanayotganligi “alif” harfining yozuvdagi ifodasini ko’rgan odam borki, anglab yetadi. Uning birgina belgidan iborat ekanligida Allohning yakka-yolg’iz ekanligi o’xshatilishi betakror qiyoslash, desak mubolag’a bo’lmaydi. Bu tahlilimizni isbotlash maqsadida Mashrab haqidagi o’tmishdan kelajakka tomon eskirmay o’tib kelayotgan bir hikoyani keltirib o’tishni joiz deb topdik.

Rahimboboni yetti yoshda maktabga berdilar. Ustozlari aytdilar: “Ey, o’g’lim Bismillohir rohmanir rohim, “alif” deng?” shoh Mashrab “(ا)” dedilar. Ustozlari “be” deng?” – dedilar. Shoh Mashrab ustozlaridan so’rdilarki: “Alif”ning ma’nosi nima va “Be”ni ma’nosi nimadur, ey domla?”. Ustozlari achchig’lanib so’radilarki: “Ey bachchai nodon, san kim? Bu ma’nini so’ramoq kim?” Shoh Mashrab aytdilar: “Ey domla, “Alif”ni ma’nosini men ayturman, “Alif”ning ma’nosi birdur. Ul sababdan “Be” demasmen. Mundin o’tmak xatodir”.

Bu hikoyatda ham Mashrabning yakka Allohga bo’lgan muhabbati ifodalangan. Mashrab she’riyatini tahlil qilish jarayonidagi tashbihlarni ayolga nisbatan qo’llangan, deyishimiz ham mumkin. Chunki, unda zamonaviylik, dunyoviylik ruhi ham ufurib turadi. Lekin Mashrabning dunyoqarashi bilan tanishib chiqsak, uning ishq faqat Allohga ekanligini tushunib yetamiz, bunga misol qilib uning boshqa bir g’azalini ham olishimiz mumkin:

***Alifdek qomatini dilbar qilib xom bo’doni so’ndi,
O’shal maydin ichib har dam ajab mastonalar bo’ldim.****

“Yorning alifdek tik va dilbar qomatini ko’rgan oshiqning holi, ishq mayidan mast bo’lgan kabidir.”

Mashrab boshqa bir g’azalida “qof” (ق)* harfidan ham unumli foydalanadi va go’zal misrani yaratadi:

***Qof tog’in gar parilar maskan etmishlar ne tong,
Qorilardur navjuvonim hijolatidin munzaviy.***

Bu misralarda shoir “qof” shaklini tog‘ga va ustidagi ikki nuqtani parilarga qiyoslaydi. Bu baland va haybatli tog‘ni ikki pari “maskan etgani” shoirni atrofga teran ko‘z bilan boqishini, har bir belgidan tasavvufona foydalanib, uni chin ma’noda badiiylashtira olishini ko‘rsatadi.

***Bildim man ani dushmani makkor ekanini,
“Lo” tirnog‘i birla yuzini tirmalab o‘ttum.***

“O‘ttum” radifli g‘azalidan olingan yuqoridagi misralarda dunyoning o‘tkinchi xoy-u havaslarini rad etib, uning yuzini tirmalagani, buning uchun “Lom” (ل) harfidan foydalanganligi odamni xayratga solmasligini iloji yo‘q. Bu o‘rinda “lom” (ل) harfining pastki ilmog‘i uning tirnog‘i beb olinadi. Endi u “tirnoq” yuzni tirnab ketishini tasavvur qilib ko‘raylik. Hech qachon o‘rni bitmaydigan jarohat bo‘lib qoladi va “Dunyo” qaytib uning (shoirning) yoniga yaqin kela olmaydi. Yuzni tirmalganda jarohatning qanchalik darajada og‘ir bo‘lishi bu yerdagi “Lom (ل)” harfining ilmog‘i uchli ekanligidan ayon bo‘ladi.

Mumtoz she’riyatda oshiq holini “dol”ga (د) (yor ishqida qaddi bukilgan), ma’shuqani “alif”ga (ا), ma’shuqa labini “nun”ga (ن), “qof” (ق) esa tog‘ga qiyoslanishi an’ana tusiga kirib ulgurgan, desak yanglishmagan bo‘lamiz. Bunga sabab ularning qarashlari nafaqat bir-biriga ta’sir etgan, balki biri-ikkinchisidan oziqlangan. Barchasi o‘z qarashlarini mantiqan isbotlashga, dalillashga uringanlar.

O‘z ijodida arab harflaridan foydalanib san’at yarata olgan ijodkorlar sanoqli ekanligi barcha adabiyotni sevguchilarga ayon. Buning sababi, bunday san’at yaratish ijodkordan yuksak iste’dod, mahorat, obraz yaratish qobiliyatini, keng va chuqur dunyoqarashni-yu falsafiy bilimni talab etishidadir.

Yuqorida keltirib o‘tilgan namunalardan ham ko‘rishimiz mumkinki, arab alifbosidagi har bir harf o‘zining ma’lum belgisi, ko‘rinishi bilan boshqa bir belgi xususiyatni ifoda etadi. Uni anglash va foydalanish ijodkorning jo’shqin fikrlarini sermazmun, shu bilan birga lo‘nda ifoda etishda katta ahmiyatga ega.

SO‘Z VA NUTQ

Abdujabbor Omonov,
NamDU katta o‘qituvchisi

Til, nutq hamda yozuv o‘zaro bir butunlikni hosil etibgina qolmay, og‘zaki va yozma nutqning asosiy manbayi hamdir. Nutqiy bo‘linishlar

sirasidan o‘rin olgan o‘qituvchi nutqi o‘quvchilarga muayyan tilning jozibasi va boyligini namoyon etuvchi asosiy vositalardandir.

Ma’lumki, so‘z va nutq vositasida yakka shaxs yoki jamoa bilan muomalada bo‘lishga qaratilgan ixtisosliklar ibtidoiy ko‘rinishlarda bo‘lsa-da, qadimdan mavjud, hozirda ham uning rang-barang, zamonaviy texnika vositalari orqali muloqotda bo‘lish shakllari ommalashib bormoqda. Garchi shunday esa-da, so‘z, nutq kabi ijtimoiy til birliklariga munosabat hamma davrlarda bir xil bo‘lgan. Ajdodlarimiz so‘zni, nutqni ilohiy ne‘mat va hikmat deb qarashgan. Uni to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llay bilish nozikta‘b notiqlarga, suxanvarlarga nasib etgani rost. Kaykovus “Hamma qobiliyatlardan eng yaxshisi nutq qobiliyatidir”, – degan bo‘lsa, Navoiy “Ko‘ngil durji ichra guhar so‘zdurur, Bashar gulshanida samar so‘z durur”, – deb yozgan edi. G‘arbda ham xuddi mashriqzamindagi singari so‘z qudratiga katta ishonch bilan qaralgan. E.Jirarden “So‘zning kuchi behaddir. Chekinayotgan qo‘shinni to‘xtatish, mag‘lubiyatni zafarga aylantirish va mamlakatni qutqarib qolish uchun goho o‘rinli aytilgan birgina so‘z ham kifoya bo‘lgan”, – deb yozadi. R.Emerson esa “Nutq qudratli kuch: u ishontiradi, undaydi, majbur etadi”, – deydi.

Birinchi prezidentimizning Oliy Majlis minbaridan turib, “o‘z fikrini mutlaqo mustaqil ona tilida ravon, go‘zal va lo‘nda ifoda eta olmaydigan mutaxassisni, avvalambor rahbar kursida o‘tirganlarni bugun tushunish ham, oqlash ham qiyin” – deb ta’kidlashlari bejiz emas edi.²⁴

Tilning boyligi, go‘zalligi, nafosati ham undagi so‘zlarning soni va jilosi bilan bog‘liq. Uning badiiyligi esa undan foydalanuvchi millatning ma’naviyati va istiqboliga tegishli.

Shunday ekan, har bir so‘zning o‘z o‘rni, o‘lchovi, ko‘rinishi, vazni, bo‘yi, tarovati, hidi bor. Uni didi bor, nozikta‘b tafakkur sohiblari anglashadi. So‘zning saxovati, qudratidan foydalangan holda nasru nazm durdonalarini yaratishgan. Tilda yuz minglab so‘z bo‘lsa ham, ularning moddiy asosini bir necha o‘nlab tovushlar tashkil qilishi haqida fikr yurita turib, olim Alibek Rustamov shunday yozadi: “... o‘zbek adabiy tilida 31 tovush bor. Shevadagilarni qo‘shsak, 40 dan oshmaydi. Shu qadar ozgina tovushdan milliondan ortiq so‘z yasalgan”.²⁵

---

²⁴ **I.Karimov.** Barkamol avlod – O‘zbekistov taraqqiyotining poydevori. O‘z.R. Oliy majlisi IX sessiyasida so‘zlagan nutqidan.

²⁵ **Rustamov A.** So‘z xususida so‘z. – T., 1987, 12-b.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida ham shu haqda qimmatli ma'lumotlar uchraydi. "Ardam bashi – til" degan maqol keltiriladi unda. Ardham – hunar, fazilat degan ma'nolarini anglatga ham, "odob" so'ziga yaqinligini anglab olish qiyin emas. Demak, til odobi inson ma'naviyati va kamolotida yetakchi mezon deb uqtirilayotgani sir emas. Xalq maqol va matallarini, termalarini yiqqan qomusiy olim M.Qoshg'ariy "kishi so'zlashu, yilqi yizlashu" maqolini keltiradi.²⁶ "Odamlar bir-birlarini so'zlashib bilganlaridek, hayvonlar hidlashib bilishadi", – degan mazmun ifoda etilmoqda unda.

Navoiy iborasi bilan aytganda, "insonni so'z ayladi judo hayvondin, bilkim, guhari sharifroq yo'q ondin" deyish mumkin. Yusuf Xos Hojibning "So'zning o'rni – sir" degan fikrida ham chuqur mantiq yashirin. So'zning sir-sinoatlarini idrok etib, o'rnini topa olgan zukko suxanvarlargina so'zning saxovatlaridan bahramand bo'la oladi, o'zgalarni ham bahramand qila oladi.

Yuqoridagi fikrlarning o'ziyoq, so'zning nominativ funksiyasidan tashqari fikr yetkazuvchi va qabul qiluvchi orasidagi kommunikativ jarayonni ham ta'min etishini anglatadi.

So'zning hosiyati shular bilan cheklanmaydi. Uning imkoniyat qirralarini yetuk notiqlar kashf etadilar. Har bir narsaning xususiyatlari uning to'la ta'rifini berishi uchundir.

Ma'lumki, nutqning, fikrning asosini tashkil qiladigan birlik bu so'zdir. So'z orqali nutq va fikr oydinlashadi So'zlarning harakterini yaxshi bilgan notiq hech qachon qiynalmaydi. Har qanday so'zning hosiyati esa uni o'z o'rnida, to'g'ri ishlata olish bilan belgilanadi.

So'zlarning hosiyatlari haqida fikr bildirib, A.F.Koni shunday yozadi: "So'z insonning buyuk qurollaridan biri. O'rnida sidqidildan aytilgan oddiygina so'z qudratli va yengilmas kuchga aylanadi. U so'zlovchining o'zini qiziqtirib

yuborishi, uni va atrofidaqilarni o'z nafisligi bilan mahliyo etishi mumkin".

Bu ihtibosda so'z estetikasi, uning ijtimoiy aloqa vositasi ekani ta'kidlanayotgani sir emas.

So'z nutq hosil qilishning bosh omili ekan, demak, uning harakterini, ma'no darajasini yaxshi bilish lozim. So'z zahirasiga, so'z boyligiga ega bo'lgan nutq sohiblari nazariy va amaliy jihatdan yetuk bilim, malakaga ega bo'lishgan.

---

²⁶ M. Koshg'ariy. Devonu lug'atit-turk. – Toshkent: FAN 1960, III t., 14 b.

Soʻzlar maʼnodoshligi, shakldoshligi, zidligi, talaffuzdoshligi, dublet va variantlilik, koʻp maʼnolilik, toʻgʻri va koʻchma maʼnolarda qoʻllanilishi bilan bir-biridan farqlanib turadi. Bularni puxta oʻrganish faqat fikr yetkazish

(yoki qabul qilish) uchungina emas, balki uning taʼsirchanligi, ekspressiv va emotsionalligiga ham xizmat qiladi.

Soʻzning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda eng maqbul taʼrif shunday ifodalangan: “Soʻz borliqdagi narsa va narsalarning maʼnosini ifoda etuvchi, grammatik jihatdan shakllangan va jamiyat aʼzolari tomonidan bir xil tushuniladigan, tovush formasida ifodalanadigan mustaqil va markaziy til birligidir”.²⁷

Har davrning oʻz soʻzi boʻlganidek, har bir ijodkorning ham soʻzga oʻz qarashi bor. Ana shu fikrlarni toʻldirish, boyitishni inobatga olgan holda “Soʻz haqida soʻz” ruknida adiblarning ayrim mulohazalarini keltiramiz. “Soʻzdan kuchliroq narsa yoʻq”. *Menandr.*

“Soʻz bilan ifodalangan har qanday fikr taʼsir koʻlami tugamaydigan kuchdir”. “Soʻz buyuk narsa. Shuning uchun ham buyukki, soʻz bilan odamlarni birlashtirish, soʻz orqali ularni bir-birlari bilan yuz koʻrmas qilib yuborishi mumkin, soʻz bilan mehr qozonish, soʻz bilan nafrat va adovatga yoʻliqish mumkin. Odamlarni bir-biridan ajratadigan soʻzni aytishdan saqlan”.

“Til – eng xatarli qurol. Soʻz yarasidan koʻra tigʻ yarasini davolash oson”. *P.Kalderon.*

“Qayerdagi, soʻz tirik ekan, u yerda hali ish ham oʻlmagan”. “Soʻz qanday ishga yoʻllashi bilangina qimmatlidir”. “Jonli soʻz muʼjizalar yaratadi”. *I.Burdenko.*

“Soʻzni koʻngulda pishirmaguncha tilga kelturma, Har nekim koʻngulda bor – tilga surma”. *A.Navoiy.*

“Soʻz aytishdan avval, har daqiqada soʻz ortidan keladigan oqibatni oʻyla”. *I. P.Pavlov.*

“Soʻz – gul, ish – meva”. *Al-Xorazmiy.*

“Soʻz shamolga qarab uchadigan uyinchoq pufak emas. U ish quroli: u maʼlum darajadagi ogʻirlikni koʻtarib turmogʻi lozim. Oʻzgalar kayfiyatini qanchalik rom etishi va oʻzgartirishiga qarabgina biz soʻzning ahamiyati va kuchini baholamogʻimiz mumkin”. *V.I.Korolenko.*

“Oʻz birodaringni yanchilgan mushkdan koʻra ham xushboʻy soʻzlar bilan maqtab yod et, garchand u sendan oʻzoq; shaharda boʻlsa

---

²⁷ Sodiqov A., Abduʼazizov A., Irishulov M.. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Oʻqituvchi, – 1981

ham”. “Nodon kishi so‘z, hikmat lazzatini bilmaydi, bamisoli tumov kishi gulning hidini sezmagani kabi”. “Agar tilingning ortiqcha so‘zlashiga ega bo‘la olmasang, unda tizgining jilovini shaytonga topshirgan bo‘lasan”. *L.N. Tolstoy*.

“Tilingdan chiqqan sadaqa (ya’ni, pandu nasihating) ba’zan qo‘lingdan (mol – dunyongdan) chiqqan sadaqangdan ko‘ra xayrliroqdir”. *Mahmud Az-Zamaxshariy*.

So‘zning xosiyati qanchalik e’tiborli bo‘lsa, shunga muvofiq nutqning mohiyati ham muhimdir. Nutq qator xususiyatlar bilan birga nutqiy vositalarga ham ega. Bu holat uning, nutq madaniyatining har ikkala ko‘rinishiga, og‘zaki va yozma nutqqa baravar taalluqlidir.

ТАХАЛЛУСНИНГ ПАЙДО БЎЛИШ ОМИЛЛАРИ ВА ҚЎЛЛАНИШИ

Шаҳноза Низамова,

ҚДПИ филология фанлари бўйича
фалсафа доктори(PhD)

С.Одилова,

магистрант

Ёзувнинг пайдо бўлиши жамиятда ёзма асарлар пайдо бўлишига сабаб бўлди. Бунинг натижасида ижодкорларда ижод учун илҳом берувчи, ички ҳис-туйғуларини тўлиқ ифодалаб берувчи қўшимча номга эҳтиёж туғилди. Дастлаб ижодкор ва санъаткор ҳамда сиёсатчиларнинг ҳақиқий исмининг жарангдор эмаслиги, ўз исмининг маъносидан қоникмаслик, турли таъқиблардан ҳимояланиш каби сабаблар қўшимча ном танлашга ундади, бу тахаллус пайдо бўлишига олиб келди.

Тилшунос ва адабиётшунос олимларнинг изланишларида тахаллусларнинг пайдо бўлиш сабаблари турлича изоҳланади.

С.Колосованинг фикрича, тахаллуслар ижодкор ва санъаткорларнинг турли таъқиблардан қўрқиши боис ўз исмларини сир сақлашга мажбур бўлиши, бошқаларига исми, фамилиясининг ижод учун номутаносиблиги, учинчисининг ижтимоий мавқеи адабий соҳада очиқ фаолият юритишга имкон бермаслиги сабабли пайдо бўлган. Ёш ва баъзи таниқли ижодкорлар адабий танқидчиликни чалғитиш учун тахаллус танлаганлар. Айримлари тахаллус қўллаш анъанасига эргашиши, баъзилари эса ўз номини

сирли сақлаш, ўқувчиларга жумбоқ қилиш истаги тахаллусларнинг туғилишига сабаб бўлди²⁸.

Рус адабиётида тахаллусларнинг пайдо бўлиши ва қўлланилиш сабаблари, унинг турли хил кўринишлари хусусида мулоҳаза юритган В.Г.Дмитриев “сохта ном”ни қабул қилишга туртки бўлган бир неча омилларни қайд этган: “Авторларнинг ўзларини рўйи рост маълум этмасликларининг сабаблари хилма-хилдир. Улардан бир қисми ўз ҳақиқий исмини таъқиб этилишидан кўрқиб яширишга мажбур бўлган бўлса, бошқа бир қисми ўз фамилиясининг хунуклиги ёки жамиятда тутган мавқеининг ижод оламига ошкора чиқишга имкон бермаслиги сабабли ўзисмини яширган. Ёш бошловчилар ҳам, машҳур адиблар ҳам ўзларини танқид тифидан асраш мақсадида адабий тахаллуслар билан яширинганлар. Ёзувчиларнинг бошқа тоифаси эса тахаллусчилик анъанага айланганлиги учун, бошқа бировлари эса фамилиядошликдан қутулиш учун тахаллус танлашган бўлса, яна бир гуруҳи эса китобхонларни чалғитиш, уларни “сохта ном” остида ким яширинганлигини ўйлашга мажбур этиш мақсадида тахаллус остида яширинган. Шон-шуҳратга бефарқ қарашлик ёки камтарлик сабабли ўз ҳақиқий номини кўз-кўз қилмаган, уни маълум қилишни хоҳламаган авторлар ҳам учраб туради”²⁹.

К.С.Мочалкинанинг фикрича, тахаллуслар бошқа антропонимик бирликларга нисбатан каттароқ тўпламдаги функцияларнинг мураккаб ўзаро таъсирида юзага келади, яъни махсус эзотерик ва реклама функцияларини бажариши билан бошқа онимлар (исм, фамилия, отаисм)дан ажралиб туради³⁰.

Бизнингча, бу ўринда тахаллус бирлигининг лексема ва терминга хос семантик хусусиятларини фарқлаш талаб этилади. Тахаллус изоҳли луғатда лексема, илмий манбаларда терминологик бирлик сифатида таърифланган. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *тахаллус* луғавий бирлигига: “Бирор ижодкор (шоир, ёзувчи, рассом, олим ва ш. к.) ёки сиёсий арбобнинг ўзи учун танлаб олган бошқа иккинчи номи”, деб изоҳ берилган³¹.

²⁸Колосова С. Энциклопедический словарь псевдонимов. – М.: Научная книга, 2017. – С. 8.

²⁹Қораев Т., Воҳидов Б. Тахаллуслар. – Тошкент:Фан, 1979.– Б.31-32.

³⁰Мочалкина К.С. Псевдонимы в системе современной русской антропонимии: Дис. ... филол. наук. – Волгоград, 2004. – С.7.

³¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 4-ж. – Б.15.

Алишер Навоий асарлари учун тузилган луғатда эса “Тахаллус – рамзий ном”³² тарзида ёритилган. Ономастик терминологик луғатларда тахаллус бирлиги шундай таърифланган: “Тахаллус – шахсининг ижтимоий фаолиятида ўзи танлаган, унинг асосий исми билан биргаликда ёки унинг ўрнида қўлланадиган тўқима атоқли от. Антропоним тури”³³.

Демак, терминга айланиш жараёнида тахаллус сўзининг маъно-мундарижаси кенгайган ва илмийлашган. Буни изоҳли луғатдаги “*иккинчи ном*” ҳамда лингвистик луғатдаги “*тўқима атоқли от*” каби изоҳларда ҳам кўриш мумкин.

Т.Қораев ва Р.Воҳидовлар *тахаллус* сўзи бир қатор тарихий луғатлар, ўзбек ва тожик тилининг изоҳли ва икки тилли луғатларида, шеърият луғати, адабиётшунослик терминлари луғатларида деярли бир хил изоҳланишини аниқлаганлар³⁴. Шунингдек, мазкур муаллифлар тахаллусни асосан мумтоз шеъриятнинг етакчи жанри бўлган ғазал билан боғлаб талқин қиладилар. Тахаллус қўллаш ғазал жанрининг асосий белгилардан бири бўлиб ҳисобланади. Ғазалда ижодкорнинг номи, яъни тахаллус асосан мақтаъда (ғазалнинг сўнгги икки мисраси) ёки айрим вақтларда ундан олдинги байтда қўлланган. Шарқ халқлари адабиётида ғазал жанрининг кенг ривож топиши тахаллусга бўлган эҳтиёжни кучайтирган. Фозил ва зукко шоирлар тахаллусга формал бир birlik сифатида эмас, балки эстетик категория тарзида муносабатда бўлиб, унинг ҳам янгилиги, ҳам мазмунига катта эътибор берганлар³⁵.

Рус тилидаги тахаллус тушунчасини ифодаловчи *псевдоним* термини асли грекча *pseudonymos* сўзидан олинган бўлиб, “сохта ном”, “сохта номга эга” маъноларини билдиради. Ушбу талқин ўзбекча тахаллус сўзининг маъносидан анча фарқ қилади. Терминологик луғатда “*псевдоним*” термини “*ёзувчилар ва санъаткорлар томонидан қўлланиладиган фантастик исм ёки фамилия*”³⁶, деб изоҳланган. Кўриниб турибдики, *тахаллус* ва

---

³²Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1984. – III т. – Б. 201.

³³ Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б.74.

³⁴ Қораев Т., Воҳидов Б. Тахаллуслар. – Тошкент: Фан, 1979. – Б. 6-7.

³⁵ Қорев Т., Воҳидов Р. Ўқувчиларга адабий тахаллус ҳақида тушунча бериш // Совет мактаби, 1974. – Б.43-48.

³⁶Евгеньева А.П., Иванникова Е.А. Словарь русского языка. Академия наук СССР Институт русского языка. Москва: Русский язык, 1987. – Том 3. – С.553.

псевдоним лексемаларининг маъно-мундарижаси бир-биридан тубдан фарқ қилса-да, уларнинг термин сифатидаги таърифлари моҳиятан бир-бирига мос келади.

Тил тарихида тахаллус маъноси *лақаб* сўзи билан ҳам ифодаланган. *Лақаб* – [а. لقب – иккинчи ном; лақаб; тахаллус] 1. Бирор хусусиятига кўра кишига ҳазил қилиб ёки масхаралаб берилган қўшимча ном; шунингдек, маълум мақсадда ўзгартириб олинган ном. 2. *эск. айн.* тахаллус. 3. *эск. айн.* фамилия. 4. Ҳайвонларга қўйилган ном³⁷. Шундай бўлса-да лақаб ва тахаллус ўртасида бир мунча фарқловчи белгилар мавжуд.

Хулоса қилиб айтганда, тахаллуслар тарихан сиёсий таъқиблардан қочиш, ўз исмини яшириш, сир тутиш, ўз исми, фамилиясини жарангдор эмаслиги, адабий анъаналар каби экстралингвистик омиллар асосида юзага келган ва бу жараён борган сари такомиллашиб борган.

НАМАНГАН ШАҲРИДАГИ АПТЕКА НОМЛАРИ ХУСУСИДА

Нозима Нуриддинова,
НамДУ мустақил тадқиқотчиси

Эргоним – фаолият юзасидан уюшган кишилар жамоаси, шунингдек, муассаса, ташкилот ва корхоналарнинг атоқли оти.³⁸ Эргонимлар сирасига инсон меҳнат фаолияти билан боғлиқ жойлар: корпорация, ташкилот, корхона, муассаса, завод, фабрика, фирма, фермер хўжаликлари, банк, магазин, универмаг, гастроном, дўкон, маркет, супермаркет ва аптекаларнинг махсус атоқли номлари киради.

Аптекаларда ҳам кишилар меҳнат қилиши, яъни дори-дармон сотиш иши билан шуғулланишига кўра уларнинг атоқли номлари ҳам эргонимлардир. Марказий шаҳарлар эргоурбонимиясида аптека номлари алоҳида ўрин тутди. Бундай эргонимларнинг семантик-функционал жиҳатдан воқеланишида *аптека* ва унинг муқобили *дорихона* индикатори муҳим вазифа бажаради.

Аптека сўзининг этимологияси ҳақида бир неча қарашлар бор.

³⁷ *Ўзбек тилининг изоҳли луғати*. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 2-ж. – Б. 492.

³⁸ *Бегматов Э.А.* Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б.40.

1. Илмий манбаларда *аптека* юнонча *apothēke* сўзидан олинган бўлиб, *омбор*, *склад* маъноларини англатиши қайд этилади.

2. Айрим манбаларда аптека арабча *дори солинган қопчалари кўп* маъносини ифодаловчи *абатака* сўзидан олинганлиги қайд этилади³⁹.

Ўзбек тилида *аптека* сўзи “Врачларнинг ёзиб берган рецептларига қараб дори тайёрлайдиган, шунингдек, дори-дармон ва бошқа тиббиёт молларини сақлайдиган ва сотадиган муассаса, дорихона” маъносида қўлланади.⁴⁰ Демак, *аптека* ва *дорихона* сўзлари дублет сўзлар бўлиб, ҳозирда ҳар иккиси фаол қўлланмоқда.

Биз мустақил изланишлар асосида Наманган шаҳридаги 50 дан зиёд аптека номларини тўпладик. Масалан, “*Doktor*” (Namangan sh. To‘raqo‘rg‘on k., 157-uy), “*Eventus*” (Namangan sh. Qo‘qon k., 1-uy), “*Piramida*” (Namangan sh. G‘alaba k., 6-kichik t. 1A-uy), *Arximed farm shifo* (Namangan sh. Qo‘qimboy k., 5-kichik t. 38/16), *Best pharm* (Namangan sh. Go‘zal k., 37-uy), *Betterton* (Namangan sh. G‘alaba k., 6-kichik t. 1A-uy), *Dori-darmon* (Namangan sh. U.Nosir k., 12-uy), *Firdavs farm savdo servis* (Namangan sh. Istiqlol k. 6-uy), *Form-skales* (Namangan sh. G‘alaba k., 4-kichik t. 54-uy), *Gigant farm servis* (Namangan sh. Navoiy k. 6-uy), *Globus farm* (Namangan sh. Islom Karimov k., 11-uy), *Inter farm servis* (Namangan sh. Bobur k., 1-uy), *Ixlos shifo farm* (Namangan sh. Navoiy k., 4-uy), *Kelajak fayz medfarm* (Namangan sh. Qo‘qon k., 1-uy), *Lifeus 24 diet-apteka* (Namangan sh. G‘irvon k.) каби.

Аптекалар, асосан, қуйидаги мотивлар асосида номланган:

1. Муайян шахсга тегишлилик мотивацияси асосида номланган аптекалар. Бундай аптекалар шахс, уа’ни *apteka egasi* yoki *sotuvchichi* va uning yaqinlari ismi bilan atalgan: “*Доктор*” (Наманган ш. Тўрақўрғон к., 157-уй), “*Эвентус*” (Наманган ш. Қўқон к., 1-уй), “*Пирамида*” (Наманган ш. Ғалаба к., 6-кичик т. 1А-уй), *Архимед фарм шифо* (Наманган ш. Қўқимбой к., 5-кичик т. 38/16), *Бест фарм* (Наманган ш. Гўзал к., 37-уй), *Беттертон* (Наманган ш. Ғалаба к., 6-кичик т. 1А-уй), *Дори-дармон* (Наманган ш. У.Носир к., 12-уй), *Фирдавс фарм савдо сервис* (Наманган ш. Истиклол к. 6-уй), *Фарм-скалес* (Наманган ш. Ғалаба к., 4-кичик т. 54-уй), *Гигант фарм сервис* (Наманган ш. Навоий к. 6-уй), *Глобус фарм* (Наманган

³⁹ Шайх Муҳаммад Содиқ Юсуф. Аптека сўзининг маъноси// <https://www.youtube.com>

⁴⁰ Ўзбек тилининг изохли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 1-ж. – Б.91.

ш. Ислом Каримов к., 11-уй), *Интер фарм сервис* (Наманган ш. Бобур к., 1-уй), *Ихлос шифо фарм* (Наманган ш. Навоий к., 4-уй), *Келажак файз медфарм* (Наманган ш. Қўқон к., 1-уй), *Лифеус 24 диет-аптека* (Наманган ш. Ғирвон к.) каби.

Масалан, *Мухлиса* дорихонаси унинг раҳбари қизи исми билан аталган. Раҳбар қизига бўлган меҳру муҳаббати ифодаси сифатида аптекани шундай номлаган.

2. Хизмат кўрсатиш соҳасининг хосланганлиги мотивацияси асосида номланган аптекалар. Бунда дорихоналар тиббиёт, даво ва унга боғлиқ тушунчалар билан аталади: “*Доктор*” (Наманган ш. Тўрақўрғон к., 157-уй), *Дори-дармон* (Наманган ш. У.Носир к., 12-уй), *Саломатлик савдо саноат* (Наманган ш. Навоий к., 39-уй), *Соф дори сервис* (Наманган ш. Намуна к., 35-уй) каби.

Масалан, *Дори-дармон* аптекаси. Аптека номига тарихий-этимологик манбасига кўра форсча, айнан *дори* сўзининг синоними, асл маъноси – *даво*, *малҳам* бўлган дори-дармон жуфт сўзи луғавий асос бўлган. Бу сўз ўзбек тилида “касалликни даволаш ва касалликнинг олдини олиш учун ишлатиладиган, табиий ёки кимёвий йўл билан олинган модда” ни билдиради⁴¹. Демак, аптека номи “касалликларни даволаш учун ишлатиладиган табиий ёки кимёвий йўл билан олинган дори-дармонлар сотуви шахобчаси” деган ономастик маънони англатади.

Саломатлик савдо саноат (Наманган ш. Навоий к., 39-уй), шахобчаси бирлигига “тан-жон соғ, саломат бўлишлик; тани соғлиқ” маъноларини англатувчи *саломатлик* апеллятиви луғавий асос бўлган. Объект хизмат кўрсатиш йўналиши мотивацияси асосида номланган бўлиб, *саломатлик* сўзига бирикма шаклидаги *савдо саноати* индикаторининг қўшиливи асосида ясалган.

3. Хизмат кўрсатиш билан боғлиқ эзгу орзу-истак ва мақсадлар мотивацияси асосида номланган аптекалар. Масалан, *Ихлос шифо фарм* (Наманган ш. Навоий к., 4-уй), *Келажак файз медфарм* (Наманган ш. Қўқон к., 1-уй) каби.

4. Объект ва унинг хизмат кўрсатиш имкониятларини метафорик ифодалаш мотивацияси асосида номланган аптекалар: “*Пирамида*” (Наманган ш. Ғалаба к., 6-кичик т. 1А-уй), *Гигант фарм сервис* (Наманган ш. Навоий к. 6-уй), *Глобус фарм* (Наманган ш. Ислом Каримов к., 11-уй) каби. Масалан, *Глобус фарм* номига

---

⁴¹Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 1-ж. – Б.646.

“Ер шари ёки осмон сферасининг тагликка ўрнатилган ва ўз ўқи атрофида айланадиган шарсимон модели”⁴²ни англатувчи *глобус* (лот. *globus* – шар) апеллятиви луғавий асос бўлган. Ходимлар томонидан аптека унда барча дори-дармонлар мавжудлиги ва бойлигини глобусдаги ранглар турфалигига ўхшатиш асосида шундай номланган.

“*Атлас*” номида ҳам шундай ҳолат кузатилади. “Атлас” омоним сўз бўлиб, “ўзбек миллий матоси, асосан, аёллар учун либос тайёрланадиган тоза ипак”, “географик харита” маъноларини англатади. Аптека номига атлас сўзининг иккинчи маъноси луғавий асос бўлган.

Аптекачиларнинг маълумот беришича, дорихона номига *атлас* сўзининг мато маъносида ранглар, харита маъносида давлатлар, мамлакатлар жамламаси тушунчалари асос бўлган. Демак, дорихона номи ундан барча турдаги дори маҳсулотларини топиш имкониятининг мажозий ифодаси мотивацияси асосида юзага келган.

Юқорида келтирилган далиллардан кўринадики, аптека номларининг семантик-функционал жиҳатдан шакллантиришида *сервис*, *фарм* сўзлари фаол қўлланган.

Сервис инглизча *service* сўздан олинган бўлиб, *хизмат* маъносини англатади. Ўзбек тилида “кундалик турмушнинг хилма-хил соҳаларида – магазин, меҳмонхона, сартарошхона, ёнилғи қуйиш шохобчаларида ва шу кабиларда аҳолига сифатли хизмат кўрсатиш ва шундай хизматни” англатади⁴³.

Юнонча *фарм* сўзи эса дори маъносини англатади, ўзбек тилида мустақил қўлланмайди, ўзлашма *фармаколог*, *фармакологик*, *фармакология*, *фармацевт*, *фармацевтика*, *фармация* сўзлари таркибида кузатилади. Англашиладики, мазкур сўзлар ҳам номларнинг хизмат кўрсатиш соҳасини ва унинг хосланганлик қирраларини ифодалайди.

---

⁴² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 1-ж. – Б. 507.

⁴³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 3-ж. – Б.483.

ТАРИХИЙ ТОПОНИМЛАРНИ САҚЛАБ ҚОЛИШ ВА АЙРИМЛАРИНИ АЛМАШТИРИШ МЕЗОНЛАРИ ХУСУСИДА

Гулнора Расулова,

Андижон давлат университети мустақил

Тадқиқотчиси

Жой номлари – топонимлар мисоли кўзгу. Топонимларда объектнинг табиий-географик хусусиятлари ва халқнинг тарихи, миллий-маданий жиҳатлари акс этар экан. Шу боис географик объект номлари ва уларни тартибга солиш Ўзбекистон Республикасининг тил сиёсатининг узвий бир қисмини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасининг “Географик объектларнинг номлари тўғрисида”ги Қонунининг 6-моддасида географик объектларнинг номларини белгилашда янглишишга олиб келувчи ўхшашлик, ҳурматсизликка йўл қўйиш, ўзбек халқининг тарихи, анъаналари ва маданиятига номувофиқ номлар танланиши истисно этилган, бироқ барча жойларда бу кўрсатма талаблар даражасида бажарилган деган хулосага келиб бўлмайди, ҳали камчиликлар ва қилинадиган вазифалар бир талай. Шу боис бу масалага масъуллар ҳолатни танқидий ўрганиши, вазифаларни аниқ белгилаб, бартараф этиш чораларини кўриши лозим.

Баъзиларни наздида айрим топонимлар қўпол ва тушунарсиз, уларни алмаштириш лозим. Бизнингча, бу масалада шошма-шошарликка йўл қўйиб бўлмайди. Аввало, топонимларнинг юзага келиш тарихини, маъносини, луғавий асосини ўрганиш керак. Биз ана шундай қўпол деб қаралаётган айрим топонимларни таҳлил қилишни лозим топдик.

Ахтачи – Андижон вилоятининг Асака ва Фарғона вилоятининг Бўстон туманларидаги қишлоқ номи. *Ахта* сўзи “бичилган от” тушунчасини билдирар экан, шу жиҳатдан ахтачи “отларни бичиш билан шуғулланувчи касб эгаси” деб тушуниш мумкин. Агар масалага шундай қарасак, Ахтачи жой номи ғализ ва қўполлиги тўғри, бироқ сўзнинг бошқа маъноси ҳам бор экан.

Қомусий луғатда қайд этилишича, номга асос бўлган ахтачи сўзи қуйидаги маъноларни билдирар экан:

- 1) қадимий ўзбек қабилаларидан бири;
- 2) қирғиз-қипчоқ уруғларидан бирининг номи;

3) ахтачи қадимги турк-мўғул халқларида “от табиби” (синчи), “отбоқар”, “сайис”, “мирохур” деган маъноларни билдирган⁴⁴.

Яна шу манбада қайд этилишича, Ўзбекистоннинг Фарғона водийсида Ахтачи топонимик ном сифатида учрайди. Бизнингча, бу айнан юқоридаги қишлоқ номи.

Манбалардан англашиладики, Ахтачи биз ўйлаганчалик салбий ном эмас экан. Бизнингча, қишлоқ “от табиби” (синчи), “отбоқар”лар уруғига мансуб аҳоли яшаш жойи деган маънони билдиради. Номни асл ҳолича қолдириш маъқул, бўлмаса, тарихийлигини эътиборга олиб, салбий маънода тушунмаслик учун, жойнинг ҳозирги ҳолатини, яъни ўша тарихийликка мутаносиблигини ўрганган ҳолда, хулосага келиш мақсадга мувофиқ. Балки аҳолининг ота-боболари ва ҳозирги авлодлари ҳақиқатдан шундай касб билан шуғулланар, у ҳолда бу жойни “Отбоқарлар” ёки “Синчилар” қишлоғи деб аташ ҳам мантиқли бўлади.

Энди *Ҳарамжўй* профессор Тўра Нафасов *Ҳарамжўй* топонимига икки саҳифа изоҳ берган. Унда келтирилишича, *Ҳарамжўй* – Қарши шаҳридаги маҳалла, қадимий қишлоқ номи. *Ҳарам* сўз арабчада “муқаддас жой, ибодатхона ва хотин киши” маъноларини билдирар экан. Форс тилида ҳам шу каби маъноларда ҳам қўлланар экан. Олимнинг фикрича, *ҳарам* сўзини арабча, форсча тожикча деб тушунмаслик керак. Шунингдек, туркий тиллар билан бир бобо тилдан тарқалган мўғул, тунгус-манжур ва бошқа бир қанча тилларда ҳам “хэрэм” сўзи бўлган ва у “тупроқ, тош, ғиштдан қилинган девор, тўсик, кўрғон” маъносини ифодалаган. Жўй эса ариқ дегани. Демак, *Ҳарамжўй* қадимий Нахшаб шаҳри тарихи билан боғлиқ 5-6-асрларда яратилган ном бўлиб, “Нахшаб шаҳри ариғи бўйида жойлашган кўрғон” демакдир⁴⁵. Шундай экан, бундай номларни асраб қолиш, келгуси авлодга етказиш керак. Аҳолига оммавий ахборот воситалари орқали ёки маҳалла йиғинларида мутахассислар ёрдами ҳамда иштирокида маҳалланинг тарихи ва топонимик маъносини тушунтириш самарали бўлади.

Шу манбада изоҳланича, Китоб туманидаги *Сумак* деган қишлоқ ҳам бўлиб, у ҳам тарихий. Аслида ном қадимий бўлиб,

⁴⁴ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003. – 1-ж. – Б.533.

⁴⁵ Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. - Тошкент: Муҳаррир, 2009. – Б.

Сангфағ, Сангбақ, Сунгбақ, Сунгнақ, Субақ, Сумақ шаклларида ўзгариб-ўзгариб, ҳозирги шаклга келиб қолган. Топоним эроний сўз асосида шаклланган бўлиб, “тошдан қурилган ибодатхона, қўрғон” маъносини билдиради.

Тўғри, *Пат-пут* (Бухоро тумани), *Чот* (Шаҳрисабз), *Наркоман* (Томди тумани) номларида бундай тарихийлик йўқдир. Биз юқоридаги далилларни келтириш билан барча алмаштирилаётган номлар тарихий, ижобий демоқчи эмасмиз, тезда алмаштирилиши жоиз бўлган талай номлар ҳам мавжуд. Ҳар бир номга мутахассислар фикрини инобатга олган ҳолда, илмий ва тарихий ёндашув даркор. Шундагина долзарб вазифаларни тўғри бажаришга эришамиз.

Ўзбекистон Республикасининг “Географик объектларнинг номлари тўғрисида”ги Қонунида географик объект номлари – топонимларни яратиш ҳамда қўллашда қуйидаги мезонларга риоя этиш талаб этилади:

- жой номлари содда, аниқ ва лўнда бўлиши лозим;
- жой номлари шаклан ва мазмунан тушунарли бўлиши керак;
- топонимлар ўзбек тилининг қонун-қоидаларига мутаносиб тарзда яратилиши шарт;
- географик объект номи учун танланган сўзлар, асосан, ўзбекча бўлмоғи керак;
- топонимлар имло хатоларисиз амалда қўлланаётган лотин алифбосига асосланган янги ўзбек ёзувида ёзилиши шарт;
- ном ўзи атаётган объектнинг табиий-географик, миллий, тарихий хусусиятларини акс эттириши лозим;
- ўзбек халқининг миллий-маданий, диний ва этник урф-одатлари, анъаналарига мувофиқ бўлиши керак ва бошқалар.

Демак, шаҳар, туман, қишлоқ, маҳалла, кўча ва бошқа объектларнинг номларини ўзгартиришда, янгиларига ном беришда юқоридаги талаб ва мезонларга қатъий амал қилиш – давр талабидир.

Географик объектларга янги ном бериш, авваллари мавжуд бўлган номларини янгисига ўзгартириш бир ёки икки киши бир уринишда ҳал қиладиган жўн юмуш эмас. Буни эътиборга олган ҳолда, бизнингча, бу борада қуйидагиларга жиддий эътибор қаратиш лозим:

1. Географик номларни ўзгартиришдан олдин унга доир манбаларни жиддий ўрганиш шарт.

2. Янги ном беришда Ўзбекистон Республикасининг “Географик объектларнинг номлари тўғрисида”ги Қонуни ва бошқа ҳужжатлардаги ҳукукий талаб ва кўрсатмаларга амал қилиш чораларини кўриш керак.

3. Янги ном танлашда ўзбек халқининг ном яратиш борасидаги миллий қадрият ва анъаналарига асосланиш шарт.

4. Республика, вилоят ва туманларда топонимик комиссиялар таркибини тилшунос, тарихчи, географ олимлар билан янада бойитиш, уларнинг фаолиятини моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш керак.

Кенг маънодаги географик объект номларини, оддийроқ айтганда, жой номларини ўрганувчи соҳа топонимика деб аталар экан. Топонимика тилшуносликнинг бир йўналиши бўлса-да, тарих, география, этнография, археология, туризм ва бошқа фанларга ҳам оид соҳа экан. Шунга кўра, географик объектларга ном бериш юзасидан, асосан, тилшунослар ва уларга қўшимча тарзда географ ҳамда тарихчилар иш олиб бориши лозим. Бу жараёнда улар илмийлик, миллийлик ва тарихийлик тамойилларига асосланишлари яхши самара беради. Бошқача айтганда, географик объектларга ном бериш ва мавжуд номни ўзгартириш юзасидан маҳалла, туман ва шаҳар фаоллари маҳаллий аҳоли фикрини, жойнинг табиий, географик, миллий ва бошқа хусусиятларини ўрганиб таклифлар беради, турли номларни тавсия этади. Кейин биз айтган мутахассислар текширувидан ўтказилади, маълум хулосага келинади. Сўнг географик объектларга танланган ном давлат органлари томонидан тасдиқланиб, амалиётга жорий этилиши ижобий самаралар беради. Шундагина, Ўзбекистон Республикасининг тил сиёсати ва унинг узвий қисми бўлган “Географик объектларнинг номлари тўғрисида”ги Қонуни ҳамда бу борадаги бошқа фармон, қарорлардаги вазифаларни бажаришга эришилади, ўзбек халқининг ном яратишга доир миллий ва тарихий қадриятларига шаклан ва мазмунан мутаносиб, мос, манзур, тилимизнинг қонун-қоидаларига амал қилинган топонимлар яратилади ҳамда улар авлоддан авлодларга, даврлардан даврларга ўтиб узоқ яшайди. Ўзбек халқининг миллий-маданий қадриятлари маҳсули бўлган тарихий жой номлари сақланиб қолади.

TOPONIMLAR YASALISHINING KONVERSIYA USULI

Dildora Sotiboldiyeva,
NamDU, mustaqil izlanuvchi

Narsa va hodisalarga, joylarga nom qo'yish, atalish motivlari masalalari, nomlashning asosiy tamoyillari olimlarni juda qadimdan qiziqtirgan. Demokrit, Platon, Geraklit va Aristotellarning shu haqidagi falsafiy qarashlari buning isbotidir. Keyinchalik bu masala A.A. Potebnya, I.A. Boduen de Kurtene, F. de Sossyur kabi tilshunos olimlarni ham qiziqtirgan. Ular o'zlarining nazariy qarashlari orqali nomlanish muammolarini hal etishga kata hissa qo'shganlar.⁴⁶

Onomastika tizimida so'z yasash tamoyilida eng faol usullardan biri onomastik konversiya usulidir. "O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati" da onomastik konversiya, onomastik konversiya usuli – appelyativ leksikaning hech qanday yasovchi vositasiz atoqli ot vazifasiga o'tishi" deb ta'rif beriladi.⁴⁷ "O'zbek tilinig izohli lug'ati" da ko'chish, ya'ni transpozitsiya termini o'rniga konversiya atamasi qo'llanilgan. "Biror tizimga oid til birligini boshqa tizimga oid birlikka aylantirish bilan yangi birlik hosil qilish", deb izohlanadi. Azim Hojiyevning "Lingvistik terminlarning izohli lug'ati" da transpozitsiya – (lot. transpositio – o'rin almashtirish). Grammatik kategoriyalarning o'ziga xos bo'lmagan vazifada qo'llanilishi deyilsa, "Konversiya (lot. conversio – aylanish, o'zgarish) so'zning fonetik va morfologik jihatdan o'zgarmay, bir so'z turkumidan boshqa bir so'z turkumiga o'tishi, shu yo'l bilan yangi so'z hosil bo'lishi" deb izohlanadi.⁴⁸ "O'zbek tili grammatikasi" kitobida transpozitsiya emas, balki konversiya atamasidan foydalanilgan. Ko'rinadiki, mazkur lug'atda ham, grammatikada ham tilshunoslikka oid boshqa manbalarda ham ko'chishning so'z turkumi darajasidagi turi uchun transformatsiya, ko'chish, konversiya va transpozitsiya kabi terminlarning qo'llanilishi kuzatiladi. Tilshunoslikda ham hozirgi kunda turkumlararo ko'chishda ma'lum bir atama bilan emas, balki ko'chish, konversiya va transpozitsiya, transonimizatsiya atamalaridan keng foydalanilmoqda.

---

⁴⁶ Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. – М.: Наука, 1969. – С. 92-93

⁴⁷ Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006, – Б. 61

⁴⁸ Хожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – Б. 45

Transpozitsiya hodisasi rus tilshunosligida ko‘pincha morfologiya va so‘z yasalihi doirasidagina o‘rganiladi. Ko‘pgina tadqiqotchilar bir so‘z turkumning ikkinchi so‘z turkumiga o‘tishini transpozitsiya hodisasi hisoblaydilar. Ular bunga derivatsiyaning sintaktik usuli deb qaraydilar va uni leksik derivatsiyaga qarama-qarshi qo‘yadilar.⁴⁹ Jumladan, V.V.Bogdanov fikricha, yasalmaning ma‘nosi asos qismning ma‘nosi bilan bir xil bo‘lgan, faqat undan boshqa turkumga mansubligi bilan farqlanuvchi derivatsiya usuli transpozitsiyadir. Olim konversiya hodisasini ham transpozitsiyaning bir turi sifatida izohlaydi. Biz transpozitsiya bilan konversiya til hodisalarini differentsiatsiya qilish tarafdorimiz. Konversiya termini ostida bir so‘z turkumining ikkinchisiga vokobulyarida o‘tishini, transpozitsiya termini ostida esa bir so‘z turkumning ikkinchi kontekstda – nutqda o‘tishini tushunamiz. Birinchi holat diaxroniya mahsuli bo‘lsa, ikkinchisi esa sinxroniyaga oid bo‘lib, nutqiy hodisadir.⁵⁰ Ushbu ilmiy qarashlardan kelib chiqib, konversiya va transpozitsiya tushunchalari ba‘zi ilmiy manbalarda bir xil tushuncha deb qaralsa ham, lekin ilmiy jihatdan farqlanadi. Ya‘ni onomastikkonversiya bir appelyativ birlikni hech qanay o‘zgarishsiz atoqli nomga o‘tishidir. Masalan, *Istiqlol*, *Meros*, *Chinor* apelyativlar – *Istiqlol* (Norin), *Meros* (Uychi), *Chinor* (Pop) kabi toponimlariga o‘tgan.

Onomastikada har bir atoqli otning hosil bo‘lish sababi bilan bog‘liq ensiklopedik-etnografik ma‘nosi ham mavjud. Shu sababli har qanday so‘zning atoqli otga ko‘chishi semantik yasalihi yoki onomastik konversiya usulida yasalihi deb yuritib kelingan. A. Hojiyev o‘zining “O‘zbek tilining so‘z yasalihi tizimi” asarida “so‘z yasalihiining “leksik-semantik”, “morfologik-sintaktik” usullari deb ta’riflanayotgan “usul”larida ham so‘zning biror sabab tufayli yuzaga kelishi hodisasi bor, lekin so‘z yasalihi hodisasi yo‘q”,⁵¹ chunki bu hodisalar onomasiologiya bilan bog‘liqdir.

Onomastik konversiya usulida yasalgan toponimlarda ham boshqa yasalgan sozlar singari yasalihi asos bo‘lgan birlik(yasovchi) va yasalihi natijasida hosil bo‘lgan birlik (yasalma) munosabati mavjuddir. Masalan, binafsha (fitonim, ya‘ni gul nomi) – yasovchi > *Binafsha*

⁴⁹ Курилович Е. Очерки по лингвистике. – Москва, 1962. – С. 57-70; Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложений. – ЛГУ, 1977. – С. 171; Арутюнова Н.Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке. – Москва, 1961. – С. 90; Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – Москва, 1973. – С. 192; Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа. – Москва, 1974. – С. 227.

⁵⁰ Nurmonov A. Tanlangan asarlar III jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B 191-192.

⁵¹ Хожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши тизими. – Toshkent, Ўқитувчи, 2007, – Б. 8.

(toponim – Chortoq tumani) – yasalma; ipakchi (kasb oti) – yasovchi > *Ipakchi* (toponim – Uychi tumani) – yasalma.

Onomastik konversiya asosida yasalgan toponimlarni morfemik tarkibiga ko‘ra quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Tub asosdan o‘tgan toponimlar, ya‘ni bir appelyativ birlik hech qanday o‘zgarishsiz toponimiga o‘tishidir: *Guzar* (Chust tuman, MFY), *Iftixor* (Namangan shahar, istiqlol MYF), *Kamalak* (Uychi tuman, Zarbdor MFY), *Olmos* (Chust tuman, Sabzavor MFY).

2. Sodda yasama so‘zlardan hosil qilingan toponimlar: *Oromgoh* (Namangan shahar, MFY), *Paxtakor* (Mingbuloq tuman, MFY), *Shodlik* (Pop tuman, Guliston MFY).

O‘zbek tili toponimiyasida affiksatsiya usulida yasalgan toponim bilan onomastik konversiya usulida yasalishni aralashtirilib yuboriladi va bu holatda toponimlarning motivlarini noto‘g‘ri talqin qilishga olib keladi. Do‘simov “Toponimlarning yasalishi masalasiga doir” ilmiy maqolasida Shimoliy Xorazm va boshqa hududlardagi toponimlarning ma‘lum bir qismi affiksatsiya usulida hosil qilingan yasalmalarning joy nomlariga o‘tishidan hosil bo‘lganligini qayd etganida, onomastik konversiyani ko‘zda tutgan edi.

Bu holat o‘zbek tili onomastikasidagi toponimlar tadqiqiga oid quyidagi ishlarda kuzatish mumkin: Q. Abdumurodov -li qo‘shimchasi orqali yasalgan *Bolg‘ali*, *Ashamayli*, *Qazaqayli*, *Cho‘michli* kabi toponimlarni, S. Ataniyozov -chi, -li qo‘shimchasi orqali yasalgan *Arabachi*, *Yilanli*, *Avchi*, *Sayatli* kabi toponimlar keltiradi.⁵² Z.Do‘simov esa o‘z tadqiqotlarida cho‘mich, bolg‘a, aroba, ilon kabi so‘zlar toponimlarni motivlovchi emas, balki toponimlarning motivlari cho‘michli, bolg‘ali, arabachi, ilonli so‘zlaridir, ya‘ni ushbu so‘zlar toponimga aylanmasdan oldin affiksatsiya usulida yasalganligini, ular shu holda toponimga o‘tgan. Bu xildagi toponimlar affiksatsiya usulida emas, onomastik konversiya orqali yasalganligini ta‘kidlaydi.⁵³

Onomastika o‘ziga xos bazasiga ega emas. U tildagi tayyor birliklar asosida yuzaga keladi. Toponimlar hamisha tilo bazasida yaratiladi. Ularni yasashda tilning kundalik turmushda ko‘p qo‘llanuvchi, barcha uchun birdek tushunarli bo‘lgan so‘z yasash modellaridan foydalaniladi. Shuningdek toponimlar hosil qilishda ham

---

⁵² Абдумуратов К. Топономика Каракалпакии. Автореф. дис. ...канд.наук, – Нукус, 1966, – С.7; Атанйозов С. Топономика Юга-Восточного Туркменистана. Автореф. дис. ...канд. наук, – Ашхабат. 1966. – С. 11.

⁵³ Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 41.

tildagi mavjud imkoniyatlardan unumli foydalaniladi. Onomastik konversiya usuli aynan shu imkoniyatlardan foydalangan holda nomlar yasaydi.

SOTSILOGIYAGA VA UNING BOSHQA SOHALAR BILAN INTEGRATSIYASINI IFODALOVCHI TERMINLAR XUSUSIDA

Mirzohid Muhammadaliyev,
NamDU lingvistika (ingliz tili)
mutaxassisligi magistranti

Har qanday fanning rivoji, taraqqiyoti va ilmiytakomili uning terminologiyasida yorqin ko‘rinadi. Albatta, bu fikrlar sotsiologiya sohasiga ham taalluqli.

Sotsiologiya termini lotincha soci(etas) – *jamiyat* va yunoncha logos – *fan, ta’limot* so‘zlaridan olingan bo‘lib, “jamiyat haqidagi va ayrim ijtimoiy tartibotlar, jarayonlar, ijtimoiy guruhlar, shahs va jamiyat munosabatlari, kishilarning o‘zaro muomala qonuniyatlari haqidagi fan”⁵⁴ ma’nosini anglatadi. Demak, sotsiologiya – jamiyat haqidagi fan.

Globalashuv jarayonida fanlar interasiyasi ham rivojlanadi, bir fanning ikkinchi fan bilan bog‘liqligi asosida yangi bir fan yuzaga keladi. Bu dastlab terminologik tizimda aks etadi. *Sotsiobiologiya, sotsiolingvistika* terminlari ana shunday fanlarni ifodalaydi.

Sotsiobiologiya soci(etas) – *jamiyat* + yunoncha bio – *hayot* + logiya – *fan* morfemalaridan yasalgan bo‘lib, odamlar va hayvonlar xulq-atvorini biologik tamoyillar terminlari yordamida tushuntirishga harakat qiladigan yondashuv⁵⁵. Demak, *sotsiobiologiya* biologiya va sotsiologiya fanlari hamkorligi, aloqasi mahsulidir.

Til va jamiyat uzviy bog‘liq. Bu “Tilsiz jamiyat, jamiyatsiz til bo‘lmaydi” degan aksiomada yorqin ko‘rinadi. Til doimo jamiyatda rivojlanadi. Til kishilik jamiyatigagina xos hodisasidir. Odamlar til orqali axborot oladi, munosabat bildiradi. Shuning uchun, til paydo bo‘lgandan boshlab, taraqqiyot jarayonida jamiyatda tilni har tomonlama o‘rganishga ehtiyoj ortib bordi⁵⁶.

---

⁵⁴ Ўзбек тилининг изохли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 3-ж. – Б.557.

⁵⁵ Социобиология — Википедия (wikipedia.org)

⁵⁶ Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Barkomol avlod media, 2016. – B.28.

XX asr boshlarida tilshunoslikda tilni ijtimoiy hodisa deb hisoblashga asoslangan sotsiologizm ta'limotini yaratildi. Bu ta'limotning asoschilari Ferdinand de Sossyur va uning shogirdi fransuz tilshunosi Antuan Meyelardir. Ular yangi tilshunoslik yo'nalishiga "sotsiologik lingvistika" nomini berdilar.

Sotsiolingvistikaning rivojlanishida A.Meyerning ishlari salomoqli o'rin tutadi. Uning "So'z semantikasining o'zgarishi" nomli asarida jamiyat va til o'rtasidagi bog'lanishlar mavjudligi yorqin ko'rsatib beriladi. Uning fikricha: "Til insonlar uchun jamiyatning asosiy mezon bo'lib, u jamiyatda eng kerakli (muomila) qurolidir".

A.Meye tilni jamiyatdan tashqarida tasavvur qilinishi mumkin bo'lmagan ijtimoiy fakt deb hisoblaganida, tilsiz kishilik jamiyatining ham mavjud emasligini ta'kidlaydi. A.Meyening fikricha, tilda yuz beradigan hodisalarni ijtimoiy sharoit yuzaga keltiradi; tildagi o'zgarishlarni kishidagi fiziologik va psixologik sabablar emas, jamiyat tuzumidagi o'zgarishlar belgilaydi. Til faktlarning bir tildan ikkinchi bir tilga o'tishiga ham Meye sotsiologik pozitsiyadan yondoshdi.

Sotsiolingvistika (lot. *societas* – jamiyat + lingvistika) tilshunoslik va sotsiologiya fanlari aloqasi asosida yuzaga kelgan bo'lib, tilning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy vazifalarini, til taraqqiyotidagi ekstralingvistik omillarni, til siyosatini, lisoniy muhitni hamda tilning jamiyat hayotidagi o'rnini bilan bog'liq muammolarni o'rganuvchi soha.

Ilmiy manbalarda va tilshunoslikka oid terminologik lug'atlarda sotsiolingvistika *lingvosotsiologiya* va *lingvistik sotsiologiya*, *til sotsiologiyasi*, *sotsiologik lingvistika*, *sotsial tilshunoslik*, *lingvistik sotsiologiya*, *lingvosotsiologiya* kabi nomlanib kelgan. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida sotsiolingvistikaning muqobili sifatida *ijtimoiy tilshunoslik* termini ham qo'llanadi.

Sotsiolingvistika o'z mohiyat-mazmuniga ko'ra sotsiologiya, antropologiya, etnologiya, psixologiya, geografiya, tarix kabi fanlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, shu fanlari tutashmasida rivojlanib boradi. Uning fan sifatidagi vazifasi jamiyatning til bilan bog'liq barcha qirralarini ilmiy tadqiq etishdan iborat. Bundan tashqari, mazkur fan jamiyatning o'zgarib borishi natijasida tilda kechayotgan o'zgarishlarni ham tadqiq etadi. Demak, sotsiolingvistika jamiyat va til o'rtasidagi umumiy o'zgarishlarni o'rganuvchi fandır.

Demak, sotsiolingivistika (lot. *socialis* – ijtimoiy + lingvistik) – tilning ijtimoiy tabiati, uning ijtimoiy vazifalari, ijtimoiy omillarning

tilga ta'sir ko'rsatishi hamda tilning jamiyat hayotidagi o'rni bilan bog'liq ko'plab muammolarni o'raganuvchi ilmiy-nazariy soha⁵⁷.

Shuningdek, ilmiy manbalarda *"tibbiyot sotsiologiyasi"* termini ham kuzatiladi. *Tibbiyot sotsiologiyasi terminiga* muqobil sifatida *salomatik va kasallik sotsiologiyasi* termini ham qo'llanadi. Termining mazkur muqobili "tibbiyotning kasbiy manfaatlarini emas, balki sotsiologiyaning nazariy manfaatlarini aks ettiradi".

Huquq sotsiologiyasi (yoki *huquqiy sotsiologiya*) ko'pincha sub-intizom sifatida tavsiflanadi sotsiologiya yoki ichidagi fanlararo yondashuv huquqiy tadqiqotlar. Ba'zilar huquq sotsiologiyasini sotsiologiya sohasiga "albatta" tegishli deb bilishadi, ammo boshqalar buni intizom fanlari o'rtasida olib borilgan tadqiqot sohasi deb bilishadi qonun va sotsiologiya.

Huquq sotsiologiyasi sotsiologiya subyekti, huquqiy tadqiqotlar yondashuvi yoki o'z-o'zidan tadqiqot sohasi sifatida aniqlanganidan qat'i nazar, u intellektual jihatdan asosan asosiy oqimlarning an'analari, usullari va nazariyalariga bog'liq bo'lib qoladi. sotsiologiya va boshqasiga nisbatan kamroq darajada ijtimoiy fanlar kabi ijtimoiy antropologiya, siyosatshunoslik, ijtimoiy siyosat, kriminalistika, psixologiya va geografiya. Shunday qilib, u ijtimoiy nazariyalarni aks ettiradi va o'rganish uchun ijtimoiy ilmiy usullardan foydalanadi qonun, yuridik institutlar va huquqiy xatti-harakatlar.

Aniqroq aytganda, huquq sotsiologiyasi jamiyatdagi huquqni o'rganishning turli xil yondashuvlaridan iborat bo'lib, ular qonunlar, huquqiy, yuridik bo'lmagan institutlar va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'sirini empirik ravishda o'rganib chiqadi va nazariy jihatdan nazarda tutadi.

Huquq sotsiologiyasi, shuningdek, boshqa sohalarda olib borilgan tadqiqotlardan foyda oladi va vaqti-vaqti bilan foydalanadi qiyosiy qonun, tanqidiy huquqiy tadqiqotlar, huquqshunoslik, huquqiy nazariya, huquq va iqtisodiyot va huquq va adabiyot. Uning maqsadi huquq va adolatning tarixiy harakati va ularning shafqatsiz zamonaviy qurilishini qamrab oladi, masalan, huquqshunoslik sohasidagi, ijtimoiy va siyosiy vaziyatlar bilan bog'liq institutsional savollarga, kriminologiya kabi fanlararo hukmronliklarga, iqtisodiy samaradorlik va ijtimoiy ta'sirni tahlil qilish orqali. huquqiy normalar⁵⁸.

---

⁵⁷ Ўзбек тилининг изохли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 3-ж. – Б.557.

⁵⁸ https://uz.wikidea.ru/wiki/Sociology_of_law#cite_note-1

Tahlillardan ko‘rinadiki, sotsiologiya tilshunoslik, biologiya, tibbiyot, huquqshunoslik va boshqa ijtimoiy-gumanitar hamda tabiiy fanlar bilan bog‘liq fan. Albatta, bu fanlar bilan hamkorlikda, ularning yutuq va natijalariga tayangan holda ish olib boradi, ulardan oziqlanadi. Bu sotsiologiya boshqa fanlar bilan bog‘liqligi asosida tug‘ilgan yuqoridagi fanlarni va uning yo‘nalishlarini ifodalovchi terminlarda ham ko‘rinadi.

TALMEH SAN’ATI VA ONOMASTIK BIRLIKLAR (E.Vohidov va A.Oripov asarlari asosida)

Naimaxon Siddiqova,
NamDU lingvistika (o‘zbek tili)
mutaxassisligi 1-kurs magistranti

Til va adabiyot bir-biriga shu qadar aloqadorki, tildagi har bir birlik badiiy asar tiliga ko‘chganda, o‘zining yuzlab, minglab qirralarini namoyon eta olish xususiyatiga ega. Til o‘zining ekspressivlik xususiyatini badiiy asarlarda ifoda etadi.

Badiiy adabiyotdagi har qanday hodisani lingvistik jihatdan tadqiq etish mumkin. Mazkur maqolada ilmi bade’ga oid talmeh san’atining lingvistik tadqiqiga yuzlanmoqchimiz.

Talmeh arabcha so‘z bo‘lib, ma’nosi “chaqmoq chaqilishi” demakdir. Badiiy san’at sifatida u tarixiy va afsonaviy voqea, masal, shaxs, mashhur asar va qahramonlar nomiga ishora qilish vositasida fikrni qisqa, ixcham tasvirlashdir.⁵⁹ Mumtoz adiblarimiz ijodida bu san’at eng ko‘p qo‘llanilgan badiiy tasviriy vositalardan biridir. Erkin Vohidov va Abdulla Oripov ijodida ham talmeh san’atidan anchagina serunum foydalanilganligini, bu san’at yana-da noyob jilvalari bilan bo‘y ko‘rsatganini guvohi bo‘lamiz.

Erkin Vohidovda shunday bayt mavjud:

*Kim degay qattol uni,
Boburni qon yig‘latib,
Qilmasa **Mashrabi zolim** –
Oldida kulgu zamon.*

Ushbu baytda ikkita shaxs nomi Bobur va Mashrab tilga olingan. Ularning ikkalasi haqida xalqimiz orasida ko‘plab afsona, rivoyat, qo‘shiqlar yaratilgan. Bu o‘rinda shoir antroponimlardan unumli foydalanib, tasvir quyuqligiga erishgan.

---

⁵⁹ **Хожиахмедов А.** Шеър санатларини биласизми? – Тошкент, 1999. – Б.10.

Shoirilar muhabbat mavzusidagi asarlarida ko‘pincha Sharqda keng tarqalgan “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Vomiq va Uzro”, “Tohir va Zuhro” kabi qissalar, dostonlarning qahramonlari nomiga ishora qiladilar. O‘quvchi u yoki bu nomga ishorani ko‘rar ekan, uning ko‘z oldida o‘sha qissa, doston, afsona mazmuni, uning qahramonlari hayoti, sevgisi, kurashi, fojiali taqdiri jonlanib, shoir demoqchi bo‘lgan g‘oyani, fikrni, tuyg‘uni yorqinroq tasavvur qiladi. Zero bu jarayonda o‘quvchi o‘zi mutolaa qilayotgan asar qahramonining hayoti, tuyg‘ulari, ma’naviy qiyofasini o‘sha mashhur qissa, afsona qahramoni bilan qiyoslaydi.

Masalan,

*Yo Alloh Rasuli, tengi yo ‘q Inson,
Sizning yo ‘lingizni yoritgay **Qur’on**
Siz – Olam sarvari, Siz – nuri jahon,
Assalomu alayka, **yo Muhammad**,
Assalomu alayka, **yo Ahmad**.*

(Abdulla Oripov)

O‘quvchi ushbu satrlarni o‘qir ekan Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v) haqidagi rivoyatlar yodiga tushadi.

Onomastika (yun.onomastike – nomlash, nom qo‘yish san’ati) tilshunoslikning har qanday atoqli nomlarini, ularning paydo bo‘lish va o‘zgarish tarixini o‘rganuvchi bo‘limi, shuningdek, barcha atoqli nomlar yig‘indisi. Onomastika mavjud onomastik tizimlarni aniqlash va o‘rganishni maqsad qilib qo‘yadi.

Onomastika atoqli nomlarni realionimlar (avval yoki hozir mavjud bo‘lgan obyektlarning nomlari) va mifonimlar (xayoliy – to‘qima obyektlarning nomlari)ga bo‘ladi. Badiiy matnlardagi atoqli nomlarni poetik onomastika tadqiq etadi.

E.Vohidov ijodida talmeh san’ati o‘zgacha tarovat bilan bo‘y ko‘rsatadi. Uning birgina “O‘zbekim” qasidasi boshdan oxirigacha talmeh san’ati bilan ziynatlangan. Bu asarni o‘qigan har bir o‘quvchi o‘zbekning shonli tarixiga sayohat qiladi. Albatta, bu sayohat davomida unga talmeh san’ati bilan ziynatlangan badiiylik hamroxlik qiladi. Talmeh san’ati qo‘llangan satrlar o‘sha qahramonni o‘quvchining ko‘z oldiga o‘z davri ijod mahsuli va iztirob-u mashaqqatlari bilan gavdalantiradi.

*Tarixingdir ming asrlar
Ichra pinhon, o‘zbekim,*

*Senga tengdosh **Pomir-u**
Oqsoch Tiyonshon, o‘zbekim.*

Shoir E.Vohidov bu satrlarda tilshunoslikning onomastika bo‘limining toponimik – joy nomlaridan foydalanib, o‘zbekning tarixiga mana shu tog‘lar guvohligini o‘quvchiga dalillaydi, isbotlaydi. O‘zbek millati kechagina paydo bo‘lgan emas, uning shonli tarixi, buyukligi ana shu tog‘lar bilan teng deydi shoir.

Shoir Abdulla Oripovning “Turkiston bolalariga” she’ri o‘ziga xos qofiyalanish tizimiga ega: a-a, b-b, d-d tarzida. Bu she’rda onomastikaning antroponimik (kishilarning atoqli nomlari) birliklari ko‘p qo‘llangan.

*Men Temurdan so‘zlayinmi, so‘zlayinmi Navoiydan
Barchasini o‘qigansiz, eshitgansiz yo roviydan
Tarixingiz shundoq uzoq, jang-u jadal desa ham bor,
Bosqin ham bor, toshqin ham bor, kasb-u amal desa ham bor.
Bobur bo‘lib so‘radingiz qo‘ni-qo‘shni dunyolarni,
Mashrab bo‘lib kezdingiz goh qashqir yurmas sahrolarni.*

Badiiy poetikada eng ko‘p antroponimik birlik qo‘llanadi. Yuqoridagi she’rda buyuk siymolar tarixiy shaxslar tilga olingan bo‘lsa, Erkin Vohidovning “Qalam” she’rida esa dostonlardagi badiiy qahramonlar talmeh san’atini shakllantirgan.

*Ulfatimdir sham yanglig‘,
Kechalar tanho qalam,
Men-ku she’r **Majnuningdirman**,
Sarvqad **Laylo** qalam.*

Taniqli ijodkor Abdulla Oripov ijodida astronomik birliklardan ham unumli foydalanilgan.

*Deyman: osmonlarning hiloli bo‘lsam,
Hulkar va Zuhrosi bo‘lgim keladi.
Shu go‘zal o‘lkamda kamolga to‘lsam
Porloq yulduzlarday kulgim keladi.*

Darhaqiqat, bu satrlarni o‘qigan o‘quvchi o‘z oldiga ulkan maqsad, rejalarini qo‘ya oladi.

Har ikki buyuk adib ijodida talmeh san’atining yana ko‘plab namunalari bor. Talmeh san’atining onomastik birliklar bilan bevosita aloqadorligini hisobga olsak, bu ikki ummon hali onomastika sohasidagi yangi tadqiqotlarga ham asos bo‘la oladi.

АДАБИЁТШУНОСЛИК

ЛИРИК ТОПОХРОНОС ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОЗАҲАЛАР

Қаҳҳор Ваҳобович Йўлчиев,
филология фанлари доктор

Сўнгги йилларда адабиётшунослигимизда хронотоп муаммосига кўп эътибор берилди. Б.Каримов И.Гаспиринский асарларидаги хронотопни ўрганди [4], У.Жўрақулов М.Бахтин асарини таржима қилди [2] ва Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикасини тадқиқ этди [3]. Сувон Мели макон ва замон масаласини Алишер Навоий қитъаси ва Ғафур Ғуломнинг “Вакт” шеъри таҳлилида теран очиб берган [5]. А.Носиров тадқиқотида ҳам тарихий романларда хронотоп масаласи тадқиқ этилди [6]. Д.Хурсанов эса шеъриятдаги хронотоп ҳақида фикр билдирди [8].

Аммо адабий бадиий тафаккур маҳсули, ижтимоий онг шакли сифатида фалсафий қонуниятдан четга чиқолмайди. Фалсафада эса макон ва замон, фазо ва вақт деган категориялар қўлланилади. Уларда вақт ёки замон етакчи эмас, балки макон бирламчилиги эътироф этилади. Шу маънода бадиий асардаги бадиий макон ва замон категориясини барча ўринларда ҳам хронотоп дейиш қанчалик тўғри бўлади, деган муаммоли савол туғилади. Чунки бадиий асар реал ҳаётнинг инъикоси эканлигини барчамиз яхши биламиз. Иккинчидан эса, борлиқ мутлоқ макон сифатида вақт тугаса ҳам мавжуд бўлаверади. Шунинг учун илмда тарих бошланмасдан, деган ибора ҳам ишлатилиб келинади.

Фалсафа борлиқнинг мавжудлик шарт сифатида макон ва вақт категорияси яхлитлиги, яъни топохронос ҳақида кам фикр билдирилган. Филологияда М.В. Никитин илгари сурган “топохронос” назариясида макон бирламчилиги англанади. Дарҳақиқат ҳар қандай воқеа маълум макон (жой, фазо) да рўй беради. Ана шу воқелиқнинг қизиқ ва инсон учун муҳим қисми бадиий асарга айлантирилади. Лекин ўша асарга кирган бадиий воқеа ҳам бадиий маконда тасвирланади. Натижада лирик композиция ва ундаги сюжет, образ, тил ўзининг бадиий мантиқий

вазифасини нисбатан аниқроқ очиб беради. “Шунинг учун макон ва замон, уларнинг хусусиятлари ва ўзига хосликларининг у ёки бу муаллифлар, матнлар ва жанрлар ёки турлардаги асарлар хусусиятлари ҳақида сўз юритганда макон ва замонни назарда тушмаслик, балки макон-замонда жойлашган нарса ва ҳодисаларнинг маконий-замоний белгиларини... ва топохроноснинг субъектив реструктурацияси (қайта ташкилланган – Ю.Қ.) назарда тутилади”[7.658]. Чунки М. Бахтин “макон” ва “замон” деган тушунчаларни метафора сифатида қабул қилади ва улар якка ҳолда индивидуал маънога эга. Маконвақт ёки топохронос деганда эса яхлит маъно тушунилади. Бу маъно лирик асар (кенг маънода бадий матн)даги деталлар мазмуний тизимини лирик композиция билан структур яхлитликда ифодалайди.

Макон-вақт тушунчасини хронотоп ёки макон ва замон тарзда алоҳида олинишда мазмунга путур етиши мумкин. Масалан, тадқиқотчи Д.Хурсанов “Усмон Азим шеъриятидаги “бекат” хронотопи “хона” хронотопидан фарқ қилади. “Хона” хронотопида қаҳрамон рухий изтироблари у англаган ҳақиқатлар туфайли юзага келса, “бекат” хронотопида асосан тасодифий учрашув бирламчи хусусият касб этади. “Уй”, “хона” хронотоплари шахсийликни, хусусийликни ифодалаб, унда одатда бўлиб ўтган, бўлаётган ёки бўлмоқчи бўлган воқелик тўғрисида муаллиф ўй-кечинмалари баён қилинади”[8,16]. Ҳаволадаги “бекат”, “уй” сўзлари маъносига кўра маконий деталлар бўлиб, улар бадий контекстда хронотопдан кўра топохронос сифатида кўрилса, мантиққа мувофиқ бўлади. Тўғри, агар бир-икки ўринда метафорик асосда хронотоп бўлган бўлиши ҳам мумкин. Лекин уни “Усмон Азим шеъриятидаги “бекат хронотопи” деб умумий номда айтиш тўғри келмайди. Чунки шоирнинг “*Ўша – мени ҳеч ким соғинмаган шом, // Авто бекатида ҳайрона турдим*” [1, 88] деб бошланувчи шеърида икки ўринда бекат сўзи ишлатилган ва у ҳар иккаласида ҳам макон детали сифатида келади.

Айтиш лозимки, кейинги ўринда метафорик асосда “умрнинг бир аёзли вақти” маъноси ҳам борлиги уни хронотопга яқинлаштиради. Аммо ўшанда ҳам маъно кўчими маконий деталь “қорли бекат” асосга эгали учун топохроносли хронотоп бўлади. Шоирнинг “Дашт ҳақида баллада” номли шеърида ҳам “*Вагонга чиқазиб қай бир бекатда // Койидим: – Бу шидан зарра йўқ*

маъни!..” деган сатрларида ҳам бекат маконий деталь сифатида тилга олинади.

Тадқиқотчи қўллаган “хона хронотопи” бўйича ҳам шундай мисолларни келтириш мумкин. Зеро, хона ҳам интерьерни билдириб, у ҳам хронотоп эмас, топохронос бўлади. “Хона” сўзи метафорик асосда кўчади. “Дарҳақиқат, метафориклик умумлашмага алоқадор ва ўзининг натижаларидан бири сифатида умумлашма концептнинг шаклланишига эга бўлади”[7,766]. Бошқа жиҳатдан олганда ҳам бу ерда топохроноснинг маъно кўчиши инсон умридаги дақиқаларга боғлиқ бўлиб, инсон ҳам замон-макон эмас, балки макон-замон белгиларини кўрсатувчи ҳисобланади.

Маконий деталлар бўлган тоғ ёки ғорни замон-макон тарзида тушунишни У.Жўрақулов диссертациясида ҳам учратдик: “Демак, Искандар сюжетидаги тоғ хронотопи бошқа дostonларда келадиган айни хронотоп типларидан фарқланиб туриши билан бирга, дostonдаги қаҳрамон концепциясини мустаҳкамлашга хизмат қилади”[3, 207]. Назаримизда тоғ аниқ макон бўлиб, унда кечган воқеалар, яъни “Искандарнинг башарият ҳимоячиси, одил шоҳ эканлигига урғу бериш”..., “фатҳ жараёнида одамларни тўғри йўл (Оллоҳ йўли) га тарғиб қилувчи, золимларга қарши жазо берувчи” [3, 207] сюжетда кечмиш вақтни, замонни англатади. Шундай экан тоғни топохронос дейиш тўғри бўлади.

Умуман олганда, лирик шеърдаги воқеа кечаётган жой, образга нисбатан макон ва замон эмас, балки шеър мазмунидан келиб чиқиб, харур бўлган ўринларда бадий маконвақт (топохронос)атамасини қўллаш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Азим, Усмон. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 1995. – 372 б.
2. Бахтин М.М. Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. // У.Жўрақулов тарж. – Тошкент: Akademnashr, 2015. – 288 б.
3. Жўрақулов У. Алишер Навоий «Хамса»сида хронотоп поэтикаси. Филол. фан. док. дисс. – Тошкент, 2017. – 288 б.
4. Каримов Б. Руҳият алифбоси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2016. – 364 б.
5. Мелиев С. Глобал илмий-бадий талқин поэтикаси: Филология фанлари доктори (DSc.) диссертацияси. – Тошкент, 2020. – 226 б.

6. Насиров А.Н. Одил Ёқубов романлари поэтикаси: Филология фан. док. дисс. автореф. – Самарқанд, 2018. – Б.70.

7. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики: Учебное пособие. – 2-е изд., доп. и испр. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2007. – С.819.

8. Хурсандов Д.Б. Ҳозирги ўзбек шеъриясида хронотоп поэтикаси: Филол. фаню бў фалсафа доктори (PhD) диссер. автореф. – Самарқанд, 2020. – Б.49.

ЗАРАРИ ЙЎҚМИ ЁКИ ЗАЛАЛИ ЙЎҚ?

Жасурбек Махмудов,

ЎзМУ доценти,
филология фанлари номзоди

Футувват ҳақидаги йирик туркий манбалардан бири Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат ва шамойим ул-футувват” тазкирасидир. Асар номининг ўзи ҳам унинг футувват манбаси эканидан далолатдир. Дебочада Алишер Навоий ёзади: “Бисмиллаҳир роҳманир-роҳийм. Ал-ҳамдулиллаҳиллазий фатаҳа қулубил-авлияйҳи мин-насаим риёзил-муҳаббат ват-тавфиқ ва иншароҳа судури аҳбабиҳи мин-шамойим ҳадаикил-футувват ват-таҳқиқ, ва солли ала ман ифтахари би-шарафил-фақри вал-ирфон ва инташаро биҳи шарафил-ийман ала аҳли-замон, ва ҳува манбаи хавориқ ул-одот вал-илҳомот ва маъданил-карамот вал-мўъжизот ва ала олиҳит-таййибийн ва асҳабиҳит-тоҳирийн”. (Мазмуни: Авлиёларининг қалбини муҳаббат ва тавфиқ шамоллари билан очган ҳамда аҳбобларининг кўксини футувват ва ҳақиқат хушбўйликлари билан кенг қилган Оллоҳга ҳамду санолар бўлсин...

Ирфон ва фақирлик шарофати билан фахрланган Муҳаммад алайҳис саломга салоту саломлар йўллаймизки, у зот туфайли замон аҳлига иймон шарофати етишди. У зот (Муҳаммад алайҳиссалом) одатдан ташқари ишларнинг манбаи, мўъжиза, каромот ва илҳомнинг маъданидир. Ва у зотнинг маъсум аҳлу аёлларига, пок саҳобаларига ҳам салоту саломлар бўлсин»⁶⁰.

Дебочадаги футувват сўзи “таҳқиқ” – ҳақиқатига етиш, ҳақиқатини очиш сўзи билан ёнма-ён келган ва бу икки сўз аҳбоблар кўнглини кенг қилувчи восита сифатида берилган. Демак,

---

⁶⁰Китобдаги арабий ва форсий матнлар Сайфиддин Рафиддинов томонидан таржима қилган бўлиб, бу ерда биз ҳамд бўлимини ўзгартирдик, наът бўлими ўз ҳолича қолди.

Навоий бу ўринда “футувват”ни ҳақиқатлар билан биргаликда инсон кўнглини кенг қилувчи, ёриштирувчи хислат-фазилат эканига ишора қилмоқда. Бундан эса футувват тушунчаси халқимиздаги “кўнгил кенглиги”ни ифодаловчи “бағрикенглик” тушунчаси билан синоним эканининг гувоҳи бўламиз. Ана шу маъно-мазмунни ўз тазкираси давомида Навоий асардаги машойихлар тилидан келтирилган ҳикматлар билан ҳам ифодалаб кетган. Масалан, тазкиранинг **“84. Абу Усмон Ҳирий қ. т. с. зикрида шундай келади: ... Саккиз юз тўқсон саккизда, рабиул аввал ойида дунёдин ўтибдур. Қабри Нишобурдадур. Андин сўрдиларким, жавонмард кимдур? Деди: улким, ўзин кўрмагай...”**⁶¹

Навоий бу ўринда, ҳиж.қам. 898 рабиъул аввал ойида, яъни мил. 1493 йили вафот этган Абу Усмон Ҳиравийдан “Жавонмард кимдир”, деб сўралганида, “ўзини кўрмаган киши жавонмарддир, деб жавоб берганини ёзади. Ҳиротлик бу шайхнинг бировлар учун жонини фидо қилувчи кимса, жавонмард эканини ёзар экан, айнан Абу Усмон Ҳиравий вафот этган 898 йилдан бир йил кейин, яъни 899 йили (милодий ҳисоб билан 1493 йил) Алишер Навоийнинг қиёматлик дўсти, ҳақиқий жавонмард инсон Паҳлавон Муҳаммад Неъматободий ҳам вафот этган эди. Паҳлавон Муҳаммад эса замонасининг ҳақиқий жавонмарди бўлган. Бу жавонмардлик тариқатининг йирик намояндаси ҳақида Алишер Навоийнинг “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” рисоласи ҳамда Асад Дилмуроднинг “Паҳлавон Муҳаммад” романларида батафсил маълумотлар берилган⁶².

Навоий Абу Усмон Ҳиравий зикридан олдинги шайхлардан бири ҳақида ёзар экан, футувватнинг яна бир кўриниши “мурувват”ни куйидагича баҳолаганини келтиради: **82. Амр б. Усмон Маккий қ. т. с.** Иккинчи табақадиндур. Кунияти Абу Абдуллоҳ. Ҳусайн Мансур Ҳаллож қ. с.нинг устодидур. Нисбатин Жунайд қ. с.га қилур ва Харроз била суҳбат тутубдур ва аларнинг акронидиндур. Асли Яман мулкидиндур. Сўзи дақиқ бўлди, они каломга мансуб қилиб, маҳжур қилдилар ва Маккадин сурдилар, Жиддага борди. Ул дебдурки,

المُرُوثُ التَّغَافُلُ عَنْ ذَلَّلِ الْاِخْوَانِ

⁶¹Алишер Навоий. Насойимул-муҳаббат мин шамойимил футувват. – Т.: Мовароуннаҳр. 2017.

⁶²Қаранг: Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. МАТ. Ўн бешинчи том. – Т.: Фан, 1999. – Б.105-120.

“Ал-муруввату – ат-тағафилу ған зилалил-ихван”, яъни «мурувват дўстларнинг қусур ва камчиликларидан кўз юмишдир⁶³»

Шу ўринда ҳикматдаги “зилалил-ихвон” иборасига диққат қаратсак. Зилла – қусур, айби мазмунидаги омоним сўзлардан биридир. (Хоразм шевасида, халқ орасида “залали йўқ” деган ибора мавжуд. Бу эса “ҳечқиси йўқ, ҳеч нарса бўлмайди, ҳеч нарса эмас” каби ибораларнинг синонимидир. Ушбу ибора эса, кимдандир кичик қусурли халақит етган пайтда айтиладиган сўзлардир. Бундан маълум бўладики, ушбу ибора бировларга мурувватли, оддий нарсаларга эътибор қилмайдиган шахслар, аниқроғи жавонмардлар тилидаги калима бўлган. Демак, Хоразм шевасида ишлатиладиган “зарари йўқ” ибораси футувват аҳлининг тилида юрадиган сўзлардан биридир. Иборанинг мазмуни оддий нарсаларга бепарволикни англатади, яъни кенг феълли ш ахслар оддий ҳолатларга эътибор қилишмайди ва бепарвогина “зарари йўқ” деб қўйишади. Кўпинча бузиб, “зарари йўқ” тарзида ифодаланadi. Аслида арабча ибора бўлган бу сўз “залал ёки зилал” бўлиб, унинг айтилиши ҳам “залали йўқ” тарзида бўлиши лозим.

Зилалил-ихван, ака-укадан келадиган қусур, айб, деган маънони англатиб, Пайғамбар а.с.нинг “Мўминлар бир-бирига ака-укадирлар” ҳадисига ишора қилади. Бундан эса, ака-укангдан келадиган кичик айбларни кечиб юборишлик мурувватдан ёхуд футувватдандир, деган хулоса ҳам чиқади.

Навоий кейинги зикрда шоҳлар авлодидан бўлган ва адабиёт тарихида исми кўп келтирилган машҳур шахсни, аниқроғи футувват вакилининг автобиографиясини келтиради: **“83. Шоҳ Шужоъ Кирмоний қ. т. с.** Иккинчи табақадиндур. Мулук авлодидиндур. Абу Ҳафснинг рафиқларидин. Абу Туроб Нахшабий ва Абу Абдуллоҳ Зарроъ Басрий ва Абу Убайд Бусрий била суҳбат тутубдур. Ва Абу Усмон Ҳирийнинг устодидур. Ва ул қабтан била юрур эрди, андоқки баъзи машойих хирқа била ва баъзи гилийм била ва баъзи тайласон била. Ва Шоҳ Абу Ҳафсдин сўнгра икки юз етмишда дунёдин ўтибдур ва уч юзда ҳам битибдурлар...”

Абдулҳусайн Зарринкуб ўзининг “Жустижў дар тасаввуфи Эрон” асарида Шоҳ бин Шужоъ ҳақида шундай ёзади: “Аз қудамои суфия Шоҳ бин Шужоъ Кирмоний низ зоҳиран воситаи буд байни тариқи футувват ва роҳи қудамои аҳли маломат. Вай, ки ба қавли Хожа Абдулла Ансорий аз “ажиллаи фатийён” (35) буд, ва ҳатто

“Имом” ва “Ҳаким” ҳам шумӯрда мешуд. Мисли аҳли маломат би тазохур буд ва оре аз риё. На хирқаи суфия мепӯшид, на аболи зуҳҳод, мисли оммаи халқ қабо мепӯшид. Ва баъзи ёронаш ҳатто бо хафтон ё бо галими гардон берун меомаданд...”

Навоийда “қабтан” деб келган сўз Зарринкубда “хафтон” шаклида берилган. Ҳ.Исломий нашрида бу сўзни Ғ.Каримий “қаптан” шаклида келтириб, “жанг кийими”, дея изоҳлаган. Форс луғатларида шундай келади: خفتان – ا. (بکسر، يا فتح خا) جامهء جنگ، نوعی جامهء ابریشمی و کژآگند که در قدیم هنگام جنگ میپوشیده آند، خندان و کبر و گیر و کژآگند نیز گفته آند.

Демак, хафтон ёки хафдон сингари айтиладиган бу кийим туркийда “нимча” ўхшаш жанг кийими бўлган. Шунингдек, аҳо, қабо, гилим, тайласон сингари сўзлар изоҳи ҳам мазкур даврда қандай кийимлар кийганини англатади. عباء – ع. (بفتح عين) جامهء گشاد و بلند که روی لباسهای دیگر بدوش می اندازند. (Мазмуни: кенг ва узун чакмон бўлиб, бошқа кийимлар устидан ташлаб юрилган). Демак, бу чакмон, тўн шаклидаги уст кийими бўлган.

قبا – ع. (بفتح قاف) نوعی لباس بلند مردانه، اقبیه جمع.

(Мазмуни: Эркаларнинг узун либосидир. Кўплиги – ақбия).

Хуллас, Шоҳ Шужоъ Кирмоний зикрида шу пайтдаги бир неча либосларнинг номи келтирилган. Футувват соҳиби бўлган Шоҳ Шужоъ асосан жанг кийимида юргани ёзилган.

Шоҳ бир китоб битибдур. Яҳё Муъоз Розий ғино фазлин фақрга қилиб битиган китобининг раддига. Ҳазрат Маҳдумий нуран «Нафаҳот ул-унс»да бу маҳалда Шоҳ жонибидин бу навъ ҳукм қилиб битибдурларки, Шоҳ Яҳё Муъоз ғино фазлин фақрга қилиб битиган китоб раддига китоб битибдур, андоқки воқеъдур. Шайх ул-ислом қ. с. дебдурки, фақр фазлидин санга ушбу кофийдурким, Пайғамбар с. а. в. дарвешликни тавонгарликка ва фақрни ғиноға ихтиёр қилди ва Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ул Ҳазратдин бу ишни писанд этти ва анга бу давлатни ҳам каромат қилди. Абу Ҳафс Шоҳни тўн била кўриб сўрдиким, “ҳо қабо Шоҳ? Жавоб бердиким,

وجدنا في القباء ما طلبنا في العباء

«абода истаганимизни қабода топдик». Шоҳ қирқ йил бир вақт талабига уюмади. Бир кун кўзи уйқуга борди. Ҳақ субҳонаҳу ва таолони туш кўрди, уйғонгач бу байтни дедиким,

б а й т:

رأيتك في المنام سرور عيني
فاحببت التنعس والمناما

«Эй кўзимнинг сурури, сени тушимда кўрдим,
Ўша лахзадан бери уйкуга кетишни ва уйкуни яхши кўраман».

Андин сўнгра доим уйқу тилар эрди, ё они уйқуда кўрарлар эрди, ё ётмоқ таҳиясида. Бир кун Шоҳ бир мажлисда ўлтуруб эрди. Бир дарвеш қўпуб, икки ботмон ўтмак савол қилди. Ҳеч ким бермас эрди. Шоҳ дедиким, бўлғайки, эллик ҳажимни икки ботмон нонга сотқун олиб, бу дарвешга бергай. Бир фақир ҳозир эрди, деди: Эй шайх, шариатга истихфоф қилдинг.

Шоҳ деди: Ҳаргиз ўзимдин ҳисоб олмадим, аъмолимдин не ҳисоб олғаймен? Ва Шоҳ сўзидурким,

من غص بصره عن المحارم وأمسك نفسه عن الشهوات وعمر باطنه بدوام المراقبة وظاهره
باتباع السنة لم يخطأ له فِرَاسَة

«кимки нафсини шаҳватдан, кўзини ҳаромларга боқишдан сақласа, ботинини доимий муроқаба билан таъмир қилса ва зоҳирини суннат билан безаса, унинг фаросати хато қилмайди».

Филология фанлари номзоди, доцент Мўминжон ака Сулаймоновни давримизнинг жавонмардларидан бири сифатида олиш мумкин. Чунки уларнинг лексиконида ҳам айнан ўша “зарари йўқ” ибораси кўп ишлатилади. Домла бизни кўрганда эса Хоразмчасига ҳазиллашиб “заари йўқ” деб қўядилар. Бу самимий, хотамтой инсонни оддий нарсаларга кўз юмиб, зўр насихатлар бериши биз ҳампирлар учун жуда зарурдир. Биз домла билан битта устоз, яъни филология фанлари доктори, профессор Ҳамиджон Ҳомидий шогирдларимиз. Шу хотамтой акамизнинг насихати ва ундовлари билан биз 2006 йили номзодлик диссертациясини ёқлашга муваффақ бўлган эдик. Бу мисол ҳам унинг яна бир карра ҳақиқий футувват соҳиби эканидан далолат беради. Мўминжон аканинг умри узоқ бўлсин. Оила ва жамият учун қилаётган меҳнатлари самарасини кўриб юриш насиб қилсин!

OMON MATJON IJODIDA TARIXIY MAVZU

Manzura Matnazarovna Pirnazarova,

UrDU o‘zbek tili va adabiyoti kafedrası
dotsenti, f.f.n.

Omon Matjon o‘zbek she‘riyati maydoniga o‘tgan XX asrning 60-yillarida kirib keldi. Uning ilk she‘rlari “Sharq yulduzi” jurnalida “Soldat o‘ylari” nomi ostida chop etilgan. Shundan buyon yarim asrdan ziyod vaqt mobaynida Omon Matjonning “Ochiq derazalar”, “Yonayotgan daraxt”, “Gaplashadigan vaqtlar”, “O‘rtamizda birgina olma”, “Haqqush qichqirig‘i”, “Dramatik dostonlar”, “Diydor aziz”, “Umr o‘tar, vaqt o‘tar” kabi ko‘plab she‘riy to‘plamlari nashr etilgan. Ayniqsa, Omon Matjon xalqimiz orasida o‘zining xalqona she‘riyati bilan, sodda, jaydari, musiqabop she‘riy uslubi bilan mashhur bo‘lib kelgan. Omon Matjonning juda ko‘plab she‘rlari, dostonlari xorijiy tillarda nashr etilgan. Shoir asli Xorazm viloyatida tug‘ilganligi uchun ham uning she‘riyatida, ijodida Xorazm milliy koloriti, Xorazm tarixi sahifalaridagi tarixiy shaxslar uchraydi. Al-Xorazmiy, Al-Beruniy, Najmiddin Kubro kabi buyuk insonlar obrazlari yaratilgan. Xususan, “Najmiddin Kubro” tarixiy fojeasi ijodkorning “Diydor aziz” nomli to‘plamiga kiritilgan bo‘lib, mazkur tragediya 1220-1221-yillardagi tarixiy voqelikni o‘z ichiga oladi. XIII asr Xorazm tarixidagi ijtimoiy-siyosiy holatlar badiiy talqin etilgan bo‘lib, mo‘g‘ul bosqinchilarning Ko‘hna Urganchga bostirib kelishi, xonlikdagi ijtimoiy-tarixiy, ma‘naviy-axloqiy muammolar badiiy talqin etiladi. Asarda qalamga olingan davr Muhammad Xorazmshoh hukmronlik qilayotgan davr edi. Uning o‘g‘li Jaloliddin Manguberdining, Xorazm ijtimoiy-adabiy muhitida ulkan mavqega ega bo‘lgan mutasavvuf olim, kubraviya tariqatining asoschisi Najmiddin Kubroning istilochi bosqinchilarga qarshi mardonavor kurashi xalq xotirasida, folklor namunalarida va vatanimiz tarixida oltin harflar bilan yozib qoldirilgan. Xalq erki, vatanining ozodligi yo‘lida jonini fido etgan buyuk tarixiy shaxs, yetmish besh yoshli olim va shoir Najmiddin Kubro tragediyaning bosh qahramoni.

Tarixdan bilamizki, Najmiddin Kubro o‘zining jonidan kechib bo‘lsa ham Vatani himoya qilish va shu yo‘lda jon berish darajasidagi ta‘limotni olib kirdi. Omon Matjon mazkur tragediyasida milliy vatanparvar obrazini yaratadi. Faylasuf ijodkor ana shu ziddiyatlar va

kurashlar, qahramonliklarga to'la tarixiy zamonlarni to'liq qalamga olgan.

Mazkur asarda tarixiy voqealar bilan birga insonning his-tuyg'ulariga ta'sir etadigan chiroyli bir tizgin, fikrlar asosida talqin etilgan jihatlari borki, kitobxon sifatida qalbimiz junbushga keladi. Yunon faylasufi Aristotelning "Poetika" asarida keltirilishicha, haqiqiy tragik asar odamni qayg'uga va hasrat chekishga majbur etishi va katarsis holatini keltirib chiqarishi kerak. Bu degani qayg'u chekib, hasrat chekib, keyin poklanish demakdir. Demak, Omon Matjonning mana shunday tragik asarlarida tasvirlangan tarixiy voqealardan avvaliga kitobxon ko'ngli junbushga keladi, keyin undan ruhiy, ma'naviy ozuqa oladi.

"Najmiddin Kubro" tarixiy asarida vatanga muhabbat va vatanga xiyonat kabi zid tushunchalar ikki obraz yoki ikki taraf orqali bir-biriga qarshilantirilgan. Aynan ikki obraz yoki ikki taraf orqali, ya'ni, birinchisi, shayx Najmiddin Kubroning vatanparvarligi bo'lsa, ikkinchisi Jaloliddin Manguberding vatanparvarligidir. Xalqning ikki xil dushmani voqealar girdobida keltirilayotgan bo'lsa, bittasi ichki dushman, ikkinchisi mo'g'ullar edi.

Tragediya jami besh ko'rinishdan tashkil topgan, badiiy vaqt nuqtai nazaridan Gurganjda yuzaga kelgan.

Biz fanda Najmiddin Kubroni avliyo olim sifatida bilamiz, shuningdek, ma'lum bir doira kishilari bu haqda ma'lumotga ega. "Najmiddin Kubro" tragediyasida shayx Najmiddin Kubroning hayoti, uning o'ylari, tasavvurlari shu darajada go'zal tasvirlanadiki, oddiy bir o'quvchining o'zi ham uning kim ekanligini anglaydi, tuyg'ularini, uning qarashlarini, uning g'oyalarini o'quvchining butun vujudi ongli ravishda his qiladi.

Bundan tashqari, asarda Alouddin Muhammad Xorazmshoh, Jaloliddin Manguberdi, Turkan xotun, Qutbiddin O'zloq shoh singari tarixiy shaxslar obrazi bilan bir qatorda Abdul Jalil, Abdul Xalil, Oychechak, Xojib, sharobdor, davatdor, munshi, darveshlar, maxfiylar kabi badiiy to'qima obrazlar ham yaratilgan. Omon Matjonning ushbu tragediyasida voqealar ikki badiiy makon bo'lmish Xonaqoh va Saroyda tasvirlanadi. Asarning yorqin tomoni shundaki, yuqorida ta'kidlaganimizdek, millatparvar, vatanparvar, komil inson Najmiddin Kubro obrazi va uning namunali hayoti, fidokorona kurashi yuksak mahorat bilan badiiy talqin etilgan. Mazkur obraz, muallif asarda ko'p

o‘rinlarda ta’kidlaganidek, yeriy in’omlar-u, yeriy orzu-istaklardan ancha balandga ko‘tarilgan mukammal inson edi.

Adabiyotshunos olim J. Jumaboyeva o‘zining “El bilsa bo‘ldi” kitobida Omon Matjon uslubi haqida yozar ekan, ijodkorning xiyonat va sotqinlikka nisbatan o‘ta murosasiz ekanligiga diqqat qaratgan⁶⁴. “Najmiddin Kubro” tragediyasida jiddiy tanqid etilgan ma’naviy, ijtimoiy muammolardan biri xiyonatkorlik va sotqinlikdir. Shu jihatdan olib qaraydigan bo‘lsak, asardagi ijtimoiy illat, Omon Matjonning oldingi yillarda yozilgan “Beruniy”, “Xorazmiyning to‘rt sayohati va sakkiz bashorati”, “Pahlavon Mahmud”, “To‘g‘on” kabi dramatik dostonlarida ham tanqid ostiga olingan. Shoir insonlar aro munosabatlardagi xiyonatkorlik, sotqinlik, ko‘raolmaslik singari ijtimoiy salbiy illatlarni qizil ip misoli ko‘pgina asarlarida davomiy o‘rganadi, ayovsiz fosh etadi. Shoir she‘rlaridan ham bunga misollar keltirishimiz mumkin, albatta.

Sof badiiy voqelikka asoslangan mazkur tragediyada Najmiddin Kubro nutqi, monolog va dialoglari faylasufona mahorat bilan badiiy talqin qilingan va haqiqiy ma’noda tarbiyaviy-ma’rifiyligi bilan ahamiyatlidir: *“....bu shahar, bu mamlakatdagi yuz minglab jonlar, barcha mening jigargo‘shalarimdir! Vatandoshlarimning qoni bilan qonim, joni bilan jonim, ruhi bilan ruhim abadiy birdir, birgadir! Bu millat, bu el, bu tuproqdan uzilib qayga boraman men?!”*

Tragediyaning nihoyasida Najmiddin Kubro o‘z ona tuprog‘ini dushmandan himoya qilish uchun muridlari bilan birgalikda bosqinchilarga qarshi kurashayotganini tasvirlar ekan, dushman bayrog‘ini sindirib tashlab, qo‘lida mahkam tutganicha jon taslim etadi. Ko‘rinadiki, asarda Najmiddin Kubro tomonidan aytilgan iltijo, avliyoning ilohiy qudrati va kuchi bilan ishlatgan tilsimi tragediyaning eng muvaffaqiyatli o‘rinlaridir. Qahramonning jon holatda ona Vatan haqqi-hurmati uchun iltijo etishidan so‘ng, osmonda kuchli momaqaldiraq gumburlaydi, chaqmoq chaqadi va Gurganj oldida kumushrang parda paydo bo‘lib, shahar darvozasi bosqinchilar uchun ko‘rinmay qolib, g‘oyib bo‘ladi. Lekin Najmiddin Kubro yurtdoshlari bemalol dushman xatti-harakatini ko‘ra olardi. Shu o‘rinda yana xoinlik yuzaga keladi. Mo‘g‘ul qo‘shiniga asir tushgan Muhammad Xorazmshohning o‘g‘li O‘zloq shoh xalqiga, yurtiga xiyonat qiladi. Najmiddin Kubro iltijolari tufayli faqatgina xorazmlik odamning ko‘ziga ko‘rinadigan qilib, lekin dushman uchun tilsimlangan shahar

---

⁶⁴Jumaboyeva J. El bilsa bo‘ldi. – Toshkent: Istiqlol, 2018.

bosqinchilar tarafga o'tib olgan O'zloq shoh yo'lboshchiligida Gurganj darvozasi mo'g'ullarga ochib beriladi.

Asarda qo'llanilgan bu kabi ilohiy holatlar, ya'ni dushman ko'zidan yashirilgan shahar darvozasi, sotqinlik tufayli kumushrang parda to'siqning g'oyib bo'lishi motivi juda sodda bo'lgani holida unga teskari ravishda juda ishonarli, jonli, ta'sirchan chiqqan.

Tragediya haqidagi nazariyaga asoslanadigan bo'lsak, har qanday tragik asarda bosh qahramonlar o'rtasida, avvalo, o'sha fojeani yuzaga kelishi uchun sabab bo'lgan ichki to'qnashuvlar, ziddiyatlar, kurashlar aks etishi kerak. Asarga e'tibor qilaylik, keltirilgan to'qnashuvlar, kuchli ziddiyatlar Najmiddin Kubro atrofida emas, aksincha, asardagi boshqa qahramonlar, jumladan, Jaloliddin Manguberdi va O'zloq shoh, Turkan xotun va Jaloliddin Manguberdi, hattoki ona bola, Xorazmshoh va onasi Turkan xotun o'rtasidagi ichki to'qnashuvlar, qarama-qarshiliklar ko'rsatilgan. Shuningdek, obrazlarga realistik belgilarni kiritgan. Masalan, tarixiy shaxslardan Xorazmshoh obrazi e'tiborimizni jalb qiladi. Mo'g'ul elchisi kelgani va bu vaziyatda davlatga kuchli xavf bo'lib turgan holatda ham shoh sharob keltirishlarini so'rayapti. Bu oddiy holat bo'lishi mumkin, lekin uni asosiy maqsaddan ko'ra o'zining shaxsiy manfaati, shaxsiy mayllarini birinchi o'ringa qo'ygani detallar bilan ko'rsatilganini anglashimiz mumkin. Asardagi ushbu tasvirlar Omon Matjonning original uslubini namoyish etib turibdi. Shu bilan birga tragediyada qo'llanilgan mifologizm o'zbek dramaturgiyasida hali shu paytgacha ijodiy tajribada sinalmagan edi.

Umuman olganda, Omon Matjon asarlari adabiy jarayonda yangilik bo'lgan asarlar hisoblanadi. Uning she'riyatida, dostonlarida, dramatik asarlarida ham epik ko'lam namoyon bo'lgan. Aytmoqchi bo'lgan fikrlarining zalvorini, jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni, mavzularni ko'tarib chiqqanligi bilan ahamiyati yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin. Nima uchun Omon Matjon Najmiddin Kubro mavzusiga murojaat qilgan, degan haqli savol tug'iladi. Bu, avvalo, vatan mavzusi, vatanparvarlikning muqaddas ekanligini ta'kidlash edi. Shuningdk, bu asarni yaratilgan davrdan tashqari hamma zamonlardagi ahamiyati yuqori bo'lishiga kitobxon sifatida ishonamiz, sababi bugungi globallashuv jarayonlarda, umuman millat va til masalasida yashab qolishga kurash ketayotgan bir zamonda vatanparvarlik tuyg'usi, vatanning nima ekanligi, mohiyatini anglatish uchun bu kabi asarlar o'zining dolzarbligini yo'qotmaydi. Eng qizig'i, Najmiddin Kubro obrazi uning uchun tayyor komil inson obrazi bo'lgan. U Kubroviya

tariqatini chuqur o‘rganganligi, Najmiddin Kubro kabi insonning qanday xususiyatlari bo‘lsa, ya’ni koinotda ham, borliqda ham mana shu barcha xususiyatlar mavjud ekanligini badiiy asarda ishonarli ifodalangan. Omon Matjonning ilodkor sifatidagi mahorati shundaki, hamma davrlarda ham vatan uchun jonini berish eng oliy sharaf, eng yuksak ish ekanligini ko‘rsatib berish bilan birga bosh qahramon orqali inson taqdirga hech qanday qarshilik qilolmasligi, banda bu o‘rinda ojiz ekanligini qiziqarli voqealar fonida yoritib bergan.

“Najmiddin Kubro” dramasidagi asosiy konfliktning manfaatparast, xudbin, o‘ziga katta baho beradigan kimsalar bilan iymon-e’tiqodi hammaga ibrat bo‘ladigan, ezgu fazilatlarini o‘zida jo qilgan insonlar bilan bo‘lgan kurashda zohir topadi. Najmiddin Kubro tom ma’noda asarga iymon-e’tiqod ramzi sifatida kiritilganligini ko‘ramiz. Shayx Najmiddin Kubro hazratlarini asar oxirida dushman bayrog‘ini qulatib, changallagancha jon berishi bu uning uchun fojea emas, aslida, Najmiddin Kubro hazratlari uchun sharaf edi. Shu jihatlarga diqqat qaratadigan bo‘lsak, bugungi globalashuv davrida Shayx Najmiddin Kubro shaxsiyati tasvirlangan, Ahmad Yassaviy shaxsiyati tasvirlangan yoki Bahouddin Naqshband kabi buyuk siymolar tasvirlangan nihoyatda go‘zal badiiy asarlar kerakki, kelajak avlodlar bu kabi asarlarda ko‘tarilgan g‘oyalarni hayotida dasturulamal qila olsin.

КОМИЛЛИК САБОҚЛАРИ

Фарида Каримова,
НамДУ доценти

Ғафур Ғулом ўзбек халқининг буюк шоири ва ёзувчиси, ўзбек адабиётининг ифтихоридир. Адиб сўз санъатининг мазмуний ва ҳиссий қирраларини шеърӣй ва насрий асарларида олмосдек товлантира олдики, бунга унинг улкан ижодиёти улкан кўзгудир.

Ижодкорнинг яратган асарлари, қолдирган мероси биринчи галда ўз даври ва келажак авлодлар учун қандай сабоқлар бериш билан қадрлидир. Шу маънода Ғафур Ғулом шеърларининг, насрий асарларининг чуқур мазмундорлиги, ўта халқчилиги, кўтаринки руҳнинг устуворлиги, ҳазил-мутойибага бойлиги, образли ифодадорнинг ранг-баранглиги, гўзал бадиияти билан ўқувчига юксак завқ-шавқ бахш этади, гўзаллик ҳақидаги туйғуларимизни шакллантиради, эстетик оламимизни бойитади. Бир сўз билан

айтганда, шоир асарларидан оладиган биринчи сабоғимиз ана шундадир.

Украин шоири Якуб Колас «Ғафур Ғулом! Бу одам ажойиб шоиргина эмас, балки теран донишманд ва файласуф ҳамдир, меҳнатсевар, софдил ва жасур ўзбек халқи донишмадлигининг ҳам тимсолидир» деганида ҳақ эди.

Дарҳақиқат, фалсафийлик шоир ижодида қизил чизик сифатида ўтади. Ибратомуз мушоҳадалар қатидаги ранг-баранглик, серқатламлик, кўп маънолилик, пурҳикматлилик, бир сўз билан айтганда, фалсафийлик шоирнинг «Вақт», «Соғиниш», «Турксиб йўлларида», «Шараф қўлёмаси», «Мен яҳудий», «Сен етим эмассан» каби ўнлаб асарларига хос муҳим хусусиятдир.

Чуқур ҳаёт фалсафаси билан суғорилган шоир ижоди, аввало, шу хусусияти билан улуғвордир, шу билан том маънода замонавий ва ибратомуздир. Унинг умумбашарий аҳамиятга эга бўлган 1945 йилда яратилган машҳур «Вақт» шеъри бу жиҳатдан характерлидир. Мана, ўша шеърнинг шоҳ сатлари:

*Ғунча очилгунча ўтган фурсатни
Капалак умрига қиёс этгулик.
Баъзида бир нафас олгулик муддат
Минг юлдуз сўниши учун етгулик.*

*Яшаи соатининг олтин кафтгири
Ҳар бориб келиши бир олам замон.
Коинот шу дамда ўз куррасидан
Ясаб чиқа олур янгидан жаҳон⁶⁵.*

Бу мисралар бугун пойдевори қўйилаётган эртанги кун масъулиятини чуқурроқ англашга, ҳис қилишга имкон беради. Зеро, озод ва Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш бизнинг асосий мақсадимиз экан, ана шу улуғвор мақсадни амалга оширишда яратувчилик ишқи билан ёнаётган ҳар бир замондошимизнинг ўтган ҳар бир фурсати ғанимат, ҳар бир дақиқаси олтинга тенг. Чунки инсон умрининг ўзи ўлчовли, капалак умрига қиёс этгулик даражада қисқа. Инсон ана шу қисқа ва ўлчовли умрдан унумли фойдаланмоғи, уни азиз деб билмоғи керак. Ўз шуури ва меҳнати, меҳри-ю муҳаббати билан уни азиз қилмоғи лозим. Инсон

---

⁶⁵ Ғафур Ғулом. Танланган асарлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – Б. 59. Кейинги ўринларда шу нашрга мурожаат қилинади ва саҳифалар қавс ичида кўрсатилади.

фурсатни ғанимат билиб, умр дафтарини ўзидан яхши ном қолдирадиган эзгу ишлар билан безамоғи шарт.

Умуман, янги олам яратаётган ҳозирги замон кишисининг жамиятдаги ўрни ниҳоятда муҳим, ҳар бир иши беҳад улуғвор, эртанги кун пойдевори учун қўяётган ҳар бир моддий ва маънавий «ғишти» давр тақдирини, инсоният ва жамият тақдирини ҳал қилиш қудратига эгадир.

*Ҳар лаҳза замонлар умрдек узун,
Асрлар тақдири лаҳзаларда ҳал.
Умрдан ўтажасак ҳар лаҳза учун
Қудратли қўл билан қўяйлик ҳайкал(60).*

Шоирнинг ҳар бир сатри, ҳар бир мисраси мушоҳада талаб, ўйлашга мажбур қилади, ниҳоятда залворли. Хуллас, чуқур фалсафийлик руҳи билан суғорилган шоир шеърларидан чиқарадиган хулосаларимиз, оладиган сабоқларимиз бир олам.

Шоирнинг уруш йилларида яратган «Сен етим эмассан» шеъри халқлар дўстлиги ва инсонийлик, чуқур ватанпарварлик ва келажакка ишонч руҳи билан йўғрилган асардир. Шеърда ўзбек халқининг ватанпарварлик ва инсонпарварлик хислати жуда ёрқин акс этади. Унда уруш туфайли ота-онасидан етим қолган ёш гўдакни ўз юрагининг меҳр ўти билан юпатаётган лирик қаҳрамон-отанинг мушоҳада ва туйғулари таъсирли ифодаланган:

*Сен етим эмассан,
Тинчлан жигарим.
Қуёшдай меҳрибон
Ватанинг-онанг,
Заминдай вазмину
Меҳнаткаш, мушфиқ,
Истаган нарсангни тайёрлагувчи
Халқ бор-отанг бор,
Чўчима жигарим,
Ўз уйингдасан(42).*

Бу мисралар наинки фақат инсонпарварликнинг, балки юксак ватанпарварликнинг ҳам ифодасидир. Ва бу шеър ёшларни ватанга бўлган чексиз муҳаббат руҳида тарбиялашда катта аҳамиятга эга эканлиги шубҳасиздир.

Шеърнинг лирик қаҳрамони ўзининг кўтаринки руҳи, ғалабага бўлган чексиз ишончи билан диққатни тортади. Лирик қаҳрамон гўдак табассумида ҳам порлоқ келажакни кўради:

*Лаъли лабингдаги
Ғунча табассум
Албат толеингга
Муҳр бўлажак.
Ва бунда акс этар
Порлоқ келажак.
Тонг яқин,
тонг яқин,
оппоқ тонг яқин(45).*

Шеърдаги келажакка ишонч руҳининг барқ уриб туриши, кўтаринки руҳнинг устуворлиги беихтиёр бизга ҳам юқади. Зеро, келажакка ишонч билан қараш, кўтаринкилик ҳар биримизнинг муҳим бир фазилатимиз бўлиши керак.

«Сен етим эмассан» шеъри инсонпарварлик ғояларини тарғиб қилиши билан бирга, Ватанга чексиз муҳаббат ҳиссини шакллантиришга хизмат қилади. Ватан, юртга муҳаббат, келажакка ишонч туйғуларини мустаҳкамлайдики, бу файласуф шоир сабоқларидан биридир.

Фалсафий мушоҳада юритиш, ибратомуз хулосалар чиқариш фақат шоир шеъриятигагина эмас, балки насрий асарларига ҳам хосдир. Адибнинг «Ёдгор» қиссасини ўқир эканмиз, Жўра ва Меҳри тимсоллари орқали инсон ўз қилмиши учун қачондир жазо олиши муқаррарлиги, шу боис ҳар бир қадамини ўйлаб босиши зарурлигини англаймиз. Аксинча, инсоннинг эзгу ишлари ҳамиша эҳтиромга, «мукофот»га лойиқ эканлиги ҳақида хулоса чиқарамиз.

Бундай ибратомуз хулосалар эса инсонларга, хусусан, ёшларга маънавий камолот касб этиш йўлида улкан сабоқлар беради.

АМЕРИКА АДАБИЙ МАКОНИДА “ЖАНУБ МАКТАБИ”НИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Умрзақов Ислонжон Исроилович,
НамДУ докторант

Ҳар бир миллатнинг ўзига хос адабиёти бўлгани каби Американинг ҳам бетакрор, бошқа халқлар ва мамлакатлар бадиий ижоди билан солиштириб бўлмайдиган сўз бўстони бор. Тарихан

олиб қараганда, ўзига хос шаклланиш ва ривожланиш тадрижига эга бу мамлакат бадий адабиёти ҳам маҳаллий аборигенлар, испанлар ва инглизлар, шунингдек, француз, рус, япон ва бошқа халқлар маданияти таъсирида пайдо бўлган ва тараққий этган.

“Жануб мактаби” тушунчаси XX асрдаги бир гуруҳ Америка ёзувчиларига тааллуқлидир, бироқ “жануб адабиёти” тушунчаси эса XIX асрда Америкада Шимол ва Жануб ўртасидаги регионал бахс-мунозаралар асносида юзага келган сиёсий концепция сифатида пайдо бўлганди.

Жануб Ренессанси даври адабиёти вакилларида бир нафари Нобель мукофоти лауреати бўлган бўлса, ўн бир нафари адабиёт йўналишида Пулитцер мукофоти совриндори ҳисобланадики, бу 1929 йилда мукофотланганларнинг тўртдан уч қисмини ташкил этган. 1940 йилдан бери Нью Йорк драматургия танқидчилари тўғараги томонидан тақдим этилган ўн етти мукофотнинг еттитабини Жануб драматурглари олган. Америка поэзиясида эришилган улкан ютуқлар учун тақдим этиладиган Боллинген мукофотини 1950 йилдан бери уч марта жанубликлар олган бўлса, 1927 йилдан бери адабиёт соҳасида эришилган ютуқлар учун тақдим этиладиган Гуггенхайм стипендияси билан жанублик ўттиз бешта адиб тақдирланган. 1950 йилдан бери тақдим этиладиган Миллий Китоб соврини уч марта жанублик романнависларга ва яна уч марта шоирларга насиб этган. Мана шу эришилган ютуқлар ҳам Жануб Ренессансининг Америка Қўшма Штатлари адабиётидаги тутган ўрни нақадар катта, унга қўшган ҳиссасининг бекиёс эканинидан далолат беради.

Адабиётшунослар Америка адабиётидаги “Жануб Уйғониш даври” ёки “жануб мактаби”нинг шаклланиши ва ривожланиши билан уйғун жараёнларни У.Фолкнер, Р.П.Уоррен, К.Маккалерс, У.Стайрон, Т.Вульф, К.Э.Портер каби адиблар ижоди билан ҳам бевосита боғлиқ ҳолда ўрганиш лозимлигини таъкидлайдилар. Мазкур ёзувчиларни ўзига хос ижодий муштараклик ёки адабий ғоялар бирлаштириб турадики, бу уларни “жануб мактаби” намоёндалари деб таърифлаш учун етарли асос бўлиб ҳизмат қилади.

“Жануб мактаби” вакилларида хос бўлган қизиқарли ва ўзига хос қирралар мавжудки, бу уларнинг ижодига умумийлик бағишлаб туради улар қуйидагилардир:

1. Жанублик адиблар ижодида ўтмишга мурожаат қилиш алоҳида ўрин эгаллайдики, уларининг асарларида ўтмиш ҳозирнинг бир қисми сифатида тасвирланади ва келажакка томон давом этади. Бадиий шаклда ўз ифодасини топган бу замонлараро алоқа XX аср Жануб адабиётининг энг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб, Америка Жануби тарихини, ўз ўтмишини туйиш, эслаш кейинчалик дунё даражасидаги адабий Вақт муаммоси даражасигача кўтарилади. Ўтмиш XX аср жанублик ёзувчилар учун Жанубнинг Гражданлар уруши билан боғлиқ бўлган ўтмиши бўлиб, аксар ёзувчилар урушдаги мағлубият натижасида жанубликлар томонидан ҳис қилинган фожеавий кечинмалар моҳиятини кўрсатиб бериш учун ана шу яқин ўтмишга мурожаат этишган. Бироқ, XIX аср Жануб ёзувчиларидан фарқли ўлароқ, “Жануб Ренессанси” вакиллари Жануб ўтмишини объектив таҳлил этишга уринишади. Янги буржуазлашган Жанубни рад этганлари ҳолда улар ўтмишдаги аристократлар Жанубини соғинишади. Ўтмишдаги Жанубнинг анъанавий бойликлари – юксак маданияти, олижаноб хонимлар ва жанобларининг ахлоқий кодексларини соғинган ёзувчилар бу ўтмишга танқидий жиҳатдан ёндашишга ҳаракат қиладилар. Мазкур адибларнинг асарларида замона иллатлари ўтмишдаги иллатлар натижасидир, зеро айнан кулдорчилик Жанубни ҳалокатга олиб келган ва гражданлар урушининг келиб чиқишига сабаб бўлган деган қарашлар яққол кузатилади.

2. “Жануб мактаби”нинг ҳамма ёзувчилари жанубий штатларда таваллуд топган бўлиб, асарларида асосан Америка жанубидаги ижтимоий ҳаётни тасвирлаганлар.

3. Жанублик ҳамма адибларда инсон табиатининг нозик психологик анализига интилиш кузатилади. Жануб ёзувчилари учун психологизм шунчалик хос бўлган умум хусусиятки, Жануб ва Шимол ёзувчилари ўртасидаги фарқни ана шу жиҳатга қараб ҳам ажратиш олиш мумкин.

Адабий танқидчиларнинг фикрича, зўравонлик, инсон психикасидаги бузилишлар, одамлар тана тузилишидаги ғайриоддийлик, шунингдек “инсоннинг олдиндан билиб бўлмас ва сирли табиатга эга эканлигига ишониш” доимо “жануб ренессанси” ёзувчиларининг қизиқиш доирасида бўлган⁶⁶. Аммо айтиш ўринда яна шуни таъкидлаш керакки, юқорида санаб ўтилган хусусиятлар

---

⁶⁶ The History of Southern Literature // Ed. By L.D. Rubin, Jr. et al. Baton Rouge: LSU Press, 1985. P.263.

фақат америка жануби адабиётигагина хос эмасди. Зеро, бу мавзулар Ж.Жойс, Ф.Кафка, М.Пруст каби модернизм вакиллари ижодида ҳам ўз аксини топганди.

“Жануб ренессанси”нинг яна бир муҳим қирраларидан бири бу тарихий романчиликнинг ривожланишидир. 1920-1930-йилларнинг Т.С. Стриблинг, Д. Бойд, М. Митчелл, С. Янг, Э.Н. Лайтл, К. Гордон, А. Тейт, У. Фолкнер каби аксарият жануб ёзувчилари тарихий роман жанрига мурожаат қилишган. Уларнинг кўплаб асарларида Гражданлар уруши мавзуси акс эттирилган.

Ўша йилларда Гражданлар урушидаги аламли мағлубиятни хазм қилиш жанубликлар учун осон кечмаган. Дастурхон атрофидаги суҳбатларда катталар кичикларга урушга қадар Жанубда кечган ҳаёт тарзи, Гражданлар уруши ва шу қабила ҳақида сўзлаб беришарди. Умуман, кейинги давр ёзувчилари учун тарихий мавзу қидириш унчалик катта қийинчилик туғдирмаган. Зеро, улар тарихий мавзулар оғушида улғайишганди. 1930 йилларда Америка Қўшма Штатлари Жануби адабиётининг ривожланиши адибларнинг айнан ўз тарихлари ҳақида ёзган асарлари ҳисобига рўй берди. Бу асарларнинг деярли ҳаммасида ўша давр Жануб адабиётига хос бўлган хусусиятлар мавжуд бўлиб, уларни Гражданлар уруши воқеалари боғлаб турарди. Бундан ташқари, ўша даврлар асарларидаги воқеа-ҳодисалар Жануб штатларидан бирида бўлиб ўтар, улардаги образлар системасида ҳам маълум бир уйғунликни кузатиш мумкин эди. Масалан, деярли ҳамма асарларда жанублик олижаноб аристократ, жанублик гўзал қиз, ярамас янки, садоқатли қуллар образларини учратиш табиий ҳол эди. Романларнинг ғоявий ўзагини эса жанаб цивилизациясининг ёввойи шимолликлар томонидан вайрон этилиши мавзуси ташкил этарди.

Ўша давр ижодкорларидан бири Кэролайн Гордон ҳам тарихий мавзуда иккита роман ёзади. Бошқа замондошлари қатори адиба ҳам адабиётдаги “жануб” мавзусига ўз хиссасини қўшиш ниятида Шимол ва Жануб ўртасидаги уруш ҳақида асар битади ва ўз оиласи тарихи ҳамда архив материалларини бўлажак асарларига асос қилиб олади. 1931 йилда дунё юзини кўрган “Пенхалли” романида адиба урушга қадар, Гражданлар уруши даври ва Қайта тиклаш йилларидаги Жануб ҳаёти тасвирини яратади. “Пенхалли” романида ёзувчи Шимолдан кириб келган қатъий капиталлаштириш шароитида Қадим Жанубнинг эски ҳаёт тарзи ва маданиятининг

завол тутишини тасвирлаб беради. Романнинг биринчи қисмида марказий ўринни аёллар образи эгаллайди. Бу образларни муаллиф ер билан бевосита алоқадор ҳолда тасвирлайди. Асарнинг учинчи қисмида ўлканинг саноатлаштирилиши Жанубнинг урушга қадар бўлган анъаналари ва маданиятининг завол топишида ўз хоҳиши билан ёки беихтиёр иштирок этган қаҳрамонлар образини яратади.⁶⁷

1936 Гордон Гражданлар уруши мавзусига бағишланган иккинчи асари – “Ғазаб косаси” номли романини ёзади. Романдаги воқеалар насронийларнинг илоҳий китобларида ҳар бир халқ учун гуноҳларига яраша “Ғазаб косаси” мавжудлиги ва бир кун ана шу гуноҳларга жавоб беришлари ҳамда мамлакатларнинг таназзулга юз тутиши мавзуси билан қоришиқ тарзда ривожлантирилган. Муаллиф Жанубнинг таназзулга юз тутишини ўлканинг гуноҳлари учун худо юборган жазо билан боғлиқ тарзда тасаввур қилган деб ҳисоблаш мумкин.

1937 йилда эса тарихий мавзудаги учинчи асарини ёзади. “Ҳеч ким ортга қарамайди” номли бу роман ҳам “Пенхалли” каби мазмун жиҳатдан “Инжил”даги воқеалар билан уйғун тарзда яратилган.

Роман конфликтининг асосини Жанубдаги “янгилик” ва “эскилик” ўртасидаги ўзаро-қарама-қаршилик ташкил этади. Романдаги Фонтен Аллард образи Жанубнинг плантаторликка асосланган патриархал ҳаёти тимсолидир. Меҳмондўст, сахий хўжайин, ғамхўр ота сифатида гавдалантирилган Фонтен Аллард округдаги жамики аристократ оилалар билан ўзаро дўстона алоқада. У кулларга ғамхўр. Хўжаликни удабуронлик билан бошқаради. Бироқ уруш унинг дунёсини вайрон этади. Хўжалиги вайрон бўлади, уйига ўт кўйишади, куллари ҳар томон қочишга мажбур бўлади, ўзи эса ақлдан озади. Натижада Аллардлар оиласи Жанубнинг “қонунлари”га ҳеч қачон амал қилмаган Брэдлилар оиласига қарам бўлиб қолади. Брэдлилар оиласи савдо-сотик билан шуғулланар, жамғармасини Шимолнинг банкларида сақларди. Брэдли тимсолида Гордон Жанубда шаклланиб келаётган буржуазия вакиллари гавдалантирадики, аграр хўжалик тарафдори ҳисобланган адиба улардан кескин даражада норози эди ва бу норозиликни романда аниқ хис қилиш мумкин эди.

---

⁶⁷ LeRoy-Frazier J. Saving Southern History in Caroline Gordon’ “Penhally” // The Southern Literary Journal. 2005. Vol.38. №1. P. 62-72.

Гордон шимолликларни жанубликлардан фаркли ўлароқ ердан фақат бойиш учунгина фойдаланувчилар, жанубликларни эса ерни кадрловчилар сифатида гавдалантиради.

Тарихий мавзуга Старк Янг ҳам ўз ижодида мурожаат қилади. Унинг “Қизил атиргул” романи Шимол ва Жануб ўртасидаги урушга бағишланган бўлиб, ўтган асрнинг 30 йилларида Америкада бестселлер асар ҳисобланган. Романда адиб 1860 йилдан 1865 йилгача, яъни урушгача ва уруш давридаги Жанубнинг икки аристократ оиласи ҳаёти асосида ўша давр жамияти ҳолатини тасвирлашга ҳаракат қилади. Романдаги воқеалар Миссиссипи штатидаги икки плантацияда: Макгилар оиласига қарашли Монтроуз ва Бедфордлар оиласига қарашли Портбелло плантацияларида рўй беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Америка Жануби адабиётида уйғониш даврининг шаклланишида ўлканинг ижтимоий-сиёсий жараёнлари катта роль ўйнаган. Бироқ, шу билан бирга, “жануб мактаби” вакиллари она заминга, ўзлари туғилиб ўсган ерга нисбатан интилиш ҳисси билан ўз асарларида инсонлар ўртасидаги ор-номус, иззат-нафс, маданият ва маънавиятга асосланган яхши анъаналарни ҳам сақлаб қолиш каби мавзуларни ёритишга интилдилар.

ПУЛ МУАММОСИ БИЛАН БОҒЛИҚ АНЪАНАВИЙ ПОЭТИК ТУРКУМЛАР ТАЛҚИНИ

Барзиев Ойбек,

Фарғона давлат университети
филология фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)

Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти шеърлятида қаламга олинган мавзулардан бири пул муаммоси билан боғлиқ ҳолда юзага келган воқеликлар саналади. Асосан лирик асарларда анъанавийлик касб этган бу мавзу Фарғона водийсидан етишиб чиққан миллий уйғониш даври шоирларининг ижодий меросида муҳим роль ўйнаган. Лирик турнинг ғазал ва мухаммас жанрларининг етакчи мавзуларидан бўлган пул муаммоси танланган радифларда ўзига хос мазмунни ифодалаган.

Андижон вилояти Шаҳрихон туманидан бўлган Алихон Муллаохун Оразий (1869-1942) қаламига мансуб бўлган мухаммас

ушбу муаммонинг ёритилишида аҳамиятлидир. Шоир ижодида салмоқли ўрин тутган бу лирик асар ўтган аср бошларида ўзбекларнинг хитой ўлкасидан қувғин қилиниши ва моддий муҳтожлик муаммолари ҳақида битилган. Тарихдан Шарқий Туркистондан жами 70 минг уйғур аҳолиснинг Фарғона водийсига кўчиб, уларнинг кўпи шу ерда турғун бўлиб қолганлиги маълум. Мухаммаснинг ёзилиш тарихи реал воқеликларга боғлиқ эканлиги ҳақида филология фанлари доктори, профессор Ҳанифа Солиҳова: “Шоир Оразий бировларнинг олтин-зарга ўчлиги ўзгаларни бахтсизликка силташни реалистик тасвирлаб берди. У Хитой-Манжур босқинчиларининг истибдоди оқибатида Ўзбекистонга кўчиб келган бобоси Муҳаммад Карим ва кўп сонли уйғурлар тилидан сўзлаб “Пул эмасми?” (1916) сатирасида ёзади⁶⁸”, дея таъкидлайди.

Шоирнинг мухаммаси жами 13 банддан иборат бўлиб, унинг радифи “Пул эмасми?” бирикмаси билан тугалланади. Дастлабки бандда шоирнинг ижодий нияти қофиядош сўзларга маҳорат билан сингдирилган:

Ушбу жаҳон элининг даъвоси пул эмасми?
Тун-кун дилида севган зебоси пул эмасми?
Бу халқнинг шунча шўриш-ғавғоси пул эмасми?
Бир-бирига тухмат айлаб, иғвоси пул эмасми?
Макру фириблар айлаб, савдоси пул эмасми?⁶⁹

Мазкур бандда ижтимоий муаммоларнинг келиб чиқишига сабабчи бўлган пул ва у билан боғлиқ бўлган кўнгилсизликлар тазод ва таносуб шеърӣ санъатлари асосида ёритиб берилган. Банддаги “даъво, ғавғо, тухмат, иғво, фириб” каби сўзлар таносуб санъатини юзага келтирган бўлиб, улар лирик қаҳрамоннинг юрак тубидаги нолаларини ёрқин ифодаланишига хизмат қилган. Одамларнинг ишончига кирган ва уларни макру фириб билан алдаб, бир-биридан айирган, бу ғоявий деталь Оразий мухаммасининг “ўқтомири”ни белгилаб берган.

Озарбайжон адабиётининг ёрқин вакили Мирзо Алиакбар Собир қаламига мансуб “Хўп-хўпнома” девони истеъдодли шоир Карим Баҳриев томонидан ўзбек тилига ўтирилган. Шоирнинг

---

⁶⁸Солиҳова Ҳ. Истикло орзуси ва реалистик тасвир. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. — Б.25.

⁶⁹Асрлар нидоси. Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар. — Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. — Б. 270.

мазкур девони таркибига кирган “Хасиснинг ҳайфи – вориснинг кайфи” шеъри ҳам пул муаммосига бағишланган бўлиб, ғоявий-бадий жихатдан Оразий мухаммаси билан ҳамоханг. Собир шеъри билан танишиш натижасида Оразий ўз ижодида озарбайжон адабиётидан таъсирланганлигини сезамиз:

Эй пул! Эй дилнинг завқи, таннинг руҳи, қуввати жон!
Менинг ва умматнинг қони, сенга жоним қурбон!
Олам аҳли тинимсиз ахтарар, эй жон, сени,
Бир йўлин топиб, айлар дардига дармон сени,
Бир пора қилиб, айлар мояи эҳсон сени,
Қадрингни билмас этар миллатга қурбон сени⁷⁰.

Собир қаламига мансуб шеърнинг ҳар бир банди “жоним қурбон” бирикмасидаги радиф билан тугалланган бўлиб, у пулнинг инсонларга кўрсатган таъсири масалалари билан бошланади.

Алиакбар Собир шеърида қўлланган диний-мистик қарашлар Оразий мухаммасида ҳам мантиқан давом этган:

Динимни, мазҳабимни сарф этдим узорингга мен,
Тўймасман тўлса жаҳон дирҳаму динорингга мен,
Мустаҳақлар турар сандиғига яксар нигорон,
Менинг ва умматнинг қони, сенга жоним қурбон!

Оразийда:

Гап пулдадир муқаррар, кўп бунча қилма инкор,
Токайгача демасмиз ёлғончилик на даркор.
Тўрт кунлик умр дерсан, қилсанг-чи, энди бир ор,
Ҳозирда кўп очилди бир қанча махфий асрор,
Жаннатда жой олишнинг ваъдаси пул эмасми?

Мазкур банд орқали ўз даврида яна бир ижтимоий иллат урчиб бораётганлиги айтилган. У кишиларнинг орасига нифоқ солинишига сабаб бўладиган ваъдабозлик салбий иллатидир. Муҳаммаснинг ушбу банди динни ниқоб қилиб олган мулла, эшон, қози каби муттаҳамларнинг амалга оширган фаолиятига бағишланган. Яъни улар ўз мансабини суистеъмол қилган ҳолда одамларни ўзига ва сўзларига ишонтириб, у дунё ҳақидаги фикр ва ўйларини ҳам “пуллаганликлари”га ишора қилинмоқда.

Оразий мухаммаси бандларининг бирида ўз давридаги жамиятда авж олиб бораётган яна бир оғриқли масала – фоҳишабозлик билан боғлиқ муаммоларнинг ёритилишини Собир шеъриятдан ижодий таъсирланишнинг самараси дейиш мумкин:

⁷⁰<http://ziyouz.com.jahon-she'riyati/ozarbayjon-she'riyati/aliakbar-sobir>.

Оразий ижодида бу мавзу яширин қўлланган бўлса, Собир шеърида у ўз даврининг реалистик образларини келтириш билан далиллаб берилади:

Кимларни қилди кўприк: тунларда томтешарлик,
Кўпларнинг касби бўлди, бас, ақчадон кесарлик,
Пул деб не нозанинлар бўйнига олди ғарлик,
Ширин тамоқ ўлди аҳли риё ҳазарлик,
Ҳар кўчаларда сур-сур, хо-ҳоси пул эмасми?

Алиакбар Собир ижодига мансуб қуйидаги бандланишни шеърнинг мазмуний ядроси деб баҳолаш мумкин. Сабаби, унда шеър сарлавҳасига алоҳида урғу берилган. Бандда Озарбайжон ҳаётида урчиб бораётган маишатпарастлик иллатининг авж олишига ҳам пул сабабчи эканлиги тилга олинади. Шоир бу каби фикрлари орқали жамиятни таназзулга юз тутиши мумкинлиги ҳақида огоҳлантиргандек бўлади. Унда ўз даврининг маънавиятсиз ва ахлоқсиз рус миллатига мансуб қизларнинг исми реалистик образ сифатида кўрсатилган:

Менга раҳмат айтмас-у, пулимни ҳайф қилар,
Сени тақсим қиларкан, ҳар бири бир айб қилар,
Унда-бунда, не билай, роҳат этиб, сарф қилар,
Неча бир Аннани, Соняни тутиб, кайф қилар,
Дейди: эй сарв қад-у лола руҳу ғунча даҳон,
Менинг ва умматнинг қони, сенга жоним қурбон!..

Андижон вилояти Шаҳрихон туманидан бўлган мулла Ҳошим Солиҳ ўғли Ҳайратий (1870-1963) қаламига мансуб ҳажвий ғазал ҳам ўз давридаги муҳим муаммолардан бири моддий муҳтожлик масалаларига бағишланган. Унда ҳукумат раҳбарларидан инсоф сўраш ва камбағалларнинг аянчли ҳолатини ёритиш мавзуси устувор. Ғазалнинг қуйидаги байтида нон ва пул деталлари юқори мазмун ташиган бўлиб, улар орқали аҳолининг қорни очлигига ишора қилинган:

Соилга берсанг, аввал нон ёки бошқа нарса,
Нон олмас эрди пул деб, айларди иддиолар.

Шоир гадойга нон ёки бошқа нарса берганда, пул беришларини орзу қиладиган даврнинг вақти ўтганлиги ва айни пайтда, тиланчига пул берилса, парча нон сўраётган бир палла келганлигини ёзади. Шу билан бирга лирик қаҳрамоннинг вужуди сарғайиб бўлганлиги тасвирланади:

Ҳозирда берсангиз пул, айтурки: “Парча нон бер,
Нонсиз вужудим ўлди монанди қаҳрабоналар⁷¹!”

Шоирнинг ғазалида сўраш мазмуни устувор бўлиб, у гадои тимсоли орқали амалга оширилган.

Кези келганда, мумтоз адабиётда сўраш мотивлари билан суғорилган лирик асар Муҳаммадшариф Гулҳанийнинг “Бер менга” (“Бидеҳ”) ғазали эканлигини эслаш жоиз.

Ҳайратий қўллаган пул ва нон деталларига мурожаат Собир ижодида қуйидагича муштараклик касб этган:

Истарман – сени ҳар кунда зиёрат айласам,
Ақчам, амринг вожиб, шундоқ сенга тоат айласам,
Нозингга чидарман, тақсирингга хизмат айласам,
Шўр тузу нону патир билан қаноат айласам,
Бошимга гўё тош тушар, агар чўнтакка бўлса зиён,
Менинг ва умматнинг қони, сенга жоним қурбон!

Андижон адабий муҳитининг вакили Абдулғафур Мирабдусаттор ўғли Муҳиб (1850-1915) қаламига мансуб 46 бандлик мусаддас ўтган аср бошларида юз берган зилзила тафсилотларига бағишланган. Мусаддаснинг бир бандида пул муаммоси ҳақида гап боради:

Халлоски, кўрса иззату ҳурмат, биноси пул,
Қардош элида меҳр ила шафқат биноси пул,
Халқу халойиқ ичра мурувват биноси пул,
Ёру биродар ичра муддат биноси пул.
Қайси гунаҳ шумлиғидандур бу зилзила?
Ҳукми китоби зилзила, аз касрати гунаҳ⁷².

Шоир қўллаган банддаги мазмун Собир ижодидаги қуйидаги мисралар билан ҳамоҳангдир:

Сақларман жон каби, эй севгили сармоя, сени,
Сарф этмасман абас масжиду муллога сени,
Қарз ола билмас кимса бир-икки ойга сени,
Бермасман оч-яланғоч аҳли таманнога сени,
Кўра билмас юзингни асло, гар қусса ҳам қон,
Менинг ва умматнинг қони, сенга жоним қурбон!

---

⁷¹Асрлар нидоси. Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. – Б.267.

⁷² Кўҳна садолар. (Манзур, Ожиз, Мунтазир, Бимий, Муҳиб, Пиримқори, Ҳофиз, Мушток, Мавжий) / Тўплаб, нашрга тайёрловчи: И.Мадғозиев, проф. Д.Қуронов умумий таҳрири остида. – Тошкент: Akademnashr, 2020. – Б.100.

Бундан ташқари пул муаммоси билан боғлиқ анъанавий поэтик туркумлилик масалалари Фарғона водийси шоирлари Писандий мухаммасида ва Ғурбат ғазалларида ҳам ўзига хос тарзда давом эттирилди.

Таҳлил доирасига тортилган лирик асарлар бўйича хулосалар:

биринчидан, Оразий қаламига мансуб мухаммасда пулнинг инсонларга ижобий таъсири масаласининг ёритилиши озарбайжон шоири Собир шеърятидан таъсирланишнинг ҳосиласи саналади;

иккинчидан, Ҳайратий қаламига мансуб ғазалда пул билан боғлиқ моддий муҳтожлик масалалари гадойнинг нон сўраши ғояси билан ифодаланган бўлса, Собир шеърида истак мавзуси билан алмашган ҳолда учрайди;

учинчидан, Муҳиб ва Собир шеърятида пул муаммоси саҳий ва бахиллик фазилатларини келтириб чиқаришига қаратилган. Муҳиб шеърятида пул олди-берди муомаласида саҳийлик устувор бўлиши керак деган ғоя улуғланса, унга зид равишда Собир шеърида у инсонларнинг орасига раҳна солганлиги, бахилликни юзага келтирганлиги ва бошқа салбий жиҳатлари таснифланган.

O‘LANLARDA QO‘LLANGAN RAMZIY OBRAZLAR VA ULARNING BADIY VAZIFADORLIGI

Sherali TURG‘UNOV,

Andijon davlat universiteti doktoranti, filologiya
fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Badiiy so‘z buyuk bir qudratga ega hodisa sanaladi. Bu qudrat uni qanchalik nozik his eta olish bilan bog‘liqdir. Ya’ni so‘z va u anglatgan ma’noni qay darajada zarofat bilan ifoda etilsa, uning qudrati shu darajada mislsiz bo‘ladi. O‘zbek xalq qo‘shiqlari, xususan, o‘lanlarda bu imkoniyatdan juda keng va unumli foydalanilganki, bu – ijod namunalarida an’anaviy ramzlarning salmoqdorligida ham yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Poetik ramz qo‘shiqlardagi mavhum tushunchalarni, anglatish qiyin bo‘lgan nozik tuyg‘ularni, turli ruhiy holatlarni bir yoki bir necha so‘z orqali ifodalash imkoniyatini beradi. Qo‘shiqning ohangdorligini ta’minlaydi, badiiy qimmatini oshiradi⁷³. O‘lanlarda ishq-muhabbat mavzusi, oshiqlik motivi yetakchilik qiladi. Bu fikrni xalq qo‘shiqlari

---

⁷³ Турдимов Ш. Халқ қўшиқларида рамз. – Тошкент: Фан, 2020. – Б. 10.

tadqiqotchisi Muzayyana Alaviya ham ta'kidlagan⁷⁴. Shu bois ham ramziy obrazlarning ko'pchiligi oshiq va ma'shuqa munosabatlarini ifoda etishga xizmat qiladi.

*Qoshingning qarosi tunlarga tatir,
Qizil olma beray, qo'yingga yashir.
Bergan qizil olmalarim qo'yingda tursin,
Kecha bergan va'dalaring yodingda tursin*⁷⁵

Ushbu o'lan namunasida yor go'zalligining shartlaridan biri bo'lgan qoshlarining ziyoda qoraligi tunga qiyosan kuylangan va qosh xushsuratlilik, go'zallik, ishqiy mayl mazmunlari⁷⁶ ni o'zida saqlagan ramz hisoblanadi. Oshiq ma'shuqaga bermoqchi bo'lgan narsa "qizil olma" – ishq-muhabbat ramzi. Olmani, ya'ni sevgisini yoridan "qo'yniga" yashirib qo'yishini iltimos qilyapti. O'lanlarda xalq ichki kechinmalari va tuyumlarining badiiy ifodasi in'ikos etgani bois ana shu xalqning badiiy didi, poetik salohiyati yaqqol ko'zga tashlanib turadi, ya'ni xalq professional shoir emas, shoirlikni da'vo ham qilmaydi. Ko'nglidan kechganini hech qanday saralashsiz shundayligicha to'kadi. Shuning uchun ham o'lanlarda, umuman, xalq ijodi namunalarida samimiyat kuchli bo'ladi. Ijodkor "ko'ngil", "qalb" yoki "yurak" so'zlarini ishlatmaydi. Soddagina qilib "qo'yin" deb qo'ya qoladi. "Olma" oshiqning yuragida nish urgan muhabbat ekan, "qo'yin" – ma'shuqaning ko'ngli, yuragi. Zero, yurakdan chiqqan muhabbat yurakka yetib boradi va panoh topadi, asrab-avaylanadi.

Yorning bergan qizil olmasini qo'ynida saqlashni so'rashidan "Muhabbatimizni pinhona saqla, uni birov bilmasin" degan mazmunni ham uqib olish qiyin emas. O'laning uchinchi misrasi ("*Bergan qizil olmalarim qo'yingda tursin*") bilan to'rtinchi misrasi ("*Kecha bergan va'dalaring yodingda tursin*") o'zaro ohang va mazmun jihatdan paralellikni ta'min etgan. Bundan tashqari olmaning qizil rangda ekanligiga badiiy adabiyotdagi ranglar simbolikasidan kelib chiqib nazar tashlaydigan bo'lsak, mazkur rang ham aynan an'anaviy muhabbat va ishq ramzi ekanligi ayonlashadi.

Mazkur o'landa olma tamoman boshqa ramziy obraz sifatida bo'y ko'rsatadi:

---

⁷⁴ Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1974. – Б.172.

⁷⁵ Наманган халқ оғзаки бадий ижоди намуналари (Тўпловчилар ва нашрга тайёрловчилар: Т.Ғозибоев, А.Собиров). – Наманган. 1993. – Б.41.

⁷⁶ Турдимов Ш. Халқ қўшиқларида рамз. –Тошкент: Фан, 2020. – Б.10.

*Qizil olma, oq olma pishmas ekan,
Ikki yaxshi bir yerga tushmas ekan.
Ikki yaxshi bir yerga tushib qolsa,
Dunyodan o'tganini bilmas ekan.*⁷⁷

Bu o'rinda "qizil olma" va "oq olma" – ikki sevishgan qalb. "oq olma" – oshiq, "qizil olma" – ma'shuqa ramzi. Folklorshunoslikda ranglar gender tafovutni ifoda etishga ham xizmat qiladi. Qizil rang aynan ayol jinsini, oq rang esa har doim erkak jinsini ifodalash uchun kodlashgandir.

*Qiyo-qiyo gullarga qiy solaman,
Qizil gulning bargidan uy solaman.
Xoh biling, xoh bilmang egildim sizga,
Xushtorlikda o'lib ketsam, uvolim sizga.*⁷⁸

Bu o'rinda keltirilgan "gul" yoki "qizil gul" ramz hisoblanib, "...iffat, muhabbat bilan bog'liq qalb kechinmalarining ifodachisi"⁷⁹ hisoblanadi. Bu qiz bola tilidan aytilgan o'lan namunasi bo'lib, gullarga qiy, ya'ni o'g'it solib parvarish qilsa, yashnaganidek, "Senga bo'lgan muhabbatimni doimo asrab-avaylayman" demoqchi. "Qizil gulning bargidan uy sol" ishiga kelsak, bu misradagi "uy", "uy solmoq" ham ramz bo'lib, "turmush", "oila" ma'nolarini ifoda qiladi. Ya'ni yor "Bizning qurajak turmushimiz, oilamiz pok muhabbatimiz asosiga quriladi" degan mazmunni ilgari surmoqda.

O'laning birinchi misrasida keltirilgan mahalliy o'g'it ma'nosini ifoda qiluvchi "qiy" so'zi ijod namunasi tarkibidan tasodifiy tarzda o'rinlashmagan. Buni o'laning ijodkori chorvador yoki dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi xalq vakili ekani bilan izohlash mumkin. O'zi, aslida, shu "qiy" so'zi ham ayni shu vaziyatda ramz bo'lib kelgan bo'lib, yorning sevgisiga bo'lgan munosabati, rag'batini ifoda qilgan. Gulning yashnashi uchun "qiy" rag'bat berganidek, sevgining mustahkamlanishida yorning mehr-muhabbati, e'tibori muhimdir.

*Mening otim Rahimboy bir bilib qo'y,
Yerda yotgan qamchimni to'rga ilib qo'y.
Yerda yotgan qamchimni to'rga ilib qo'yamasang,
Menga qarab qoshingni bir qoqib qo'y*⁸⁰.

⁷⁷ Наманган халқ оғзаки бадий ижоди намуналари (Тўпловчилар ва нашрга тайёрловчилар: Т.Ғозибоев, А.Собиров). – Наманган. 1993. – Б.37.

⁷⁸ Наманган халқ оғзаки бадий ижоди намуналари (Тўпловчилар ва нашрга тайёрловчилар: Т.Ғозибоев, А.Собиров). – Наманган. 1993. – Б.39.

⁷⁹ Турдимов Ш. Халқ кўшиқларида рамз. – Тошкент: Фан, 2020. – Б.128.

⁸⁰ Наманган халқ оғзаки бадий ижоди намуналари (Тўпловчилар ва нашрга тайёрловчилар: Т.Ғозибоев, А.Собиров). – Наманган. 1993. – Б.40.

Yuqoridagi o‘lan matnida uchraydigan “qamchi” folklor asarlarida juda ko‘p uchraydigan “pichoq”, “belbog’”, “do‘ppi”, “to‘n” singari ramzlar qatorida erlik ramzi hisoblanadi. Xalqimizda uylangan yigitning ayoli ko‘nglidagidek chiqmasa yoki ayol erga munosib bo‘lmasa, unga nisbatan “Qamchisi ...ga tushgan” iborasi qo‘llanadi. Demak, erni hurmatlash, e‘zozlash bu – aynan “qamchisini” yerga tushirmay uni “to‘rga il”ishdir. Lirik qahramon – oshiq yigit – Rahimboy mazkur o‘lan va undagi o‘zida erlik ramzini kodlashtirgan “qamchi” obrazi orqali sevgilisining qo‘lini so‘ramoqda. Unga turmushga chiqishi va ardoqlashini istamoqda. So‘nggi misradagi “qoshining qoqmoq” iborasi esa xalq qo‘shiqlarida ko‘pincha intim mazmunni ifoda qiladi.

Daryo obrazi o‘lanlarda ko‘pincha oshiq va ma’shuqa o‘rtasidagi o‘tib bo‘lmas g‘ov, chergara mazmunini ifodalashga xizmat qiladi:

*Daryolarning ul yuzida uylaringiz,
Oqarishib ko‘rinadi bo‘ylaringiz.
Shoyimidi, atlasmidi kiyganingiz?
Bizlardanam ortiqmidi suyganingiz?*

Namangan viloyati, Yangiqo‘rg‘on tumani “Nurafshon” MFY da yashovchi 60 yoshli onaxon Kimyoxon Turg‘unovadan yozib oilingan ushbu o‘lan namunasida yorning uyi daryoning narigi sohilida. Oshiq yor visoliga yeta olmay armonda. Bu o‘rindagi daryo ramzining kaliti – aynan sevishganlar o‘rtasidagi g‘ov, chegara. Ishq mashaqqati ham mana shu. Daryo – ayriliq, daryo – hijron. Yorning kiyib olgan yangi liboslari ham ramziy ma’no tashishga ixtisos qilgan. Ya’ni shoyi va atlas kabi ohorli liboslar bu – yorning yangi oilasi, turmushidan darak. Chunki o‘lan “*Bizlardanam ortiqmidi suyganingiz?*” tarzida o‘z yechimi tomon og‘moqda.

Yor visoliga erisha olmay dog‘da qolgan oshiq bu dunyodan bo‘ydoq o‘tib ketishga-da rozi:

*Ola tog‘ning bag‘ridan oldim qayroq,
To‘riq otga to‘qim solmay mindim yaydoq.
Yomon qizga mol berib yalinguncha,
Dol qiyoqni dol qiyib yurgum bo‘ydoq⁸¹.*

Misralardagi “ola tog’” suyanch va madadkor kuchlar ramzi, u yerdan olingan “qayroq tosh” esa ko‘mak, madad. Oshiq yigit “Ola tog’”, ya’ni aziz-avliyo zotlardan “qayroq” – madad olgan. “To‘riq otga minish” – maqsadga intilish, “to‘qimsiz minish” esa shoshilinch harakat

---

⁸¹ Наманган халқ оғзаки бадиий ижоди намуналари (Тўпловчилар ва нашрга тайёрловчилар: Т.Ғозибоев, А.Собиров). – Наманган. 1993. – Б.41.

qilishni ramziy ifoda qiladi. Lekin shunday esa-da, sevgilisi visolidan bebahra qoldi.

O‘lanlarda yorning daraxt, tom, narvon kabi baland yerga chiqishi chiroyli bo‘y-bastini ko‘z-ko‘z qilish mazmunida ramziylik ifoda qiladi:

*Shaftoliga sen chiqqin-u, men qarayin,
Chilvir soching sen tara-yu,men ko‘rayin.
Azroil jon olgani kelsa yetib,
Javobini astagina men berayin.*⁸²

Chilvir sochni tarash – qizning balog‘atga yetganidan darak. O‘lan oshiq yigitning balog‘atga yetgan va go‘zal qomatga erishgan qizga xushomadi tarzida yaratilgan.

So‘ngso‘z o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, ramzlar ifodalanmoqchi bo‘lgan fikrni tushunib olishni osonlashtiradi. Shu bilan birga o‘lanlarning poetik qiyofasini bir qadar ko‘rkamlashtiradi. Lekin shuni ham aytish joizki, o‘lan iste’molchilari – ijrochilar va asosan tinglovchilar an’anaviy tarzda qo‘llanib kelinayotgan ramzlar kodlaridan xabardor bo‘lishlari lozim bo‘ladi. Shundagina ijod mahsulidan ma’naviy ozuqa olishlari va estetik zavq tuyishlari mumkin bo‘ladi.

ЮРАГИМ УЗИЛИБ ТУШГАН ОЛУЧА...

(ёхуд Менгнор Олломурод шеъриятига айрим чизгилар)

Ҳайитова Юлдуз Ўктамовна,
ТермизДУ тадқиқотчиси

Менгнор Олломурод 1955 йил Қумқўрғон туманининг Боймоқли қишлоғида туғилган. Бу қишлоқ ўзбек шеъриятига Эшқобил Шукурдек шоирни бергани билан ҳам қадрлидир. Бўлажак шоир Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университетининг филология факултетини тугатган. Унинг илк тўплами “Юрагимда йиғлаб турган қиз” 30 билан қирқ ёши оралиғида нашр этилди. Унга “Қамолат” номи билан сўзбоши ёзган Шафоат Раҳматулла Термизий шундай ёзади: “Мен Менгнорнинг шеърларини узоқ йиллардан бери кузатиб келаман. Тадрижий балоғат нуқтаи назаридан “Юрагимда йиғлаб турган қиз” унинг энг камида иккинчи ё учинчи китоби бўлиши керак эди. Олдин ёзилган, барқамол шеърларини тўпламлар ҳолида ўқимаганлигимизга сабаб,

---

⁸² Наманган халқ оғзаки бадий ижоди намуналари (Тўпловчилар ва нашрга тайёрловчилар: Т.Ғозибоев, А.Собиров). – Наманган. 1993. – Б.37.

менинг назаримда, ё нашр қийинчиликлари ёки шоирнинг ўзига ўта талабчанлиги...

Бу ярқираган шеърият бўлибди. Яна қувончлиси, бутун бир тўплам соф, тоза яхлит лирика. Шоир сўз ва фикрий мантик жиловини моҳирона ушлаган чавандоз. Бундай шеърият Бойчибори билан ҳар қандай кўпкари ва пойгага кирса арзийди...

Элимизга иқтидорли фарзандингизнинг тухфаси муборак бўлсин, дейман⁸³.

Менгнор Олломураднинг биринчи китоби мустақилликнинг илк йилларида дунё юзини кўргани учун унда депсиниб турган жамиятдаги турғунлик излари, талотўп даврнинг пўртаналари аро аросатда қолган қалб изтироблари, миллий ўзликни англаш туйғулари мана-ман деб бўй кўрсатиб туради. Масалан “Биз ўзи қайдамиз” сарлавҳали (дўсти Нормурадга аталган) шеър шундай фикр юритишимизга асос беради:

Оҳ, уча олмадик осмонга,
Дўниб ҳам кетмадик сомонга.
Кетяпмиз айт, қайси томонга?!
Биз ўзи қайдамиз, дўстгинам?!⁸⁴

Худди шундай руҳ шоирнинг “Қайдасан?!” сарлавҳали шеърида яна давом этади. Лирик қаҳрамон бир умр ўзини излайди ва ўзини топа олмайди. Мазкур шеърларни бир туркумдаги шеърлар деб атасак тўғри бўлади. Шоирнинг биринчи тўплами унинг 37 ёшида нашр этилганини эътиборга олайлик:

Саргардон кездим мен ўттиз етти йил,
Сени тополмадим ҳеч ердан, Менгнор.
Юлдузлар кўнглимдир, юлдузлар – чил-чил,
Гулларнинг устига қулаган минор.

Худо бир шафқатни кўп кўрар нега?!
На кўз юмар ва на соғаяр бемор.
Ўттиз етти йилки кўнглим беэга,
Ҳамон тополмайман, қайдасан, Менгнор?!⁸⁵

Шоир ижодида ҳеч кимга ўхшамаган поэтик образ ва ташбеҳлар бор. Ҳар бир шоирнинг ўз йўли бўлиши керак. Менгнор

---

⁸³ **Шафоат Раҳматулло Термизий.** Камолат // Сўзбоши. Менгнор Олломурад. Юрагимда йиғлаб турган қиз. Шеърлар. – Термиз: Жайхун 1993. – Б. 3.

⁸⁴ Ўша манба. – Б. 6.

⁸⁵ **Менгнор Олломурад.** Юрагимда йиғлаб турган қиз. Шеърлар. – Термиз: Жайхун 1993. – Б. 10.

Олломуруднинг ҳам ўз йўли бор. Шоир ижодидаги марказий образлардан бири юракдир:

Йўлдан адаштирдинг, хоксор мусича,
Қулаган осмоннинг остида қолдим,
Юрагим – узилиб тушган олуча,
Ўзимдан ўзимнинг қасдимни олдим.

Ҳали бирор шоир ўз юрагини “узилиб тушган олуча”га ўхшатмаган. Шоирнинг маҳорати шундаки, у китобхонни шунга ишонтиради.

Ижодкорнинг иккинчи китоби 1997 йилда нашр этилган бўлиб, “Севги дарахтининг гули”, учинчи шеърий тўплами “Ишқ қайғуси” деб номланади ва 2005 йилда “Янги аср авлоди” нашриётида нашр этилган. Шоирнинг навбатдаги шеърий тўплами “Наврўз ёки сиз истаган келин келди” деб номланиб, 2012 йил “Янги аср авлоди” нашриётида чоп этилган. Шоирнинг ҳозирча охиргиси бўлиб турган тўплами 2018 йилда “Мусиқа” нашриётида чоп этилган “Муҳаббатдан бошқаси ёлғон” деб номланади.

Шоирнинг “Севги дарахтининг гули” шеърий тўпламига шоир Эшқобил Шукур “Ҳаяжонлар мужассами” номли сўзбоши ёзган. Менгнор Олломуруд шеърларида табиат манзараларидан руҳият чизгиларини излайди. Табиат манзараларидан, фаслларнинг рангларида ҳаёт моҳиятини қидиради. Масалан мазкур тўпламдаги учинчи шеър “Кузда” деб номланади. Тирамоҳ ҳамма мевалар ғарқ пишган, дарахтлар олтиндек товланган, ўз вазифасини бажариб бўлган бир палладир. Куз табиатнинг бир палласи сифатида инсон руҳиятига сокинлик бағишлайдиган фасл. Агар мазкур поэтик образни инсон ҳаётига кўчирсак, у инсон умрининг охирлашиб бораётганига бир ишорадир. Шоир мазкур шеърида ҳаёт ва ўлим фалсафаси ҳақидаги ўз дунёқарашини ифодалайди.

Мана мазкур шеърнинг биринчи бандига назар ташлайлик:

Ҳозир узилади... титрар япроқлар...
Куз фано ҳақида айтар ривоят.
Мағлублик... ёнмоқда яшил байроқлар,
Кимдир ўлим олди ўқийди оят.⁸⁶

Яшил байроқларнинг ёниши умрнинг кузи... япроқ эса бандида базўр илиниб турибди.

Кўзимда сарғаяр мунғайган қуёш,
Оғир босиб келар мавҳумот осмон.

---

⁸⁶ Олломуруд М. Севги дарахтининг гули. – Термиз: Жайхун, 1997. – Б.4.

Бошимдан ёғади тинмай хазон-тош,
Мени куча бошлар Видо беомон.

Табиат ва инсонда ўлим олди ҳолатлари жуда ўхшаш. Ҳар иккисида ҳам ранглар сарғаяди, ҳорғинлик ва сўлғинлик. Видо онлари эса тобора яқинлашиб келмоқда. Шундай пайтда лирик қаҳрамон ўзига ўзи савол беради.. Мен кимман ўзи?!

Мен кимман? Бу ерда юрибман нега?
Етаклаб келдингми жодугар қисмат?!

Боғлар ҳувиллайди берух, беега,
Мунгли кезинади енгилган ҳаёт.⁸⁷

Туғилиш ва ўлим ўртасидаги кураш. Эскилик ва янгилик ўртасидаги зиддият.

Нигоҳим – илтижо, дилим минг нола!
Барглар шохдан тушар... ўзим йўқдайман.
Қўлларимдан тутар ногоҳ бир Бола,
Бағримга босаман... суйиб... йиғлайман...⁸⁸

Шоир ижодида халқона оҳангдаги шеърлар ҳам анчагина бўлиб, улар орасида “олмадайин оқиб кеттинг” шеъри ажралиб туради. Мазкур шеърдаги ўйноқилик китобхон қалбига ҳам тез кириб боради. Шеърнинг жуда қисқа сўзлардан ташкил топганлиги ва тез ўқилиши ҳам уни фолклорга жуда яқинлаштиради:

Ўзга узук тақиб кеттинг,
Кўзимга жим боқиб кеттинг,
Жаҳонимни ёқиб кеттинг,
Олмадайин оқиб кеттинг.

Охирги бўғинда сўров юкламасининг юклатилиши шеърнинг таъсирчанлигини янада ошириша хизмат қилган:

Сен ғайрга қайрилдинг-а,
Тобонимдан тойрилдим-а,
Тўлин ойдан айрилдим-а,
Олмадайин оқиб кеттинг.⁸⁹

Менгнор Олломуруднинг учинчи шеърий тўплами “Ишқ қайғуси” деб номланади. Номидан ҳам кўриниб турибдики, мазкур тўпламнинг асосий шеърлари ишқ мавзуидадир. Мазкур тўпламдаги илк шеър “Баҳор” деб номланади. Унинг ҳар бандидаги

---

⁸⁷Ўша жойда. Ўша бет.

⁸⁸Ўша жойда. – Б.5.

⁸⁹Ўша жойда. – Б. 22.

“Изларингдан ўпай ойдай баҳорим”, “Сўзларингдан ўпай ойдай баҳорим”, “Нозларингдан ўпай ойдай баҳорим”, “Кўзларингдан ўпай ойдай баҳорим”, “Юзларингдан ўпай ойдай баҳорим” каби поэтик такрорлар шеърга ўзгача бир оҳанг бағишлайди.

Абдулла Орипов бу дунёни “Бу дунё қувғинди оҳудай елар”, деса, Менгнор Олломурад эса “Бўйи етган қиздай елади дунё” дея сифатлайди.

Шоир ижодида табиат билан боғлиқ поэтик образлардан бири атиргул образидир. Мазкур образ шоир ижодида қайта-қайта такрорланиб келаверади.

Атиргул, кўксингга тикон санчилган,
Қалбларинг қип-қизил қонларга қориг.
Кўзингнинг ёшлари тунга сочилган,
Юлдузларинг синиқ, рангларинг сориғ...⁹⁰

Шоирнинг ҳар бир тўпламида атиргул поэтик образи қайта-қайта яратилаверади:

Сенсиз осмонлардан тўйдим, атиргул,
Унсиз хазонлардан куйдим, атиргул,
Сўнгсиз фиғонлардан суйдим, атиргул...
Оҳ, атиргулим-а... атиргулим-а...

Атиргул мазкур шеърда муҳаббат тимсоли, қўл етмас орзу, қайтмас ёшлик ва хазон билмас баҳор рамзлари бўлиб келади:

Сенга қайтай десам, тоғлар қўймайди,
Сендан кетай десам, боғлар қўймайди,
Сенга етай десам, соғлар қўймайди....
Оҳ, атиргулим-а... атиргулим-а...⁹¹

Менгнор Олломурад ижодида табиат билан боғлиқ поэтик образлардан яна бири бодом образидир. Бизга маълумки, бодам ва анор шарқ халқлари қарашларида фарзанд тимсолини ифодалайди. Масалан:

Гулингдан айрилиб, куйдинг, бодомжон,
Мотам либосини кийдинг, бодомжон,
Қоп-қора қорлардан тўйдинг, бодомжон,
Кўнгилнинг гуллари музлаб тўкилар.

Менгнор Олломурад ижодида бодом поэтик образ даражасига кўтарилган. Бодом шоир ижодида тириклик ва ҳаёт рамзи бўлиб келади.

⁹⁰Менгнор Олломурад. Ишқ қайғуси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 152.

⁹¹Менгнор Олломурад. Ўша асар, 15-б.

Сенда ҳам, менда ҳам ғамлар силсила,
Қисматнинг қадаҳи қайғуга тўла,
Азобли дилинг-ла омонлик тила...
Кўнгилнинг гуллари музлаб тўкилар...⁹²

Менгнор Олломурад ижоди ҳозир айна қиёмига етган пайт. Бир йигит қирқ йилда балоғатга етади, деганларидек, бир шоир ҳам 50 йилда балоғатга етади. Биз шоирдан янги авж пардалардаги ижод намуналарини кутиб қоламиз.

ERKIN VOHIDOVNING MUSAJJA G‘AZALLARI

Abbosjon Rohataliyev,
NamDU o‘zbek adabiyotshunosligi
kafedrası o‘qituvchisi

She’r ilmining eng muhim unsurlaridan biri qofiyadir. U she’riy misraning shakliy va mazmuniy jihatdan uyg‘un holda tasvirlanishiga imkon yaratadi. Ushbu tushunchaga ilmiy adabiyotlarda o‘ziga xos ta’rif va tavsiflar beriladi. Xususan, filologiya fanlari doktori, professor Alibek Rustamov “Navoiyning badiiy mahorati” nomli kitobida qofiya haqida to‘xtalib, unga quyidagicha ta’rif beradi: *“Qofiya deb ikki yoki undan ortiq misra oxiridagi lafzdoshlikka aytiladi. Qofiyadagi lafzdoshlik raviydoshlikka asoslangan bo‘lib, bu raviydoshlik tugal lafzdoshlikkacha borishi mumkin. Qofiya lafzdoshligini qofiyadosh so‘zlar hosil qiladi”*.⁹³ Bundan ko‘rinadiki, qofiyaning asosiy belgisi sifatida muayyan so‘z tarkibidagi biror tovushning boshqa so‘z tarkibida ham shunga mos va muvofiq tovush ohangi orqali ifodalanishi hisoblanadi.

Biz quyida O‘zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidov g‘azallarida qo‘llangan qofiyadosh so‘zlar va ular orqali ifodalangan badiiy san’atlar xususida mulohaza yuritishga harakat qilamiz. Avvalo, shuni alohida e’tirof etish lozimki, Erkin Vohidov ijodi XX asr o‘zbek adabiyoti maydonida mumtoz va zamonaviy she’riyatni bir-biriga ulagan rishta yanglig‘ bo‘y ko‘rsatdi. Uning sohir qalamidan to‘kilgan g‘azal baytlari barmoq vaznida yozilgan she’rlaridan qolishmagan holda ravonlik-u o‘ynoqilik bilan g‘azalga tashna she’rxonlar qalbiga chanqoqni qondiruvchi zilol chashma yanglig‘ oqib kirdi.

⁹²Менгнор Олломурад. Ишқ қайғуси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б.38.

⁹³ Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. – Б.73.

Erkin Vohidov ijodining peshqadam kashfiyotchilaridan bo'lgan, adabiyotshunos olim Abdug'afur Rasulov "She'r qolur, shoir qolur..." nomli maqolasida adib ijodiga xos bunday xususiyatlar haqida to'xtalar ekan quyidagilarni e'tirof etadi: "Erkin Vohidov g'azalda o'ynoqilik, so'z o'yini va nazokatni maromiga yetkazib bera oldi. Uning "G'uncha", "Lola sayli", "Yoshligim", "Do'st bilan obod uying", "O'rtada begona yo'q" singari g'azallari qo'shiqqa aylanib, xalq dilidan allaqachon joy olib bo'lgan".⁹⁴ Bizningcha ham shoir g'azallarining bu qadar ohangga boyligi, betakror poetik ta'sirga egalik xususiyatining keng ko'lamda aks ettirilishi ularda qo'llangan qofiya va uning turli tarkibiy qismlari bilan bog'liq ekanligiga shak-shubha yo'q.

Oddiy so'zning san'at asarining bir bo'lagi darajasidagi evrilish jarayoni kimyoviy moddalarning o'zaro reaksiyaga kirishuvi kabi nihoyatda qiziqarli va o'ziga xos murakkab hodisa sanaladi. Bu holatni Erkin Vohidov g'azallarida ham ko'rish mumkin.

Shoir she'rlarini o'rganish jarayonida ulardagi badiiy yukni satrdan satrga, baytdan baytga opichlab o'tayotgan poetik vositalar teran tahlil etilmasa, she'rning mazmun-mohiyati to'la-to'kis anglab yetilmaydi. Alalxusus, undagi go'zal estetik zavq sezilmay, his etilmay qolib ketadi. Shu nuqtai nazardan shoir g'azallarida qo'llangan qofiya orqali yuzaga chiquvchi badiiy san'at turlarini o'rganish ham alohida ahamiyatga ega. Adabiyotshunos olim Anvar Hojiahmedov "She'riy san'atlar va mumtoz qofiya" nomli asarida qofiya san'ati turlaridan biri sifatida musajja qofiya haqida to'xtalib, unga shunday ta'rif berib o'tadi: "*Musajja she'rlar "sa'jli", "qofiyali" ma'nosida bo'lib, baytlari ichki qofiyali bo'lgan she'riy asarlar shunday ataladi. Musajja she'rlarda baytlardagi misralar to'rt bo'lakka bo'linib, oldingi uch bo'lak mustaqil holda qofiyalanib, to'rtinchi bo'lak esa she'rdagi asosiy qofiyaga ohangdosh so'z bilan tugallanadi*".⁹⁵ Erkin Vohidov g'azallari orasida qofiya san'atining ushbu turiga mansub ajib satrlarni o'qish mumkin bo'ladiki, bu bilan hassos shoir ijodining yana bir o'ziga xos qirradi bizni hayrat dengiziga g'arq qiladi. She'rxonlar qalbining qadrdoniga aylangan "O'tkardim" radifli g'azalidan olingan quyidagi bayt fikrimizni dalillaydi:

---

⁹⁴ Rasulov A. Шеър қолур, шоир қолур // Тафаккур. 2006. – № 4. – Б. 28.

⁹⁵ Хожиахмедов А. Шеърий санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б.146.

Ajab, yoshlikni ne **qildim** –
Faqat **orzuda** o‘tkardim.
Hayot oldinda deb **bildim**,
Shu pok **tuyg‘uda** o‘tkardim

Hamisha nenidir **kutdim**,
Hamisha yo‘lga ko‘z **tutdim**,
Umrning yarmini **o‘tdim**,
Shirin **uyquda** o‘tkardim.⁹⁶

E’tiborlisi shundaki, shoirning musajja g‘azallari orasida aynan “O‘tkardim” radifli g‘azaliga alohida nom berilgan emas. Boshqa g‘azallarida esa ba‘zan radif, ba‘zan she‘r mazmuni yoki g‘azalning birinchi jumlasini nomlashga asos bo‘lgan. Ko‘rinib turibdiki, g‘azalning birinchi baytidagi **orzuda** hamda **tuyg‘uda** so‘zlari o‘zaro ohangdoshlik bilan asosiy qofiyani ifodalagan. Shuningdek, birinchi baytning birinchi satrida **qildim** so‘zi ikkinchi satrdagi **bildim** so‘zi bilan, ikkinchi baytda **kutdim**, **tutdim**, **o‘tdim** so‘zlari o‘zaro ohangdoshlik hosil qilgan bo‘lsa, ikkinchi baytning to‘rtinchi qismida radifdan oldingi **uyquda** so‘zi g‘azalning birinchi baytida qo‘llangan **orzuda** va **tuyg‘uda** so‘ziga qofiyadosh bo‘lib musajja qofiya ko‘rinishini hosil qilgan. Shoirning “**Kerak bo‘lsa**” nomli g‘azalining ikkinchi va uchinchi baytlari musajja g‘azal shaklida yozilgan bo‘lsa, “**Qilurman tavbalar**” va “**She‘riyat**”, “**Sir aytar g‘unchaga g‘uncha**” nomli g‘azallari birinchi baytdan tashqari barcha baytlar g‘azali musajja tarzida qofiyalangan. Ayrim g‘azallar tarkibidagi birgina misraning o‘zini ham musajja asosiga qurilganligi kishi e’tiborini tortadi. Jumladan, shoirning “Tun bilan yig‘labdi bulbul...” nomli g‘azalida

“Ko‘z yumar bo‘lsam **ko‘zim**
Oldida paydo **gulyuzim**
G‘uncha ko‘z ochmog‘i bor
Bulbul ko‘zin yummog‘ida”.⁹⁷

tarzidagi ifoda tasviriga duch kelamiz. Ko‘rilgan jihat mazkur g‘azalning boshqa o‘rinlarida kuzatilmaydi. Bu esa shoir ijodida musajja qofiyalar g‘azalda tasvirlanayotgan voqealar silsilasining tezda biridan ikkinchisiga almashinishi va yoqimli musiqa sasini yodga soluvchi badiiy ohang hosil qilayotganidan dalolat beradi.

⁹⁶ **Vohidov E.** O‘zbegini. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017. – B.95.

⁹⁷ **Vohidov E.** O‘sha nashr, 49-b.

Yana bir misol, adibning “Yoshlik devoni”dan o‘rin olgan “Lola” nomli g‘azali ham musajja san’atining go‘zal namunasi sanaladi.

“Deyman: Sahar shafaqdan
Uchqunmi, lolasanmu,
Shodlik mayiga to‘lgan
Gulgun piyolasanmu?

Deydi: qiziq savoling,
Qayda, ajab, xayoling,
Yellar ko‘rib bu holing
Kulmoqda, bolasanmu”⁹⁸

Keltirilgan iqtibosdagi birinchi baytda tshbeh san’ati vositasida lolani sahar payti qizargan shafaqqa va shodlik mayi bilan to‘lgan gulgun piyolaga qiyoslasa, tashxis san’atiga tayanib “savol-u javob” yuzaga chiqarishga erishgan. Qadim sharq adabiyotida, xususan, Alisher Navoiy ijodida “savol-u javob” tarzidagi asarlar ko‘p uchraydi. Erkin Vohidov ham mazkur g‘azalida ushbu san’atning betakror ko‘rinishini yaratish bilan birga uning mazmuni va ta’sir doirasini musajja qofiyalar orqali yanada kengroq, yanada teranroq holda muzayyan etadi.

Anvar Hojiahmedov bunday g‘azallar bitish an’anasini ilk bor Alisher Navoiydan boshlanib, zamonaviy adabiyotda ham ushbu an’ana davomchisi sifatida Habibiyning shu shaklda yozilgan beshta g‘azali mavjudligini e’tirof etar ekan, Zahiriddin Muhammad Boburning “Muxtasar” asaridan bu haqda misol keltirib uning fikrlarini quyidagicha ifodalaydi: Musajja g‘azallarning matlaida sa’j kamroq rioyat qilibturlar. Agar rioya qilinsa yaxshiroq bo‘lg‘usidur”⁹⁹ Demak, g‘azal matlasini musajja usulida ifodalash hollari shoirlar ijodida nisbatan kam uchraydi. Xususan, E.Vohidovning musajja g‘azallarida ham bu hol kuzatilmaydi.

Bir so‘z bilan aytganda, Erkin Vohidov g‘azallarida qo‘llanayotgan qofiyadosh so‘zlar she’rni ohang jihatdan go‘zal qilish bilan birga lirik qahramon holatini tasvirlovchi poetik vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi. Garchi shoir mumtoz ijodkorlar an’anasini davom ettirib musajja g‘azallar yozgan bo‘lsa-da, undagi tasvir uslubi yangicha ko‘rinish va jozibasi bilan shoir ijodidagi o‘ziga xoslikni ko‘rsatib turadi.

---

⁹⁸ **Воҳидов Э.** Танланган асарлар. Тошкент: Шарқ, 2019. – Б.106.

⁹⁹ О‘sha asar. – Б.146.

“Navoiy ijodi shu qadar buyuk tuyg‘ular olamiki, – degan edi Erkin Vohidov “Ozodlik qayg‘usi” nomli maqolasida, – undan inson hissiyotlarining barcha jilolarini topish mumkin”.¹⁰⁰ Bizning nazdimizda Alisher Navoiy ijodiga berilgan mazkur ta’rif shoirning o‘z ijodiga-da daxldorlik hissini uyg‘otadi. Erkin Vohidov devonlaridan o‘rin olgan har bir g‘azal yoki lirik she’rlarning bayt-u misralari san’at sarchashmalari bilan sug‘orilgan poetik tafakkur, badiiy mahorat mahsulidir. Biz yuqorida shoirning musajja g‘azallaridagi qofiyalar xususidagina fikr yuritdik xolos. Ushbu g‘azallarning g‘oyaviy va mazmuniy jihatdan tadqiqi yana alohida tadqiqot mavzusi sifatida oldimizdagi vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

MING QUYOSH SHU’LASIDA SO‘LGAN TAQDIRLAR

Dilshodbek Sharipov,

NamDU mustaqil izlanuvchisi

Ozarbayjon shoiri Soib Tabriziyning “Kobul” she’rida shunday jumlar mavjud:

Chulg‘onur har tomi behad mohitob anvorida.

Ming quyoshning shu’lasi porlaydi har devorida!

Ming quyosh shu’ulasi porlagan diyor qachonlardir madaniyat va ma’rifat maskani bo‘lgani hech kimga sir emas. Lekin hozirgi kunda urush tufayli bu o‘lka jaholat va qabohatning o‘chog‘iga aylangan va bu haqida yozilgan asarlar talaygina. Masalan, “Afg‘on shamoli”, “Qonli yo‘rgaklar”, “29-rota”, “Tog‘lar ham sado berdi”, “Shamol ortidan yugurib” va uning mantiqiy (mavzuviy) davomi hisoblangan “Ming quyosh shu’lasi” romani shular jumlasidan. Ushbu asarlar orasidan “Ming quyosh shu’lasi” romani alohida e’tiborga molik. Mazkur asar qolganlardan o‘zgacha hikoya maromi, qahramonlar qamrovi, sujet elementlari, qamrab olgan davri, mavzular xilma-xilligi bilan yuqoridagi asarlardan keskin farq qiladi. “Shamol ortidan yugurib” asari “erkaklar taqdiri” haqida desak, “Ming quyosh shu’lasi” esa “ayollar” taqdiri haqida. Shuning uchun bu asar tahlil va tasnif qilish, undagi urush manzaralari, bu davrda yashagan insonlar qismatini qolganlariga solishtirish maqsadga muvofiq.

Mazkur asar Xolid Husayniyning dastlabki romani “Shamol ortidan yugurib”dan keyingi ikkinchi romani hisoblanadi. Muallif bu

---

¹⁰⁰ **Воҳидов Э.** Озодлик қайғуси // Тафаккур, 2008. – №1. – Б.48.

asarning yozilish tarixi haqida gapira turib, 2003-yilda Kobulga safari davomida ko‘plab ayollarning turmush tarzini kuzatgani, ular bilan bo‘lgan suhbatlari, ularning ayanchli ahvoli tufayli mazkur asarni yozishga kirishganini yozadi. “Ming quyosh shu’lasi” romani yozilgandan keyin 2007-yilda “Time” jurnali “Eng yaxshi 10 asar” qatoriga kitadi. Oradan 12 yil o‘tib BBC News “100 ta eng ilhomlantiruvchi roman” ro‘yxatiga kiritdi. Shularning o‘zi asarning qay darajada muvaffaqiyatli chiqqanidan dalolat beradi.

Asarni mutoola qilish jarayonida bevosita afg‘on yerlariga sayohatga otlanasiz. U yerdagi insonlar, ayniqsa, ayollar taqdiriga guvoh bo‘lasiz. Bu asrda tasvirlangan taqdirlarga ham urush o‘z tasirini o‘tkazmay qolmaydi.

“Ming quyosh shu’lasi” romanining muvaffaqiyat siri esa bu asar ayollar, qizlar, singillar haqida ekanligidadir. Muallifning birinchi asari “erkaklar” haqida bo‘lsa, mazkur asar “ayollar” haqida. Asarda, asosan, ikki ayolning taqdiri, hayot, qadr, sevgi uchun kurashlari hikoya qilinadi. Bu ikki ayol – Mariyam va Laylo. Bu ikki ayol qismat kemalari bir necha bor xalokatga uchraydi, urush tufayli boshlariga qora kunlar tushadi. Maryam va Laylo ikki avlod vakili bo‘lsalarda, urush tufayli taqdirlari kesishadi, oilaviy zulm tufayli maqsadlari birlashadi. Asarda Maryam va Laylo atrofidagi boshqa ayollar obrazi ham mavjud bo‘lib, ular ham urush qurboniga aylanishadi.

Asarda birinchi fonda Maryam va Layloning taqdirlari tasvirlanadi. Maryam Jalil va Nananing nosha’riy dunyoga kelgan farzandlari bo‘lib, bu Maryam uchun tamg‘adek bosilgan qora dog‘ edi. Maryam ham taqdirini shu qilingan xatolik bilan bog‘laydi va barcha sinovlarga rozilik beradi.

Mariam aybdorlik hissi bilan azoblanadi va bu uning hayotining ko‘p qismini nazorat qiladi va bu uning Rashidga turmushga chiqishiga rozilik berishiga ham o‘sha aybdorlik hissi undaydi. Rashid bilan turmushida uzoq umr ko‘rgan, Maryamning farzand ko‘ra olmasligi, zolim Rashiddan tortgan azobli, ayanchli ruhiy azoblari Maryamni jahldor va qo‘rqinchli ayolga aylantiradi. Buning natijasida esa onasini yaxshiroq tushuna boshlaydi. Rashidning ikkinchi xotini Laylo kelishi bilan Mariamning hayoti o‘zgaradi. Maryam Laylo va Layloning farzandlariga bo‘lgan muhabbati tufayli ona bo‘lish istagini ro‘yobga chiqara oladi va nihoyat Laylo, Tariq, Aziza va Zalmayga mehr berib, asar so‘ngida yaqinlari uchun jon beradi.

Laylo asardagi ikkinchi ayol qahramon. Hakim va Faribaning kenja farzandi va yagona qizi. Layloning urushga ketgan ikki ukasining yo‘qligi uni yoshiga qarab yetuk qiladi, uni maqsad tuyg‘usi bilan to‘ldiradi. Laylo o‘zining aql-zakovati va ta’limini atrofidagi dunyoni yaxshilash uchun ishlatishni juda xohlaydi. 15 yoshida Layla bolalikdan beri eng yaqin do‘sti Tariqni sevib qoladi, lekin urush Tariq va uning ota-onasini Pokistonga ketishi natijasida ularning yo‘llari ayriladi.. Bir necha kun o‘tgach, raketa Layloning ota-onasini o‘ldiradi va uni yaralaydi, Rashid va Mariam esa uni oyoqqa turg‘azadi. Buning natijasida esa Rashidga ikkinchi ayol bo‘lishga rozi bo‘ladi. Ona bo‘lgach, Layla o‘z farzandlarini birinchi o‘ringa qo‘yadi Maryam bilan munosabatlari kuchayib borayotgani tufayli Laylo nafaqat do‘st va ona siymosiga ega bo‘lishdan taskin topadi, balki Maryamdan o‘rnak olib, yaxshi ona bo‘lish uchun zarur bo‘lgan qurbonliklarni ham tushuna boshlaydi.

Asardagi bosh qahramonlardan biri – Rashid. Beva poyabzal tikuvchi. Ichuvchiligi orqasidan o‘g‘li va ayolining o‘limiga sabab bo‘ladi. Bir taraflama qaraganda ikki ayolni jismoniy va ruhiy qiynoqlarga duchor qilgan zolim sifatida namoyon bo‘lsa, bir tomondan oilasini himoya qiluvchi er, Zalmay dunyoga kelgandan so‘ng mehribon ota sifatida bo‘y ko‘rsatadi.

Bulardan tashqari asrda yana bir nechta taqdir egalarini ham eslab o‘tish mumkin.

Maryamning onasi – Nana xiyonat tufayli o‘z joniga qasd qiladi, xiyonat deb Maryamning onasini tashlab ketishini aytishimiz mumkin. Bu manzarani asarda Nana tilidan aytilgan jumla orqali ham ifodalash mumkin:

Oxirida ona qizini insofga chaqira boshladi.

– Agar sen ketib qolsang, men o‘laman, eshityapsanmi? Meni yelkamga yana shayton minib oladi. Tilim bo‘g‘zimga tiqilib, bo‘g‘ilib o‘laman, tushundingmi? Ketma, Maryamjo!

Maryam jim edi.

– Men seni jonimdan ortiq yaxshi ko‘raman, qizim. Sensiz menga hayot yo‘q.¹⁰¹

Layloning onasi Fariba, dugonasi Jiti ham urush davrida nogahon kelib tushgan raketa qurboniga aylanishdi. “Yoz kunlarining birida ikki dugonasi bilan maktabdan qaytayotgan Jitining oldiga daydi raketa kelib

---

¹⁰¹ Хусайний, Холид, Минг куёш шуъласи: роман // таржимон Рустам Жабборов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – Б.288.

tushibdi. Layloga keyinchalik Jitining onasi Nila xolaning ko'chada dod solgancha qizchasining parchalanib ketgan tana a'zolarini terib yurganini aytib berishdi..." (109-b.)

Urush davrida bevaqt ketgan insonlar ko'p. Hakim muallim, Tariqning ota-onasi, Nur va Ahmad va asar so'ngida Maryamning o'zi ham qurbon bo'ldi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, "Ming quyosh shu'lasini" urush davridagi insonlarning, ayniqsa, ayollarning taqdirini ochib beruvchi mukammal asarlardan biri. Urushda qurbon bo'lgan boshqa bir guruh begunoh odamlarning azoblari va umidlariga ovoz beradigan ta'sirli hikoya. Nyu York gazetalarda yozilganidek "Qo'rqinchli o'qish... qarshilik ko'rsatish deyarli mumkin emas".

ZOG'LAR ORASIDA QOLGAN BULBUL

Bekzod Ashurov,

NamDU o'zbek adabiyotshunosligi

kafedrasini o'qituvchisi

Umida No'monova,

NamDU filologiya fakulteti

o'zbek tili yo'nalishi 2-kurs talabasi

Yurtdoshimiz hassos va otashnafas shoir Usmon Nosir ijodi haqida ko'p yozilgan. Bundan keyin ham ko'plab tadqiqotlar bitilishi tabiiy. Bu yil shoir tug'ilgan kunning 110 yilligi yurtimizda keng nishonlanadi. Viloyatimizda tashkil etilayotgan ilk xususiy universitet uning nomi bilan atalgani hamma adabiyot muxlislarini xursand qildi, desak, mubolag'a emas.

Shoirning qalbidagi dardi achchiq bo'lsa, bu dard o'zgalar ko'ngliga she'r bo'lib ko'chadi. Ko'chganda ham tomirlarda mudrayotgan qonni uyg'otib ko'chadi. Usmon Nosir she'rlari uning qismati kabi ana shunday achchiq dardni tug'diradi. Bulutsiz osmonda porlagan yulduzlarday ko'zni qamashtiradi. Ushbu holatni tushuntirish, tasavvur qilish qiyin. Nazarimizda shoir she'rlari insonni tushunib bo'lmas iztirobga soladi, tafakkurini o'zgartiradi.

O'tgan XX asrning 1937-yili boshlangan qatag'on yosh-u qari demay millatning guli bo'lganlarni yamlamay yutdi. Bu davr shunday bir davr ediki, dunyoning oltidan bir qismida, xususan, O'zbekistonda ham Stalinning kallakesarlari qizil qirg'inni, qizil qatliomni amalga oshirdi. Bu davrning dahshatli manzarasini yozuvchi Nabijon Boqiy

o‘zining “Qatlnoma” deb atalgan kitobida shunday tasvirlaydi: “Odamlar beiz, bedarak yo‘qolib qolishni istashmaydi, shuning uchun ham qo‘llarini-qo‘llariga berib, yetaklashib, to‘dalashib yurishardi, hatto kechalari ham bitta ko‘rpaning ostida to‘dalashib uxlashardi. Ayrim xurrak otadiganlarni burniga paytava bosib qo‘yilardi. Ertalablari kallalari xumdek ishib uyg‘onib, portretlarning devorini to‘rida osig‘lig‘ turgan bir juft kamsiqol, bir juft sersiqol shaxsga yuzlangancha cho‘qinib olishardi, agar mobodo cho‘qinishni bilishmasa, ularga boshqalar o‘rgatib qo‘yishadi va mana shu o‘rgatgani uchun ham ulardan pul olishardi. Shunday qilib, ular baynalmilal qo‘shiqni baralla kuylab, ishga, o‘qishga, zo‘r qurilishga yo‘l olishardi, gapdan bu ishdan, o‘qishdan, zo‘r qurilishda, saflari biroz siyraklashib qaytishadi. Nega?...¹⁰² “So‘z kumush – sukut oltinga teng” bir davr edi va oradan hech qancha fursat o‘tmasdan xalq dushmanlari otilibdi degan qo‘shirnoq ichidagi xushxabarlar tarqaladi va bu xushxabarlarni eshitgan odamlar yengil nafas olishardi. Bugun biz ana shunday xalq dushmanlaridan biri haqida so‘z yuritmoqchimiz. 1912-yil 13-noyabrda Namanganning Chuqur ko‘cha dahasida bir chaqaloq dunyoga keldi. Bu chaqaloq dunyoga kelganida hech kim xafa ham bo‘lmadi, xursand ham bo‘lmadi. Bu chaqaloq dunyoga kelganda to‘shakka mixlanib yotgan ota hech qancha o‘tmasdan olamdan o‘tdi¹⁰³. Bu go‘dak otalik mehrini boshqa bir xonadonda, ya‘ni qo‘qonlik Nosirhoji xonadonida topadi. U to‘rt yoshga kirganda ikkinchi otasi oilani olib Qo‘qonga ko‘chib ketadi va bola Qo‘qonda bolalar uyiga beriladi. Mana shu paytlarda va keyinchalik Samarqanddagi “O‘zbekiston dorilfununida o‘qib yurgan davrlaridayoq Usmon Nosir bo‘lib nom qozonadi. Shu bolaligidan boshlab hisobga oladigan bo‘lsak, atigi 15 yilgina ijod qilgan xolos. Lekin mana shu qisqa muddat davomida o‘zini naqadar nodir iste’dod egasi ekanligini har tomonlama isbotlab qo‘ydi. Usmon Nosirni Rossiyada “o‘zbeklarning Lermontovi” deb atashni boshlashdi. Moskva gazetalarida Sharqda Pushkin paydo bo‘ldi, deb yozishdi. Aytish mumkinki, bizning o‘sha paytdagi milliy adabiyotimiz qandaydir odob, andisha chegaralaridan chiqmaslikka harakat qilardi. Usmon Nosir mana shu chegaralarni birinchilardan bo‘lib buzgan, an’anaviy qoliplarga birinchilardan bo‘lib o‘t qo‘ygan shoirlardan edi.

Shior mashhur sonetida yuragiga murojaat qilib, shunday yozadi:

---

¹⁰² **Boqiy, Nabijon.** Qatlnoma. – Toshkent: Sharq yulduzi, 1991.

¹⁰³ **Olimov S., Ahmedov S., Qo‘chqorov R.** 8-sinf adabiyot darslik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2019.

*Itoat et !
Agar sendan
Vatan rozi emas bo'lsa,
Yoril, chaqmoqqa aylan sen,
Yoril!
Mayli, tamom o'lsam!*¹⁰⁴

1936-yilda uning boshi ustida qora bulutlar aylanishni boshlaydi. Kimdir uni yuragini sug'uradi-yu, sovuq suvga tashlaganday bo'ladi. Mana shu holat uni tamoman yiqitib qo'yadi. Boshqacha qilib aytganda, bu safar ham hovlini suv bosadi, lekin bu safar bu suv hammaning yostig'ini quritadi. Ushbu sel Usmon Nosirni hovlisini ham, taqdirini ham chetlab o'tmadi. O'sha paytda Usmon Nosir Pushkinning yubileyiga hozirlik ko'rayotgan edi, ko'plab shoirlar qatori, u osmonlarda uchib yurardi.

Chaqmoq yoxud o'zbek Pushkinining ayanchli qismati: "Singlim Rohatxon! Uyg'unnikiga borib, narsalarimni ol. Madamin Davronning uyida paltom bor. Ibrohim Nazarnikida etigim ham, shularni olib kelib menga kirgizib yubor. Ketadiganga o'xshayman"¹⁰⁵. Usmon Nosirning o'pka siliga muhtalo bo'lganiga ham qaramay sovuq shimolga surgun qilindi.

"Singlim Rohatxon! Eshitdim. O'tkir Rashid bilan turmush qilibsizlar. Juda xursand bo'ldim. Toshkentga Yozuvchilar soyuziga "V.I.Lenin", "Shahlo" degan poemalarimni yubordim. Nahotki, butun O'zbekistonda meni bu yerlardan olib ketadigan bironta do'st, yor-u birodar topilmasa?... Toshkentga borsam, umrim qamoqda o'tsa ham mayli edi. Soyuzga ayam iltimos bilan borsin. Mening gunohim yo'q. Jonim singlim, xatni o'qigach yoqib yubor!"¹⁰⁶. Bu xatdan oila Usmon Nosir tirikligini bilardi. Bu orada Usmon Nosirning onasi O'zbekiston yozuvchilar uyushmasiga boradi. Usmon Nosirning tirik ekanligini aytadi. O'g'lini olib kelishini, hech bo'lmaganda, yozgan poemalarini ko'rishini so'raydi. Lekin ular shunday javob berishadi: – "Bizning xalq dushmanining onasi bilan gaplashadigan gapimiz yo'q". Onaizorning oh-u zorlarini eshitadigan insonning oazi yo'q edi. Jonini qutqarish uchun kimnidir ayblash, hatto yaqin hamkasbini ham sotish talab qilingan zamonlar bo'lgan. Zog'lar orasida qolgan, begona bo'lib qolgan bulbul ustidan hukm o'qilgan, xulosa chiqarilgan edi. Shoirni yurtiga

---

¹⁰⁴ **Nosir, Usmon.** Ertani sevinib kut. She'riy to'plam. – Toshkent: Adabiyot, 2021. – B.3.

¹⁰⁵ **Nosir, Usmon.** Toshkent qamoqxonasi, 1937-yil.

¹⁰⁶ O'sha yerda.

qaytarish, unga nisbatan qo'yilgan yolg'on ayblarning ochilishi degani edi. Bu Usmon Nosirga zamondosh, hamkasb bo'lgan ko'pchilikning siri fosh bo'lishi edi. Aynan shu tarix bizlarga saboq bo'lishi lozim, deb hisoblaymiz. Har qanday iste'dod egasi bo'lgan yosh ijodkorni asrab-avaylash zarurligini unutmasligimiz kerak.

Oradan yillar o'tib chaqmoq yoxud o'zbek Pushkini aybsiz degan xulosaga kelishdi. Lekin bu payt kech bo'lgan edi. Usmon Nosir yurtidan qancha kilometrlar olisda, mashaqqatli, inson dosh berolmaydigan sharoitlarda, vatan hijronida 1944-yil 23-martda vafot etdi. Lekin shoir o'zi aytganidek, uni Ona Vatani, xalqimiz, adabiyot unutmadi.

*Barglardek uzilib ketsam,
Unutmas meni bog'im.
Ishimni hurmat qilur:
Gullardan haykal qurur.
She'rlarim yangrab qolur,
Ming yillardan keyin ham.
Unutmas meni bog'im¹⁰⁷...*

Jo'shqin iste'dod egasi Usmon Nosirning she'rlari hamisha kishini hayajonga soladi.

*Yoningda bir qon yig'lagan shoiringga qarab qo'y,
Gar Qo'qonga yo'ling tushsa, detdomlarni so'rab qo'y.
Hech bo'lmasa, Usmon xokin keltirmoqqa yarab qo'y,
Olislarda qurib qolgan qudug'imsan Vatanim¹⁰⁸...*

Hozirda Kemeroovo viloyatida Usmon Nosirning xoki saqlanadi. Bu joyda, Usmon Nosir xokini ko'milgan joyda Anatoliy Seroka ismli odam yashaydi. Sobiq mahbus dafn qilingan bu kengliklarda, bu keng dalada g'arbga qarab, yuzlanib turgan, ko'z tikib turgan, iltijo bilan qarab turgan bir haykal bor. Haykalning ko'zi uzoqda O'zbekiston deb atalgan yurtga tikilgan.

---

¹⁰⁷ **Nosir, Usmon.** Ertani sevinib kut. She'riy to'plam. – Toshkent: Adabiyot, 2021. – B.4.

¹⁰⁸ **Yusuf, Muhammad.** Saylanma. – Toshkent: Sharq, 2019. – B.9.

UCHCHANOQ JANRI HAQIDA

Kamolov Sardorbek Rahmonberdi o'g'li,

Farg'ona davlat universiteti filologiya fakulteti

magistratura 2-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: **Rahimov Zokir Azimovich, f.f.n**

Hozirgi kunda o'zbek she'riyatiga yangicha ruh, yangicha obraz va yangicha janrlarning kirib kelishi quvonarli holat, albatta. Ayniqsa, lirikamizda ozgina jumla bilan juda katta bir g'oyani, estetikani, mazmunni ifodalash ijodkordan ulkan iste'dodni talab etadi. Bu maqolamizda lirikaning uchchanoq janriga to'xtalar ekanmiz ushbu janrlarga xos xususiyatlar, janr takomili va janrlardagi mahorat masalasi haqida fikr yuritamiz.

Avvalo, adabiyotshunoslikda she'riy asarlar tahlilida birinchi o'rinda lirik asarning janriga xos xususiyatlariga e'tibor beriladi va mazmun, shakl aniqlanadi. Ushbu janrlar haqida mulohaza yuritar ekanmiz, uchlik janri jahon adabiyotshunosligida kengroq o'rganilgan, o'zbek adabiyotida bir qancha adabiyotshunos olimlarimiz ilmiy izlanishlar olib borganlar. Ulardan Abduqodir Hayitmetov Qozoqboy Yo'ldoshev, Dilmurod Quronov, Qahhorjon Yo'lchiyevlarda¹⁰⁹ batafsil ma'lumotlar uchraydi. Uchlik she'rlar yozish an'anasi zamonaviy o'zbek she'riyatida keng tarqaldi. Shoirларimizdan Rauf Parfi, Anvar Obidjon, Faxriyor, Abduvali Qutbiddin, Abdulla Sher, Tursun Ali, keyinchalik Ulug'bek Hamdam, Nodir Jonuzoqlar ijodida uchlik janriga oid she'rlar uchraydi.

Uchlik shaklidagi she'rlar xalq og'zaki ijodi ta'sirida paydo bo'lgan janr hisoblanadi, keyinchalik individuallashib ijodkor uslubiga aylana boradi. Shoir bunda ataylab uchlikda she'r yozaman deb maqsad qilib olmaydi, aksincha uning tuyg'ular dinamikasi va kechinma ohangi uni ana shunday shaklga olib boradi. Uchliklardagi shakl va mazmun boshqa janrdagi she'rlarga nisbatan ayricha tushuniladi, his-tuyg'u alohida ahamiyat kasb etadi.

“Eng mustahkam geometrik figura teng yonli uchburchak hisoblanadi. Uchlik ham teng misrali, qofiyalar bilan bog'lanadi”¹¹⁰ Uning har bir satri she'riy band qurilishini mustahkam tutib turadi. Bu shakl ongimizda mustahkam o'rnashadi, ularda ko'pincha piramidalar

---

¹⁰⁹ **Yo'lchiyev Q.** Kichik lirik she'r tahlili. – Farg'ona, 2018. Ushbu uslubiy-qo'llanmada ham uchlik she'rlar haqida ma'lumot uchraydi.

¹¹⁰ **Сандғаниева Г.** Уйғонмадим сенинг кўксингда // Жаҳон адабиёти, 2009. – №5.

yanglig‘ buyuklik, ulug‘likni anglatuvchi hissiyotlar ham beriladi. Uchlik xuddi teng yonli uchburchak kabidir – har bir satr teng vazifa bajarmog‘i kerak. Misralari qofiyalari bilan ham bog‘langan. Biroq hozirgi davr lirikasi tajribalaridan ko‘rinadiki, milliy adabiyotimiz an‘analaridan tashqari holatda kirib kelgan uchliklarda bunday emas. Ushbu shakldagi she‘rlarga A.Vyazemskiy shunday ta‘rif bergan edi: “Qofiyasiz yaxshi she‘rlarni o‘qir ekan, doim miyamga bir fikr keladi: afsus bu tizmalar she‘rga aylanmay qolgan”. O‘z davrida shoir an‘anadan chekinishini qabul qilolmagan bo‘lsa ham, ularning yaxshi she‘rlar ekanligini tan olgan. Xuddi shuningdek, bugungi kunda ham she‘r mezonlariga to‘liq rioya qilmagan she‘rlar ichida ham yaxshi asarlar uchraydi. Modern-zamonaviy, yangi, hech kimga o‘xshamagan singari tushunchalarni bildiradi. Shu ma’noda Tursun Ali she‘riyatida o‘zga yo‘l ochgan – o‘zi mustaqil she‘riy janr yaratgan – hech kim yo‘l solmagan oppoq qor ustidan yurib o‘tgan...Uning she‘rlarida tuyg‘udan ko‘ra aqlning o‘rni, xizmati ko‘proq.

*Bolalikdagidek daraxt panasidan, ha
O‘g‘rincha tikildim senga yonib, qimtinib.
Tag‘in ko‘zlarimdan toshar, gullar hayajon.¹¹¹*

Shoir yuragida qanotlari kesilgan qushday talpina-talpina arg‘imchoq uchayotgan Bolalik Tursun Alining so‘nggi yillar mobaynidagi eng turg‘un kayfiyatidir. Yo‘qsa, u Bolalikka bag‘ishlab o‘nlab, yigirmatalab she‘r yozmagan bo‘lur edi.

*Otayotgan tongga emas yo‘q,
Botayotgan kunga qarayman goho.
Umr musichaday qo‘nim izlar sargardon.*

Nega shoir biz o‘rganganimizdek tong otishini emas, kun botishini poylaydi? Sababi, Kun – Yakun, Kun – Xulosa. Barcha ishlarimizni tongdayoq rejalashtiramiz, sarhisobni esa kun botgach amalga oshiramiz. Shoir o‘z umrini bir kunga tenglashtirib, uni yakunlaganda umrning musichaday qo‘nim izlayotganini, hayotda o‘z o‘rnini topmoqni istayotganini guvohi bo‘lamiz.

*Daryo sohilida yo‘l yurdim uzoq,
Arslon, yo‘q, tulpor pishqirar go‘yo.
To‘lqinlar yolini silagim keldi.*

Shoirning metaforalari ajib ma‘no aks etadi. Daryo yonidan o‘tayotgan lirik qahramon bamisoli asov otdek to‘lqinlarni ko‘rib, hayratlanadi ularni arslondanda kuchli ovoz tulporning pishqirishiga

---

¹¹¹ **Tursun Ali.** Gullayotgan yurak. She‘rlar, tarjimalar. – Toshkent, 2009. – B.27.

o'xshatadi. Oqayotgan to'liqlar yo'lni eslatadi. Shoir ularni tarab, tinchlantirmoqchi, daryo hovurini bosmoqchidek go'yo.

Bunda men – yolg'izman, unda sen-yolg'iz,

O'rtada cho'zilgan hijron poyondo.

Ikkimizni izlar kechikkan sevgi.

Har ikki tarafda sevishgan yuraklar ohi... yetisholmagan muhabbat, bir umrlik hijron, yillar soya solgan ayriliq... Oshiq hijronni o'rtalarida poyondoдек cho'zilganini ta'kidlaydi. Visoldan esa darak yo'q. Kechikib kelgan sevgi esa sevishgan dillarni kech bo'lsa-da, qidirmoqqa tutingan.

Poyida o'ltirdim, kuyib ketibdi daraxt,

Bir kun uchrashgandik ikkimiz bunda .

Buzilmay qolibdi sevgi qurgan in, qara.

Yillar o'tsada, eski dardlarni yodga soluvchi g'am – bu muhabbat... Bir paytlar yashnagan daraxt soyasida o'ltirgan ikki dil bugun birga emas. Totli suhbatlarga guvoh bo'lgan, oshiq va ma'shuqning diydoriga hamisha mezbonlik qiluvchi daraxt – endi yo'q... Ammo muhabbatdan ertaklar aytguvchi, mustahkam qalblarda toblanib yaratilgan ramziy in – haliyam mavjud. Muhabbat – boqiydir. Muhabbat – abad!

Do'stim olma berdi qip-qizil,

Uhlatmadi dimog'imga taralgan bo'yi.

Asrlar qa'ridan kelgan sevgi izhori misoli

Olma – Sharqda sevgi, muhabbat tarannumi. Oshiq o'z sevgilisiga uzundanuzoq maktublar yo'llamasada, mahbubi bilan diydorlashib unga bo'lgan sevgisini ochiq oshkor aytolmasa ham, Yor hadya qilgan olma unga barchasini ayon qiladi. Olmaning dimoqqa uruvchi totli bo'yi esa lirik qahramonga o'z yoshligiga qaytish, beg'ubor onlarni qo'msashga yordam beradi.

To'liqda chirpirak qayiq misoli

Soching to'fonida adashdim rosa,

Yuragingdan o'zga yo'l yo'qdek go'yo.

Soch – tasavvuf adabiyotida ham yo'lga o'xshatiladi. Sochning uzun bo'lishi Haqqa yetadigan yo'lning uzunligi, jingalak bo'lishi esa Yaratganga eltadigan yo'lning naqadar mashaqqatli ekanligidan dalolat beradi. Bu uchlikda ham yorning sochi dengizga qiyoslanib, to'liqlar uzra oshiq to'fonda qoladi. So'nggi misrada oshiq yorga soch orqali emas, balki, yurak orqali yetishmoqlikni niyat qiladi.

*Teraklar barg yozar, gullar o'rikzor,
Maysalar sochida qolgan izingga
Boshini ko'tarib boqar majnuntol.*

Tursun Ali ijodida bahor fasli tarannumi yetakchi o'rinda turadi. U bahorni barcha fasllardanda yuksakroq rutbaga qo'yadi. O'quvchi ko'z o'ngida bahorni xuddi o'n sakkiz yosh qizdek tasvirlaydi shoir va go'zal tashbehlar istifodasida abadiy bahorga murojaat qiladi.

Uyimdan uzoqda

Biroq

Yashayman uyimda

Tursun Alining shoirligini ko'rsatib beradigan she'rlar Vatan mavzuiga bag'ishlanadi. Lekin ularning hammasida ham Vatan so'zi, odatdagi otashin va yolqinli xitoblar ishtirok etmaydi. Shunga qaramasdan she'rlar Vatan haqidadir. O'z uyidan yiroq bo'lsa-da u vatanida yashayapti. Demak, u ertangi kuniga to'liq ishonadi, Vatani quchog'ida emin-erkin yashashi mumkin. Vatani istagan paytida uni himoyasiga oladi. Lirik qahramon vatanidan yotsiramaydi.

Kecha... Barkashday oylarni qora bulutlar ajdari yutar

Qara daraxtni qo'porguday shamolning

Zalvorli qo'llari chang solar unga

Ushbu misralardagi tun tasviri she'ning emotsional kayfiyatida muhim rol o'ynagan. Bulutlarning to'lin oy yuzini berkitishi, daraxtni qo'porgudek esayotgan shamolning holati, keksa daraxt poyida sarg'aygan yaproqlarning xor bo'lib yotishi, burglar aro sap-sariq shamol esishi kabi peyzaj tasvirlari qalb tug'yonlaridan dalolat beradi.

Qorong'i tun, oy, yulduzlar bulut ortida

Ko'zlarimda uyqu yo'q, men ham

Darbadardek kezaman nuqul

Shamol yelgan tunning qo'ynida

Tezroq tong otaqolsaydi...

Shoir inson ruhiyatining yashirin olamini kuzatishga, uni tadqiq etishga intiladi. Misralarda ifoda etilgan peyzaj tasviri lirik qahramonning ruhiyatidagi tundlikdan dalolat beradi. Oy, yulduzlar bulut ortiga berkingan qorong'u bir tunda uning bedorligi o'quvchini o'ylantiradi. Band so'ngida ruhiyatdagi tundlik holatining sababi oydinlashadi: Tezroq tong otaqolsaydi... Lirik qahramonning iztirobli qalbi qorong'u kechada yanada tundlashgan. U tong otishi bilanoq qalbidagi behalovatlikning tumandek tarqashidan umidvor. Sokin tun bag'rida turli o'y-fikrlar bilan yolg'iz qolishdan qo'rqqan lirik qahramon

shu sababli ham tongni intizor kutmoqda. Zora, bu tong uning qalbiga iliqlik olib kirsas... Shoir bu misralarda tun tasvirini berish orqali inson ruhiyatining nozik nuqtalarini ochib bergan.

Ko'pincha uchliklarni tahlil qilishda xatolikka yo'l qo'yiladi. Zero, uchchanoqlar uch misradan iborat ko'p bandlik she'r degani emas. Unday desak, xalq og'zaki ijodiga mansub she'r, qo'shiq va dostonlardan ba'zilar uch misradan iborat bo'ladi. Bir banddan iborat uch misralik she'r esa nisbiy tugallikka ega bo'ladi.

Hozirgi o'zbek she'riyatida yangicha ruh, yangi falsafa yaqqol ko'rinib, o'zining teran ifodasini namoyon etayotir. Izlanishlar shakliga, turfa xilligiga qaramay, inson ruhiyatini zamonaviy uslubda badiiy tadqiq etish o'quvchidan nozik didni, o'tkir zehni, qolaversa, jahon adabiyotidan xabardorlikni talab etadi. Tursun Ali ijodini o'rganishda yuqorida sanab o'tilgan omillar muhim hisoblanadi.

SO'FIZODA IJODIDA MA'RIFATPARVARLIK G'OYALARI

Mohiraxon G'OYIBBOYEVA,

Yangiqo'rg'on tumani

7-sonli maktab oily toifali

ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Muhammadsharif Egamberdi o'g'li So'fizoda o'zbek demokratik va ma'rifatparvarlik davri adabiyotining an'alarini davom ettirgan, milliy uyg'onish davri adabiyoti g'oyalarini keng targ'ib etgan hamda o'zbek madaniyati va ma'naviyati tarixida yorqin iz qoldirgan namanganlik ma'rifatparvar shoir va murabbiydir.

So'fizoda ijodi haqida to'xtaladigan bo'lsak, 20-yillardagi she'rlari bilan yangi o'zbek she'riyatini yaratishda samarali xizmat qilgan shoirlardandir. U yangi usuldagi maktablar ochib, ilm-ma'rifatni keng xalq ommasiga yoyishda jonbozlik ko'rsatdi va ilm-ma'rifat bilan zulmatni, jaholatni engmoqchi bo'ldi. Shoirning ma'rifatparvarlik ruhi bilan sug'orilgan asarlari xalqimiz qalbidan mustahkam joy egalladi. Uning ana shunday she'rlari hozirgacha o'z qadri qimmatini yo'qotmay umrboqiy satrlar sifatida yashab kelmoqda.

So'fizoda 1880-yil 28-yanvarda Chustda, pichoqchi-hunarmand oilasida tug'ildi. Dastlabki savodini qo'shnisi Manzura otindan o'rgandi, adabiyotga havas ham ayni damdan boshlandi. U 1893-1898-yillarda Qo'qonda tahsil oldi va Qo'qon adabiy muhiti uning adabiyot bo'stoniga kirib kelishida muhim turtki bo'ldi. Qo'qon adabiy muhitida

faoliyat yuritgan Muqimiy boshchiligidagi to'garakning faol a'zosiga aylandi. So'fizoda ijodi Muqimiy hajviyoti, Furqatning ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan yo'g'rilgan fusunkor misralari ta'sirida o'zining badiiy kamoliga yetdi. Bu adabiy jarayon shoir dunyoqarashining shakllanishida, badiiy mahoratining o'sishida ijod maktabi vazifasini bajardi. Shoir uchta tilda: o'zbek, tojik, ozar tillarida samarali ijod qildi.

Qisqa muddat ichida "So'fizoda" va "Vahshiy" taxalluslari bilan o'ziga xos yangi uslubdagi she'r va hajviy asarlar yozdi. Shoir yaratgan "G'ubori dardu alam", "O'pay" kabi lirik g'azallari, "Dakaning", "Bedanang" kabi hajviyalari hamda ma'rifatparvalik asarlarida johil kimsalar, mahalliy amaldorlarni fosh etdi. Uning bu zaharli hajviyalari o'z boshiga balo yog'diradi.

Johillar uni "dahriy" deb e'lon qildilar, qatl etish lozimligi haqida gap chiqdi, shoir vatanidan qochishga majbur bo'ldi. 1900-1913-yillarda Tiflis, Boku, Arabiston, Hindiston, Turkiyada yashadi. Biroq shoir qayerda bo'lmasin o'z she'rlari bilan Orenburg, Kavkaz, Toshkentda chiqadigan "Turkiston viloyatining gazetisi", "Sadoyi Turkiston", "Sadoyi Farg'ona" ro'znomalarida faol qatnashib turdi.

1913-yida vataniga qaytgan shoir o'z xalqini ilimli, ma'rifatl iqlish maqsadida maktablar ochdi va ona tili, handasa, jug'rofiya fanlarini o'qitdi. Hatto maktabi peshtoqiga "Men ul bo'yoqchimanki, maktab xumida rang berib, qora chappalarni o'n ikki oyda oq qilaman" degan fikrlarini yozib qo'ygan edi. Bu fikrlari uning tabiatan dangal, tik gapira oladigan darajada jasoratli, mard kishi inson bo'lganligini talqin qilishimiz mumkin.

Ijodkorning har bir satrida ilm-u urfon g'oyalari ufururib turardi. Jumladan, musaddas janrida yozilgan "O'qing, onalar" she'rida H.H.Niyoziyning "O'zbek xotin-qizlariga" she'rining pafosini his qilasiz. Shoir ushbu she'rida o'sha davr onalarining ma'rifatdan uzoqda, savodsiz, omi bo'lib qolayotganlaridan afsus chekadi. Ularning haq-huquqlarini himoya qilgan holda ilm o'rganishga chaqiradi. She'r quyidagi satrlar bilan boshlanadi:

*Muncha yomon sho'rladi peshonalar,
Qizlarimiz-joriyayi xonalar.
Siz edingiz jonlara jononalar,
Qadringiz bilmadi debonalar.
Qumri bilan bulbul-u bedonalar,
Yaxshi o'qur, siz ham o'qung, onalar.*

She'rni o'qir ekansiz, uning huzur-halovatini yo'qotgan, qiynagan, butun vujudini band etgan o'sha davrning muammolaridan birining guvohi bo'lasiz.

Yana "Gazeta to'g'risida", "Vatan", "Xonimlar isminda" kabi qator she'rlarida ham ma'rifatparvarlik g'oyalarini o'ziga xos mahorat bilan davom ettiradi. "Biz chustlilar" she'rida esa zulm va zo'ravonlik, jaholatga qarshi isyon ko'taradi. Aslida bu she'r ham ayanchli voqea munosabati bilan yozilgan edi.

Shoir yetim bolalar uchun "Dorulaytom" ("Yetimlar uyi") maktabini ochib, yangicha usulda o'qita boshlaydi, lekin bu johil amaldorlarga yoqmaydi va maktabni berkitadilar. O'zini esa "muallimi kofir" deb e'lon qiladilar, hatto "Turkiston viloyatining gazetisi"da u haqida bo'hton xabar ham bosib chiqaradilar. Oradan ko'p o'tmay, shoir ularga javoban "Biz chustlilar" she'rini yozadi. Ya'ni:

*Muallimni quvib, maktabni yopgan biz chustlilar,
Berib pora pristavlarni topgan chustlilar, bizlar!*

Shaharga qo'ymadik poyezdni, kelsun, xalq kun ko'rsun,

Ajab mo'minsifat, eski musulmon chustilat, bizlar.

Duo qilsin dedik, qizlarni sotdik oqsoqollarga,

Va lekin qilg'uchi olamni vayron chustilar, bizlar, – deya bong uradi.

Boshidan oxirigacha o'tkir kinoya qochiriqlar bilan yozilgan bu she'riy javob hukumat vakillarini larzaga soladi va shoirni qamaydilar, o'z vatanidan badarg'a qiladilar. Aslida shoir birgina Chust misolida butun Turkiston o'lkasida yuz berayotgan johiliyatni tanqid ostigan edi. Shoirning fikricha, jamiyatdagi eng kata illat – jaholat. U tekinxo'rlik, mutakabbirlik, o'zgalar haqidan hazar qilmaslik, laganbardorlik, – bularning hammasini ma'rifatsizlikda deb biladi. Bundan ortiq baxtsizlik bormi dunyoda, deydi. So'fizoda birgina "usuli jadid" muallimi emas, avvalo tik so'z, haqqparast shoir bo'lganligi uchun ham hukmron doiralarga yoqmagan. U o'zining yozganlarini shunchaki emasligini "Mening yozganlarim, bilsang agar, xuni jigardandir" deb qozi va uning atrofidagi shoirlarni" Chust qozisi Abbosxon Hojimuhammad o'g'liga javob" she'rida ta'kidlab o'tadi. Ulamolar" Vahshiy" uchun (shoirning adabiy taxallusi) baqqol mol sotmasun, sartarosh sochini olmasun, choyxona va yig'inlar uni tagjoydan mahrum qilsunlar" – deb fatvo beradilar, natijada shoir yana vatanidan bosh olib chiqib ketadi. Biroq shoirni o'z haqiqatidan, o'z maslagidan qaytara olmaydilar. Shoirning qalami ostidan jaranglayotgan ushbu satrlarni o'z fikrining

haqligiga ishongan, o‘z maslagiga sadoqatni hamma narsadan aziz tutgan, adolat tantanasiga zarracha shubha qilmagan shoirgina yoza oladi:

Ko‘p yoz qalamim, siynadagi oq labanimdan,
Qo‘shgil arog‘a ozgina dudi suxanimdan,
Ketmas bu alam dardi ravonu badanimdan,
O‘lsam, dag‘i qalbindagi xoku kafanimdan.
Quvdi mani johillar o‘shandog‘ Vatanimdan,
Leki quva olmassuxanimni dahanimdan

She’rdan shoirning ona-Vatanidan quvilish sabablari ayon bo‘lib turibdi. U faqat yangi maktab ochganligi uchungina quvilgani yo‘q, aksincha haq gapni aytganligi uchun ham quvildi. Aslida, millat manfaatini o‘ylaydigan har bir farzand shoirning ilg‘or fikrlarini anglashi va uni tushunishi kerak edi. Afsuski, buning aksi bo‘ldi. O‘z millatdoshlari uni badnom etmoqdalar. Shunga qaramasdan, u o‘z yo‘lida sobit tura oldi, boshini kundaga qo‘yib bo‘lsa ham millati uchun qayg‘uradi. She’rning davomiga nazar tashlasak, ’Payg‘ambarimiz bu yerlarga kelib qolsa, o‘zi o‘rnatib ketgan musulmonchilik qoidalarini o‘zi taniyolmay qolardi. Bizlarni ko‘rib ,”Nahotki,shular mening ummatim bolsa?!” der edi.” – deydi. Shoir ana shunday tutqun va turg‘un o‘lkada ilmsizlik va johiliyatga qarshi faqat qalb tug‘yonlari aks etgan she’riyatgina o‘tkir g‘oyaviy qurol bo‘la olishini angladi. U o‘z qalamini sirdosh va maslakdosh deb bildi va qayta-qayta unga murojaat qilaverdi va shunday satrlarni bitdi:

*Qadrdonim qalam,mardona bo‘lg‘il,vaqti xizmatdur,
Agar mendin keyin qolsang,libosing siymu zardandur.*

Darhaqiqat, uning qalami egasiga xiyonat qilmadi,yozishdan charchamadi. Ayni damda shoirning she’riyati ham g‘oyaviy, ham badiiy jihatdan yuksak edi, chunki davrning dolzarb masalalarni qalami ostiga olgan edi.?

O‘tgan XX asrning 1926-yilida o‘zbek adiblari birinchi marta taqdirlandilar: Hamza Hakimzoda Niyoziyga “O‘zbekiston xalq yozuvchisi”, Muhammadshaif So‘fizodaga esa “O‘zbekiston xalq shoiri” unvoni berilgan edi. Ammo berilgan bu unvonlar shoirni Stalin qatog‘onidan saqlab qola olmadi.

Qalbi turli ma’naviy illatlardan pok, toza va pokiza vijdon egasi bo‘gan ma’rifatparvar shoir va murabbiy So‘fizoda 1937-yilda 57 yoshida qatag‘on qurboni bo‘ldi.

Bugungi Yangi O‘zbekiston yangilanishlar, o‘zgarishlar davrida ma’naviyatimiz va madaniyatimiz darg‘alarining ruhlarini shod etilmoqda. Ularning hamisha biz bilan birga ekanliklarini butun vujudimiz bilan his etib turibmiz.

Namangan shahrining markazida joylashgan “Adiblar xiyoboni”da qad rostlagan har bir haykal adabiyotimiz tarixida o‘chmas iz qoldirgan tabarruk siymolarni, har bir monument esa buyuk bir tarix, adabiyot va ma’naviy-milliy ruh to‘g‘risida hikoya qilib turgandek go‘yo. Sobiq sho‘rolarning mustabit tuzumi ularni jisman o‘ldirgandir, biroq ma’nan, ruhan o‘ldirolgan emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qosimov B., Yusupov Sh., Dolimov U., Rizayev Sh., Ahmedov S. Milliy uyg‘onish davri adabiyoti. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004.
2. Rasulov T. So‘fizoda.Taronalar. – Toshkent, 1968
3. Karimov O. Yangi o‘zbek adabiyoti tarixi (uslubiy qo‘llanma). – Namangan, 2016.

ЛУТФИЙДАН ИЛҲОМ ОЛИБ...

Бобоназар Муртазоев,

филология фанлари номзоди (Термиз ДУ)

Мавлоно Лутфий шеърятининг доврўғи, мақоми, мавқеи ўз замонидаёқ Хуросон ва Мовароуннаҳр сарзаминида шуҳрат тутгани эътиборли ҳодисалар сирасига тааллуқлилиқ касб этади. Бу йўналишда талай тадқиқотлар, кенг миқёдаги изланишлар, кўлами жиҳатидан тенгсиз кузатувлар ҳали-ҳануз, ҳатто ҳозир ҳам давом этаётганлигибор ҳақиқат. Айниқса, Лутфийнинг Абдурахмон Жомий (1414–1492) билан ўзаро самимий устоз ва шогирдлиқ муносабатлари, шоир Гадо ва Муниснинг Лутфий ғазалларидан тазминлар олгани, Алишер Навоийнинг Лутфий ғазалларига мухаммас, мусаддас боғлагани, Ҳусайний, Байрамхон, Машраб, Равнак, Шахдийларнинг Лутфий ғазалларига татаббуълари алоҳида диққатга сазовордир. Шоир Гадонинг Лутфий ғазалларидан олган тазминлари ўзига хос жиҳатларни намоён этади, айрим тазминларга эътибор қаратайлик:

“Сунбул сочингни ел ила гулбарги тар қучар”,

Ҳорут эрурки, сеҳр ила қурси қамар қучар (5–Б.39).

Энди Лутфий матлаъига диққат қилайлик:

*Сунбул сочингни ел ила гулбарги тар қучар,
Давлат кузунг бошиндаки шамсу қамар қучар (7–Б.38).*

Тазмин араб ва ажам халқлари адабиётида учравчи шеър санъатларидан биридир, шунингдек, ўзбек мумтоз адабиётида ҳам тазмин алоҳида ўрин тутди. Мумтоз адабиётимиз намояндаларидан шоир Гадонинг мавлоно Лутфийдан кўплаб тазминлар олгани ҳодисаси анча қизиқарли. Чунончи Лутфийнинг бир ғазали матлабини:

*Ваҳки жонимни сенинг ширин дудогинг ўртади,
Хаста кўнглумни дағи нортек янгоқинг ўртади (7–Б.267).*

Шоир Гадо ғазали матлаби билан солиштириб кўрайлик:
*“Хаста кўнглумни, бегим, нортек янгоқинг ўртади”,
Қолганин бир йўли ул жоду қароқинг ўртади (5–Б.127).*

Лутфий ғазали матлабидан Гадойи иккинчи мисрасини олиб, уни ўз ғазали матлабининг биринчи мисрасига жойлаштирмоқда. Тазминда жойнинг ёки жойлаштиришнинг аҳамияти йўқ, балки бу тазмин олувчининг ихтиёрига ҳавола. Шоир Гадо тазмин олар экан Лутфий мисрасидаги “дағи” сўзини атиги “бегим” сўзи билан алмаштиради, холос. Аслида эса шоир Гадо “бегим” сўзи воситасида тасвирнинг таъсирчанлигини оширишга эришмоқда ва Лутфий фикрини маълум маънода тўлдиришга ҳаракат қилмоқда.

Мумтоз адабиётимизда улуғ шоирларимиз Лутфий ва Жомийнинг ибратомуз устозу шогирдликлари, ўзаро самимий муносабатлари тарих зарварақларида битиб қолдирилган. Чунончи, Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” (Гўзал базмлар)да Лутфий хусусида сўзлар экан, мавлононинг форс тилида ажойиб ғазаллар ва қасидалар ижод этгани ҳамда Ҳирот адабий муҳитининг аксар форсигўй шоирларининг Лутфийга татаббуъ қилганликлари фахрона тарзда ошкора таъкидланади. “Мажолис ун-нафоис”нинг кейинги саҳифаларида яна бир қизиқ воқеага урғу берилади, “Ва ўтар вақтида бу (қуйидаги) ғазал матлабиниким, туганмайдур эрди, васият қилдиким, ҳазрати Маҳдумий (маҳдум – улуғ зот, луғатда: хидмат карда шуда – хизмат кўрсатган) Нуран (ҳазрати Жомий, нур – равшанлик, чироқ, офтоб, куёш) тугатиб, ўз девонларида битисунлар ва ул матлаб будурким:

*Гар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад,
Беҳзонки, ба бадхўи бемехри чунин афтад.*

Мазмуни:

*Агар ошиқ дили Чин кофирга тушса,
Бемехр, бадфеълга тушганидан яхшироқдир* (17–Б. 62).

Таъкидланганидек, Лутфий васияти Жомийга қаратилган бўлиб, васият ижро этилади. Жомий матлаъни давом эттириб, уни мукаммал ғазал ҳолига келтириб, уни ўз девони таркибига киритади. Жомий ғазалининг матлаъи:

*Гар кори дили ошиқ бо кофари Чин афтад,
Беҳ з-он ки ба бадхўе бераҳм чунин афтад* (21–С.440).

Матлаъларда бир калимада ўзгариш бор холос, яъни Лутфийда бемехр, Жомийда эса бераҳм тарзидадир. Англашиладики, биргина васиятга муносабатда Жомийнинг Лутфийга бўлган эҳтироми, эътирофи, қолаверса, эъзози ва эътиқоди намоён бўлмоқда. Кўринадики, устозу шогирднинг бир-бирига диёнати, садоқати, нечоғлик даражада бекиёсликни намоиш этмоқда. Бу хил воқеалар ҳаётда камдан-кам учрайди, учраганда ҳам юқоридаги каби ҳодисага муштараклик касб эта олмаслиги муқаррар, Лутфий ва Жомийнинг бу дўстлиги авлодларга ибрат намунаси бўла олади. Алишер Навоийнинг гувоҳлигича мавлоно Лутфий тўқсон ёшдан ошганларида ҳазрат Жомийга бағишлаб сажли (ички қофияли) “сухан” (сўз) радифли қасида ёзади. Қасидани “... замон хушгўйлари барча хўблукқа мусаллам тутдилар ва ул ҳазрат (Жомий) инсоф бердилар ва онинг матлаъи будурким, байт:

*Зиҳи ҳадиси лабат қутту руҳу жон сухан,
Гули рухат чаман орои бўстон сухан* (19–Б. 477).

Мазмуни:

*Хушо, лабингдин чиққан сўзлар – руҳ озиғи, сўзнинг жонидир,
Юзинг гули – сўз бўстони чаманларини безовчидир.*

Эътибор берилса, Лутфий ва Жомий муносабатларида беғараз туйғу устувор мақомга эга, уларнинг дўстлиги асрлар оша биз авлодларга ибрат бўлиб келмоқда. Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат”даги Лутфийга доир қисмни мавлононинг чиройли бир туркий байти ила хотималайди:

*Улки ҳусн этти баҳона элни шайдо қилғали,
Кўзгудек қилди сени ўзини пайдо қилғали* (19–Б. 477).

Алишер Навоийнинг мавлоно Лутфийга муносабати масалалари навоийшуносликда кўп бор ўз эътирофини топган ва бу воқеалар ҳеч муболағасиз қизиқарли ҳодисалар сирасига

тааллуклилик касб этади. Алишер Навоий ўз устози Лутфий ижодига алоҳида меҳр билан муносабатда бўлган, унинг шеъриятини бағоят даражада қадрлаган. Шундан бўлса керак, Навоий устози мавлоно Лутфий ғазалларига мухаммас ва мусаддаслар боғлаган, ушбу ҳодиса хусусида навоийшуносликда маълум фикрлар айтилган. Умуман Лутфий шеърияти Ҳирот адабий муҳитининг диққат марказида турган, чунончи, Алишер Навоийнинг таъкидича, ҳатто Саййид Ҳасан Ардашер (1416–1489) мавлоно Лутфий ғазалларининг чинакам муҳибларидан экан. Чунончи, ул зоти олийлари мавлоно Лутфийнинг қуйидаги ғазалларини алоҳида бир меҳр ила таъкидлар эканлар:

*Нозуклик ичра белича йўқ тори гисуйи,
Ўз ҳаддини билиб белидин ўлтурур қуйи.*

***

*Улки ҳусн этти баҳона элни шайдо қилгали,
Кўзгудек қилди мени ўзини пайдо қилгали.*

***

*Лайлатул – меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур,
Қаба қавсайн иттиҳоди қоши меҳробиндадур (18– Б.115).*

Юқоридаги ғазалларнинг байтларидан биринчиси “Мажолис ун-нафоис” (Гўзал анжуманлар)да, иккинчиси “Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват” (“Саховат уфорининг севги шабадалари”)да келтирилган бўлса, учинчисига Навоий томонидан мухаммас боғланган.

Алишер Навоийнинг мавлоно Лутфий ғазалларига боғланган учта мухаммаси ва иккита мусаддаси мавжуд. Мавлоно Лутфийнинг эслатиб ўтилган учта мухаммаси ва иккита мусаддасининг барчаси етти байтли бўлган ҳолда Навоий боғлаган учта мухаммасдан иккитаси беш бандлидир. Демак Навоий боғлаган учта мухаммасдан биттаси тўлиқ мухаммас бўлган ҳолда иккитаси тўлиқ бўлмаган мухаммаслардир. Навоий боғлаган қолган икки мусаддас Лутфий байтлари сони ила тенг ва мукамал етти бандли тўла мусаддаслардир. Энди Навоий боғлаган иккита шартли равишдаги номи тўлиқ бўлмаган мухаммасларни Лутфий ғазаллари ила ўзаро қиёслаб кўрамиз. Демак Лутфий ғазаллари етти байтли бўлган ҳолда Навоий мухаммаслари миқдори эса беш бандлидир. Бунинг сабаблари аниқ негаки, Навоий таъкидини топган ана шу иккита беш бандли мухаммаслар учун Лутфий ғазалларидаги етти

байтдан беш байтни танлаб олган, яъни ўзига мақбулини танлаган. Алишер Навоий боғлаган тўла бўлмаган мухаммаснинг бири учун асос бўлган Лутфий ғазалининг матлаъи ушбу хилда:

*Лайлатул меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур,
Қоба қавсайн иттиҳоди қоши меҳробиндадур (7–Б.64).*

Навоий мавлоно Лутфий ғазалидаги иккинчи байтни:

*Хизрнинг айни ёшунмиш, кўктин энмас ҳам Масиҳ,
Нетсун ул муъжиз бу дам ёқути серобиндадур (7–Б.64). –*

нечундир ўз мухаммасининг учинчи бандига, тўртинчи байтни:

*Кўп югурди равзада айнан тусаммо салсабил,
Топмади ул чошниким, шаккари нобиндадур (7–Б.64).–*

эса иккинчи бандга олиб чиқади. Бундан ташқари ғазалнинг бешинчи байти:

*Зулфига қадру барот ўхшар, вале юз фарқи бор,
Сўз онинг ёнингдаги хурииду маҳтобиндадур(7–Б.64).*

мухаммаснинг тўртинчи бандига олиб чиқилади. Шунингдек, Лутфий ғазалининг учинчи байти:

*Хомаи қудратла битганда не мусҳафдур юзи,
Ким малоҳат ояти мажмуъ анинг бобиндадур.*

ва олтинчи байти Навоий тарафидан соқит этилади:

*Кўзлари ҳар гўша уйқудин қўпорур фитналар,
Турфа махмуреки чандон фитналар хобиндадур (7–Б.64).*

Навбатдаги, яъни иккинчи тўлиқ бўлмаган мухаммасда ҳам худди шу ҳолат кузатилади, чунончи, Лутфийнинг ушбу матлаъли ғазалининг:

*Кўкдадур ҳар дам фигоним кўргали сен моҳни,
Даъвийи меҳринга тонук тортадурмен оҳни. (7–Б.279).*

бешинчи ва олтинчи байтлари соқит этилади. Бу мухаммасда тўртинчи байт учинчи бандга, учинчи байт тўртинчи бандга олиб чиқилади, қисқаси етти байт ғазалнинг атиги беш байтига жавоб берилади. Учинчи мухаммас тўлиқ ва тўкис бўлиб, Лутфий ғазали етти байтли, Навоий мухаммаси ҳам ўз навбатида етти бандлидир. Мухаммаснинг биринчи бандига диққат қиламиз:

*Халқайи зулфунгда кўнглум бўлгали гам маҳрами,
Ул қаро қайғу била савдода чун ортар гами,
Дер санга девонаву шайдолигидин ҳар дами,
Эй, сочинг шайдо кўнгулларнинг саводи аъзами,
Ҳалқа-ҳалқа руҳнинг сарманзилидур ҳар хами (12–Б.588).*

Шу ўринда бир ҳодисани эслатиб ўтиш жоиз Навоий мухаммаси учун асос бўлган Лутфийнинг ана шу байти “Фунун ул-балоға”да ғалат равишда Саккокийга нисбат берилади(21–Б.79). Бу мухаммасда ўзгариш бир ўринда кўзга ташланади, чунончи, мухаммаснинг сўнгги бандидаги охирги байт Лутфий ғазали байтидан бошқачароқ. Солиштирамиз, мухаммасда:

Ким етибдур, ваҳ, ани ўлтургали ҳижроне гами (12–Б.594

***

Лутфийда:

Ким, танидин бўлди кўп жон олгали ҳижроне гами (7–Б.252).

Алишер Навоийнинг мусаддасларидан биринчиси Лутфийнинг:

Эй жамолинг лоязолу бебадал ҳуснунг жамил,

Ой юзунгдур аҳсани тақвим учун равшан далил (7–Б.287).–

матлаъи ила ибтидо топувчи ғазалига боғланган бўлса, кейинги мусаддас Лутфийнинг “устина” радифли ғазалига боғланган, унинг биринчи банди қуйидагичадир:

Зулфу сиймин жисминг афъи ганжи Қорун устина,

Ганж уза соҳир кўзунг афъига афсун устина,

Дарди ишқинг улки қўйди жони маҳзун устина,

Деди, кўргач оразинг ул қадди мавзун устина,

Эй, қадинг тўбуву жаннат хадди гулгун устина,

Кўрмади даврон сенингдек ой гардун устина (12–Б.596).

Алишер Навоий ана шу уч мухаммас ва иккита мусаддасни аввалига “Бадойиъ ул-бидоя” саҳифаларига жойлаштирган бўлса, кейинчалик “Хазойин ул-маоний” таркибидаги девонларга киритади. Масалан Лутфийнинг:

Эй сочинг шайдо кўнгулларнинг саводи аъзами,

Ҳалқа-ҳалқа руҳнинг сарманзилидур ҳар хами (12–Б.252).

матлаъли ғазалига Навоий боғлаган мухаммасни “Ғаройиб ус-сиғар” (13–Б.503–504), “моҳни – оҳни” қофияли мухаммасини “Наводир уш-шабоб” (14–Б.477), “тобиндадур – меҳробиндадур” қофияли мухаммасни “Бадойиъ ул-васат” (15–Б.528) девонларига

жойлаштиради. “Бадойиъ ул-бидоя”даги иккита мусаддас, яъни “жамил – далил”қофияли мусаддас “Бадойиъ ул-васат” (15–Б.478–79), “устина” радифли мусаддас эса “Фавойид ул-кибар” (16–Б.462–63) девонлари саҳифаларидан жой олади.

Диққат ила қаралса, Алишер Навоий мавлоно Лутфий ғазалидаги ғоявий мазмунни ҳам, танланган мавзунни ҳам бир пайтнинг ўзида бойитмоқда. Бу ҳодиса, албатта, бошқа мухаммас ва мусаддаслар учун ҳам тааллуқлилиқ касб этади, уларда ҳам бадий устуворлик сезиларли даражада юқоридир. Қизиғи Лутфийнинг “устина” радифли ғазалига замон подшоҳи Ҳусайн Бойқаро – Ҳусайний ҳам эргашиб татаббуъ боғлагандир. Ҳусайний ғазалининг матлаъ:

*Хаттинг тори тушубтур лаъли майгун устина,
Ўйлаким жон риштаси бир қатраи хун устина* (4–Б.112).

Ғазаллардаги қофиялар тизими Лутфийда: гулгун – гародун – мавзун – Мажнун – олтун – нун – хун – Жайхун; Ҳусайнийда: майгун – хун – макнун – Мажнун – мавзун – гардун – мархун – Жайхун. Хулоса қофия тизимида: гардун – мавзун – Мажнун –хун – Жайхун сингари сўзлар шодасида муштаракликлар мавжуд экан. Шу ўринда бир нарсани асло ёддан чиқармаслик керак, татаббуъ – ўхшатма ғазаллар учун қофия тизими, айниқса, янги қофия топишга интилиш мавжуд ва барқарор ҳодиса. Қизиғи мухаммас ва мусаддас боғланганда табиий янги қофия излаш тақозоси янада кучаяди, зеро бундан ўзга йўл ҳам йўқлиги тайин.

Кейинги кузатувларимиз шуни кўрсатдики, мавлоно Лутфий ғазалларига эргашиб татаббуъ боғлашлар анча устувор анъанага эга ҳодиса эканлигининг гувоҳи бўлди. Лутфийнинг биргина “хоҳ инон, хоҳ инонма” радифли ғазалига ўз вақтида Байрамхон, Машраб ва Равнақлар ўхшатма битганлари эътиборли воқеалар сирасига тааллуқлилиқ касб этади. Мисолларга мурожаат қиламиз:

Мавлоно Лутфий:
*Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма* (7–Б.22).

Муҳаммад Байрамхон (1500–1561):
*Эй беҳабарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Куйди жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма* (1–Б.66).

Лутфийнинг ғазали ва Байрамхон татаббуъси хусусида “Туркман адабиёти тарихи” (21–С.361–87) ва “Тарихи адабиёти

турки ўзбеки” (20–С.1013–1021) китобларида муносабат изҳор этилади, ҳатто “Торихи адабиёти турки ўзбеки”да Байрамхон Хонхонон шаклида берилади.

Бобораҳим Машраб (1640–1711):

*Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма* (8–Б.16).

Паҳлавонқули Равнақ (1725–1805):

*Ёндим севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Куйди жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма* (21–Б.167–68).

Фақат бир ҳолат шуки, Лутфий ва Байрамхон ғазаллари етти байтли, Машраб ғазали олти байтли, Равнақ ғазали ўн бир байтлидир ва шоир бир пайтнинг ўзида Лутфий, Байрамхон ҳамда Машраблардин таъсирланган.

Ҳожи Муҳаммад Шаҳдий (1789 – 1842) мавлоно Лутфийнинг “жиги–жиги”

*Фурқатинг ўлтурур мени тутма раво жиги-жиги,
Кўнглим олиб ёшунмагил баҳри Худо жиги-жиги* (7–Б.325).

радифли ғазалига татаббуъ боғлаган:

*Бурқаъ бигир рух кушо баҳри Худо қигй қигй,
Рўй ба ошиқон намо баҳри Худо қигй қигй* (6 –С. 294 – 95).

Лутфий ғазали етти байтли, Шаҳдий ғазали бўлса ўн тўрт байтлидир.

Лутфий ғазаллирига қизиқиш кейинги асрларда ҳам давом этди, чунончи:

*Сайд этти дилбарим мени ошуфта сочдин,
Солди каманд бўйнума икки қулочдин* (7–Б.204).

дея бошланувчи Лутфий ғазали матлабидан Мунис Хоразмий (1778–1829) ҳам илҳомланган:

*Кўнлум нечук қутулгай ошуфта сочдин,
Солмиш камандлар икки қулочдин* (9–Б.175).

АДАБИЁТЛАР:

1. Асрлар нидоси. Ўзбек адабиётидан намуналар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашёриёти, 1982. – 544 б. (–Б. 66. Байрамхон)
2. Аҳмадхўжаев Эркин. Гадоий (Ҳаёти ва ижодий мероси). – Тошкент: Фан, 1978. – 110 б.

3. Аҳмадхўжаев Эркин. Туркий назмнинг сеҳргари (Лутфий ҳақида адабий-тарихий ва илмий манбалар). – Тошкент: Фан, 1992. – 68 б.

4. Бойқаро Ҳусайн. Девон. Рисола. Нашрга тайёрловчилар: С.Ғаниева ва Ш.Абдуллаева. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968. – 168 б.

5. Гадоий. Девон. Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Э.Аҳмадхўжаев. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – 148 б.

6. Жомаҳаматов К., Бобохўжаев С. Ҳожи Муҳаммад Шаҳдий ижодидан таржима ҳамда унинг ўзбек тилида битилган ғазаллари ҳақида // Адабий алоқалар ва маданиятларнинг ўзаро таъсири (Халқаро илмий анжуман мақолалар тўплами). 1-қисм. – Термиз: Ховар, 2019.– 360 б. (– Б. 246 –248).

7. Лутфий. Сенсан севарим: Ғазаллар. Рубоийлар. Қитъалар. Туюқлар: “Гул ва Наврўз” достони. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 464 б.

8. Машраб. Девон. / Нашрга тайёрловчилар: В. Раҳмонов, К. Исроилов. Меҳрибоним, қайдасан. –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – 352 б. (– Б.16. Машраб)

9. Мунис Хоразмий. Сайланма. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 – 368 б.

10. Муртазоев Б.. Тазмин санъати (Лутфий ва Гадоий ижоди мисолида) // Ijodkor o'qituvchi, 2021. – № 7. – Б. 357–362.

11. Муртазоев Б. Жомий ва Навоий // Адабий алоқалар ва маданиятларнинг ўзаро таъсири: Халқаро илмий анжуман мақолалар тўплами. 1-қисм. –Термиз: Ховар, 2019.– 360 б. (– Б. 69–71).

12. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами: 20 томлик. 1-т. Бадойиъ ул-бидоя. Текстни тузувчи Ш.Шарипов.– Тошкент: Фан, 1987. – 724 б.

13. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами: 20 томлик. Т.3. Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар.– Тошкент: Фан, 1988. – 616 б.

14. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами: 20 томлик. Т. 4. Хазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. – Тошкент: Фан, 1989. – 560 б.

15. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами: 20 томлик. Т. 5. Хазойин ул-маоний. Бадойиъ ул-васат. – Тошкент: Фан, 1990. – 532 б.

16. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами: 20 томлик. Т. 6. Хазойин ул-маоний. Фавойид ул-кибар. – Тошкент: Фан, 1989. – 560 б.

17. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами: 20 томлик. Т. 13. Мажолис ун-нафоис. Матнни изох ва таржималар билан нашрга тайёрловчи Суйима Ғаниева. – Тошкент: Фан, 1997. – 284 б.

18. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами: 20 томлик. Т. 15. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Назм ул-жавоҳир. П.Шамсиев матни асосида таржима ва изохларни тўлдириб, нашрга тайёрловчи: Суйима Ғаниева. – Тошкент: Фан, 1999. – 226 б.

19. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами: 20 томлик. Т. 17. Насойим ул-муҳаббат. Нашрга тайёрловчилар: С.Ғаниева, М.Мирзааҳмедова. Арабча ва форсча матнларни таржима қилиб, нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир С.Рафиддинов. Арабча ва форсча матн. – 72 б. – Тошкент: Фан, 2001. – 520 б.

20. Толиф пруфессур Маллаев Н.М. Торихи адабиёти турки ўзбеки. Бахши севвум. Аз Заҳириддин Муҳаммад Бобур то Подшоҳ Хожа ва такмила. Таржима, таҳқиқ ва нигориш: Бурҳониддин Номиқ Шаҳроний. – Маҳалли табъ: Покистон Пешовар, 1379 ҳижрий шамсий (2001 милодий). – 803 – 1240 саҳ.

21. Туркмен эдебиятынын тарыхы. I том. Орта аскрлар доврунин эдеби мирасқ. – Ашгабат: Ылым, 1975. – 480 саҳ.

22. Ўзбек адабиёти. Тўрт томликка илова. Бешинчи том. 1-китоб. – Тошкент: Тошкент, 1966. – 332 б. (– Б. 167-168 Равнақ).

23. Ҳайитметов А. Адабиётдан туркийда биринчи назарий қўлланма // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002. – №1. – Б. 70–86.

24. Чомй, Абдурахмон. Осор: Иборат аз ҳашт жилд. Жилди якум. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 560 саҳ.

BUYUK MA'RIFATPARVAR

Samadova Zaynura Ne'matovna,

Toshkent shahar Olmazor tumani

298-maktab o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi,

“Yoshlar dunyosi” gazetasi 2004-yil

30-prel 8-son (56)

Har bir millatning, davlatning istiqboli fan va madaniyat rivoji bilan uzviy bog'liqdir. Fan va madaniyat rivoji esa shu muhitda ta'lim tarbiya ishlarining qay darajada olib borilishi va tashkil etilishi bilan belgilanadi. Bu barcha, davlatlar jamiyki millatlar uchun xos bo'lgan ijtimoiy qonuniyat hisoblanib, taraqqiyot uchun o'z davrining fidoiy ziyolilari barcha mashaqqatlarni yengib, millat yo'lini yorituvchi mash'al bo'la olishadi. Xuddi shunday yurt ravnaqi va istiqboli uchun o'zining umrini baxshida etgan ziyolilardan biri Abdulla Avloniydir.

Avloniy, avvalo, o'z vatanini buyuk mehr sevaolgan, xalq uchun jonini fido qilishga tayyor ma'rifatparvar inson bo'lgan. U o'z xalqini bilimsiz deb atalmish zulmatdan olib chiqish uchun tinmay kurashdi, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish kerakligi haqidagi yo'nalishni ilgari surdi.

Xo'sh, bugungi kunda yurtimizdagi ta'lim-tarbiya jarayoni qanday kechayapti? Bu savolga javob berishdan oldin bir qancha pog'onalarni bosib o'tishimiz kerak. Xususan, avvalo, pedagogika o'quv yurtlari tayyorlagan kadrlar yosh avlodga ta'lim beraolish darajasiga ega bo'lishdan oldin insoniylik tushunchalarini anglab yetish maqsadga muvofiqdir.

Mana shu jihatdan olib qaraganimizda, Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asari biz uchun muhim manba vazifasini o'tay oladi. Avvalo, o'qituvchi yaxshi xulq nima-yu yomon xulq nima ekanligini ajrata bilsin. Bugungi kungi talablar xususida aytadigan bo'lsak, ular orasida yaxshi xulq va yomon xulqning farqiga bormagan hamda o'zi bilgan yoki yomon xulqning asiriga aylanganlar ham uchrab turadi. Oxir-oqibatda ularning o'z yurtiga qarshi qurol ko'tarmasligiga hech kim kafil bo'la olmaydi. Shuning uchun Avloniyning xuddi mana shu asarini uzluksiz ta'lim jarayonida o'quvchilar ongiga singdirib borishimiz kerak. O'sha paytda o'quvchi uchun nima zarur-u, nima foyda ekanligini ajratib olsa, bu uning ongiga va qalbiga toshga o'yilgan naqshdek umrbo'yi muhrlanib qoladi.

Jumladan, Avloniy qalamiga mansub quyidagi satrlarga e'tibor bering-a: “Amri qoliqlar bir dona bug'doy ekib, o'n dona bug'doy

olurlar. Ovrupoliklar o‘zimizdan olingan 5 tiyinlik paxtani keltirib o‘zimizga 25 tiyinga soturlar. Ammo, biz osiyoliklar, xususan, turkistonliklar dumba sotib, chandir chaynaymiz, qaymoq berib, sut oshiyimiz, non o‘rniga kesak tishlaymiz”. Bundan Avloniy XX asr boshidayoq bugungi kunimiz uchun nihoyatda muhim fikrni bildirganligi ko‘rinib turibdi. O‘z yurtimizda xalqimizning qadoq qo‘llari bilan yetishtirilgan xom-ashyoni o‘zga yurtlarga chiqarib yuborilgandan ko‘ra shu yerda ham qayta ishlashimiz mumkin-ku. Lekin buning uchun kishidan katta bilim, matonat, sabr-toqat, cheksiz fidoiylilik talab etiladi. Agarda kishi bilimli bo‘lsa-yu, lekin irodasiz, beparvo bo‘lsa, u hayotda hech narsaga erishmaydi. Hayotning ulkan dovullariga dosh bera olmaydi. Natijada esa u osongina qiyinchiliklarga taslim bo‘ladi. Avloniy asarlarida insonlardagi jamiki yaxshi fazilatlarni, jumladan biz yuqorida tilga olganimiz iroda, sabr-matonat, fidoiylilik kabi insonga xos bo‘lgan ijobiy xislatlar, egasi bo‘lish uchun bolaning maktabgacha bo‘lgan davridan boshlab tarbiyalash kerakligini aytib o‘tiladi. Zero, inson har tomonlama yetuk, barkamol bo‘lishida ta’lim va tarbiyani birga olib borish bilan bir qatorda uning jismoniy jihatdan sog‘lom bo‘lishi katta ahamiyatga ega. Bu haqida ham Avloniy fikrlari bizga yordam beradi. “Sog‘ tanda-sog‘lom aql” – deb bejizga aytilmaydi. Endi darsliklar xususida gapiradigan bo‘lsak, ulardagi fikrlarni o‘quvchi hech qanday e’tiborsiz to‘g‘ri deb qabul qiladi. Shunday ekan bu darslik ustida bosh qotirayotgan olimlarimiz zimmasiga yanada katta mas’uliyat yuklaydi. Unda bayon etilgan ilmiy tushunchalar axloqiy qarashlar bilan uzilmas, ayni vaqtda ko‘rinmaydigan ip orqali bog‘liq holda bayon etilishi kerak. Shu o‘rinda Avloniy qalamiga masub darsliklarga murojaat qilaylik. Uning ilk bor maktabga qadam qo‘ygan jajji bolajonlar uchun yozilgan “Muallimi avval” asari ko‘proq o‘quvchilarga axloqiy tushunchalar haqida ma’lumot beradi. “Muallim isoniy” asarida esa Avloniy ilmiy va axloqiy tushunchalarga teng ravishda murojaat qiladi. “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida har bir axloqiy tushuncha biror-bir ibratomuz hikoyat yoki she’r bilan yakunlanadi. Bu usulda esa o‘quvchi o‘rganayotgan narsani tezda yodida saqlab qoladi. Darslarda ham xuddi shunday ijodkorlikni o‘quvchi o‘zi bajarsa, mavzu uning yodiga yanada mustahkam o‘rnashadi. Jumladan, biror-bir badiiy asarni o‘qigach, o‘quvchi yuzida unutilmas taasurot qoldirgan qahramonga atab she’r yozsa yoki hozirgi davr muammolarini maktub orqali unga bayon etsa, shu qahramonni bir umr eslab qoladi.

“Avloniyning adabiyot yoxud milliy she’rlar” kitobidagi barcha fikrlarni ona tili va adabiyot o’qituvchilari o’qib o’rganishsa, shu kungacha muammo bolib kelayotgan savollarga javob topganday bo’ladilar. Unda Avloniy savodxonlik va boshqa shu kabi muammolar borasida o’z fikrlarini bayon etadi. Yana bir jihati Avloniy fikricha, o’quvchi asarni ifodali tarzda o’qiyolsa, uning mazmuniga tushunadi. Darhaqiqat, birorta badiiy asar mohiyatiga ruhan kiraolgan kishigina uni ifodali tarzda o’qiy oladi.

Avloniyning pedagogik qarashlaridan bugungi kun o’qituvchisi samarali foydalanibgina qolmay, balki buyuk ajdodlarimiz fikrlarini davom ettirgan holda o’zidan ham yangiliklar qo’shsa, ta’lim va tarbiya samadorligi oshadi. Bu esa bugungi kun o’qituvchisidan avvalo, sabrmatonat va juda katta bilim, fidoiylilikni talab etadi. Mana shu hislatlar mujassam bo’lgan o’qituvchigina o’z o’quvchilarining mehrmuhabbatiga, xalqning hurmatiga sazovor bo’ladi.

Bugungi kunda Avloniy kabi ajdodlarimiz asarlarini nafaqat oliy o’quv yurtlarida, balki maktab, litsey va hattoki maktabgacha ta’lim muassasalaridalarda ham chuqur o’rganishni yo’lga qo’yish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu kabi asarlarda ifodalangan g’oyalar hayotimizning yanada go’zal bo’lishiga, kelajakka yorug’ yuz bilan qadam qo’yishimizga katta yordam beradi, deb o’ylayman.

ЛИРИК ШЕЪР ТАСНИФИ ВА ТАҲЛИЛИ

Юлчиева Азиза Баходировна,
Фарғона вилояти Қувасой шаҳар
касб-ҳунар мактаби она тили ва
адабиёти фани ўқитувчиси

Маълумки, лирик асарларни жанрларга ажратиш масаласи адабиётшуносликдаги долзарб муаммолардан бири саналади. Тўғри, бизда мумтоз лирик жанрларнинг 20 та тури илмий жиҳатдан асослаб кўрсатилган. Лекин замонавий шеърятда лирик шеърларни жанрларга ажратиш тамойиллари ечимини топмаган. Бу борада ўзбек адабиётшунослигида И.Султон, У.Тўйчиев, Б.Саримсоқов, Д.Қуронов, У.Ҳамдамов каби олимлар томонидан тақлиф этилган таснифлар мавжуд. Масалан, У.Тўйчиев лирик асарларни аввал 1. Мазмун жиҳатидан: а) эстетик белги, пафос ва муайян мазмун йўналишига асосланадиган жанрлар, ... б) асосан мусиқий асари ҳисобланса-да, адабий матнга ҳам суянган жанрлар,

в) оғзаки ва ёзма лирикада қўлланиб келинган жанрлар. 2. Шакл жиҳатдан: а) шакл мазмундорлиги ва тузилишига кўра лирика жанрлари, б) Мисра сони ва композицияга кўра лирика жанрлари, в) қайта ташкил топиш (трансформация)га кўра лирика жанрларга¹¹² ажратишни таклиф этган. Бу тамойил нисбатан мураккаб бўлса-да, нисбатан кенг қамровли эканлиги билан ажралиб туради. Ҳ.Умунов ҳам шу таклифни қувватлайди.

Профессор Б.Саримсоқов қуйидагиларни ёзади: “Арасту поэзияни (адабиётни) турларга бўлганда амал қилган бош принцип мимессис, воқеликка таклид қилиш, уни қайта яратиш бўлган. Бироқ мимессис оддий ўхшатиш эмас. Ушбу тушунча асосида: 1) воқеликни қайта, ички идрок этиш асосидаги инсон ижоди; 2) бундай ижод эса онгли зот бўлган фақат инсон табиатига хос; 3) шу хусусияти билан у бошқа тирик мавжудотдан ажралиб туради; 4) инсонга завқ берувчи ижод; 5) мана шу хусусият билан инсон дастлабки билимларини олади; 6) инсон акс эттирган нарса яхлит ва фикрлашга ундайди; 7) умумлаштиради; 8) англаб етилган; 9) қайта идрок этилган нарса; 10) у ёки бу нуқтаи назар; 11) маиший-бетараф; 12) образ асосида ётган воқелик (прообраз) каби бир қатор яхлит олганда, реал-воқеликка таклиддан яратилишга олиб борувчи ижодий жараённинг барча талаблари ётади”¹¹³. Кўринадики, олим яратилган асарни турларга ажратишнинг асосларини кўрсатади, холос.

Профессор Д.Қуронов сал бошқачароқ таснифни таклиф этади ва унда тавсифий лирик, медитатив лирика, ижровий лирика каби жанрларни таклиф этади.

Рус олими Е.Хализев бу муаммога ечим йўқлиги лирик асарларни ягона тамойилга бўйсунмаслили билан изоҳлайди. Худди шунга ўхшаш фикрни АҚШлик олимлар Остин Уоррен, Рене Уэллеклар ишларида ҳам учратиш мумкин. Демак, бу лирик асарларни таснифлаш ечими излаб топилиши керак.

Шундай бўлса-да, шеърый асарлар таҳлилида юқоридаги таснифларни аралаш қўллаш имконияти мавжуд. Бу эса умумий ўрта таълим фанларини ўқитишда янгича методни қўллаш имконини яратади. Айниқса, мустақил таълим соатларида ўзлари

¹¹² Умунов Ҳ. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Шарқ, 2002, – Б.227-228.

¹¹³ Саримсоқов Б. Адабий турлар ҳақида мулоҳазалар. / Ўзбек адабий танқиди: [антология] / тузувчи ва нашрга тайёрловчи Б.Каримов. – Тошкент: Turon-Iqbol, 2011. – Б.300.

қизикқан шеърий ёки насрий асарлар таҳлилини амалга оширишда ўқитувчи ва ўқувчиларга мос келади.

Масалан, Ўроз Ҳайдарнинг «Шамол, йиғла сочимда, ...» деб бошланувчи шеърини олиб кўрайлик¹¹⁴:

Шамол, йиғла сочимда,
Сочим кундузнинг акси.
Осмон қўнар бошимга
Кўзимда ойнинг рақси.

Мазкур бандда шоир лирик ўй-кечинмасидаги муаммони, яъни шундай ёруғ кунда, юракда севги куйи бўлаётганда йиғлаётган шамолни овутишни кўяпти. Шамол бу ерда бадийлашган деталь-образ бўлиб, у ўйинқароқ, дайди одам сифатида келяпти. Шамол дунё кезиб, лирик қаҳрамон ёнига йиғлаб қайяпти. Лирик қаҳрамон унга мурожаат қилар экан, унинг ҳам сочи ташвишлардан кундуздек оқарганини, шундай бўлса-да, бошига осмон қўниши, кўзида ой рақси, яъни ой фазалари тез ўтаётганини таъкидлайди. Бу ерда бир қарашда ҳамма нарса рисоладагидек туюлади. Бироқ шу ўринда савол туғилади: шамол нима учун лирик образнинг сочида йиғлаши керак? Тўғри, шамол киши сочини ўйнаб ўтиши мумкин, силаши ўтиши мумкин. Аммо «Шамол, йиғла сочимда» дейилишда ясамалик бор. Чунки шамол қаттиқ тўсиққа урилиши (дарахтга тинимсиз урилиб, ғорнинг ковакларидан ўтиши натижасида йиғлагандек овоз чиқариши ҳаётда кузатиладиган ҳодиса, бироқ улар жисман қаттиқ бўлгани учун тартибсиз ҳаво оқими уларга урилганда шундай овоз чиқишини ҳамма билади. Бу ҳодиса кишида образли фикрлашга асос бўлиб, «шамол йиғлаяпти», «шамол увлаяпти» дейилади. Лекин шамолнинг сочда йиғлаши учун соч қаттиқ, мустаҳкам ва шамолнинг йўлини тўсадиган даражада катта бўлиши керак. Кўринадики, шоир бадий фалсафа яратаман деб, шеърнинг шаклий томони эътиборни кучайтирган. Оқибатда мазмунга путур етган. Лекин шоирнинг нисбатан етук шеърлари ҳам мавжуд.

Умуман олганда, шеър таснифи шеър таҳлили маҳсули саналиб, аввало, шеърий асар мазмун ва шаклбирлигига эътибор қаратиш лозим бўлади.

---

¹¹⁴ Ҳайдар, Ўроз. Сукут ҳаққуши. – Тошкент: O‘zbekiston, 2018. – Б. 238.

МЕТОДИКА

ҚОЗОҒИСТОНДАГИ ЎЗБЕК МАКТАБЛАРИДА ЎЗБЕК ТИЛИНИ ЎҚИТИШ МАСАЛАСИ МЕТОДИК МУАММО СИФАТИДА

Шахло Наралиева,
Жанубий Қозоғистон давлат
педагогика университети доценти

Дунёда таълим олувчиларнинг, жумладан, мактаб ўқувчиларининг сифатли ўқитилиши, уларнинг интеллектуал қобилиятлари, ижодий тафаккурлари, креатив фикрлашларини шакллантириш ва такомиллаштириш мамлакатларнинг барқарор ривожланишини таъминловчи шартлардан бири сифатида тан олинди¹. Зеро, она тили дарсларида ўқувчиларнинг луғат хазинасини бойитиш, бу борада таълимнинг самарадорлиги юқори бўлган методларини такомиллаштириш, таълимнинг дидактик таъминотини бойитиш, ўқитиш жараёнида замонавий талабларга жавоб берадиган инновацион шакл, метод ва воситалардан фойдаланиш, шунингдек, уларни амалиётга татбиқ этиш бўйича тадқиқотлар олиб борилиши ҳам бежизга эмас. Ҳозирги замон методикасининг ижодий фаолиятни кучайтиришга йўналтирилган ёндашувида ҳам бунга алоҳида диққат қаратилмоқда.

Қозоғистондаги ўзбек мактабларида она тили дарсларини ташкил этишда, таълимдаги ўзаро боғлиқлик ва фанлараро алоқадорликни таъминлаш (узвийлик, узлуксизлик, онглилик, кетма-кетлик) тамойиллари орқали ўқувчиларнинг интеллектуал салоҳиятини оширишга алоҳида эътибор берилади.

Болалар ўз она тилини, одатда, табиий ижтимоий шароитда шу тилда сўзлашувчи оила аъзолари, маҳалла, бир тилли жамоатчилик орасида ўрганиб боришади. Йиллар ўтгани сайин она тили инсон учун нафақат ахборот етказиш ва ахборот қабул қилиш воситаси, балки унинг миллий ўзлигини шакллантирувчи бирламчи омилга айланиб бораверади. Дарҳақиқат, она тили киши тафаккурини шакллантирувчи, инсонни инсон сифатида

---

¹Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 2015 йилнинг сентябрида Барқарор ривожланиш бўйича ўтказган саммити // <https://old.xs.uz>

ривожлантириб боровчи, унинг маънавий камолоти, комиллигини таъминлаб берадиган асосий манба ҳисобланиши ҳеч биримиз учун сир эмас. Шунинг учун ҳам дунё тамаддунида ўзини, ўзлигини таниган ҳар бир халқ, ҳар бир миллат, аввало, ўз она тили қадрини юксалтиришга, унинг таълими самарадорлигини оширишга ҳаракат қилади.

Айтиш зарурки, ўзбек ва қозоқ тиллари орасидаги бир тил оиласига мансублик; ҳудудий чегара нуқтаи назаридан Ўзбекистон ва Қозоғистон Республикалари ўртасидаги кўни-кўшничилик; қондошлик ришталари; ижтимоий турмуш тарзининг яқинлиги, ўзбек тили, адабиёти, санъати, маданиятининг қозоқ, қозоқ тили, қозоқ адабиёти, қозоқ санъати ва маданиятининг ўзбекларга таъсири умумтуркий маънавиятнинг ўзига хос қирраларидан бири ҳисобланади, десак, муболаға бўлмайди. (Статистик маълумотларга кўра, Қозоғистонда 500 мингдан ортиқ ўзбек яшайди), уларнинг фарзандлари ўз она тилларида таълим олишлари учун Қозоғистонда 137 та ўзбек тилли мактаблар фаолият юритмоқда².

Маълумки, таълимнинг умумий мақсади таълим турлари ва босқичлари мақсади билан, улар эса ҳар бир муайян дарс мақсади, шунингдек, мақсадга мувофиқ мазмун ва усул билан узвий боғлиқликда белгилангандагина кўзлаган самарани беради³. Исталган янги авлод ижтимоий турмуш тарзи давомида, ўзларигача йиғилган билим ва тажрибаларни ўзлаштиради ҳамда мазкур билимлар асосида янгиларини ҳосил қилади. Она тили таълими мақсади билан боғлиқ равишда ўқувчи ўзлаштириши лозим бўлган билимлар ҳажми ва табиати ижтимоий зарурат билан белгиланади ҳамда таълим олувчининг эҳтиёжу имкониятлари билан мувофиқлаштирилади. Ўқувчига билим беришдан кўзланадиган асосий мақсад уни мустақил фаолиятга йўллаш, микросоциумда ўз ўрнини эгаллашга тайёрлаш ҳамда энг зарур кўникма ва малакаларни ҳосил қилишдан иборат бўлгандагина аҳамиятли саналади.

Қозоғистондаги ўзбек мактабларида она тили машғулотларини ташкил этишда ҳам ўқувчи эгаллаши лозим бўлган билимлар

---

²Хамроқулова Ш. Қозоғистондаги ўзбекларнинг республика фан ва маданияти ривожига қўшган ҳиссаси (1925-2015 йй). – Тошкент: Янги нашр, 2015. – Б.174.

³Юлдашева Д.Н. “Кадрлар тайёрлаш миллий дасури” талаблари асосида таълим мақсадини белгилашнинг дидактик асослари: Пед. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2007. – Б.146. Yuldasheva D.N. Ona tili ta’limi maqsadining tadrijiy taraqqiyoti. – Toshkent: O`zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013, 2019. – Б.168.

муайян кўникма ва малакалар ҳосил қилиш биланбоғлиқ. Зеро, умумий ўрта таълим жараёнида ўқувчиучун мўлжалланган билимлар амалийлиги, прагматик қийматлилиги билан характерланади. Бу ўқитишнинг макон ва замонидан қатъий назар, исталган ўрта умумий таълим мактабларининг барча она тили машғулотларига тенг баробар тегишлидир.

Қозоғистондаги ўзбек мактабларида она тили машғулотларини ташкил этиш шу ўқув предмети ўқитувчисидан ҳар бир соатлик дарс жараёнини олдиндан лойиҳалашни талаб этадики, бу она тили ўқув предмети таълимининг усули билан боғланади.

Она тилидан ҳар бир соатлик дарс лойиҳасида машғулот жараёнида кетма-кет амалга оширилувчи таълимий воқеликнинг белгиланиши; уларнинг прагматик қиймати; белгиланган ахборот базасини ўқувчиларга тез ва осон сингдириш йўллари излаб топиш; таҳлилий-танқидийизоҳ; натижани олдиндан кўра билиш ва режалаштириш каби ижодий фаолият турлари намоён бўлади. Маълумки, лойиҳаланаётган дарс жараёнига педагогик ташҳис қўя олиш, ижобий натижани олдиндан кўра билиш ва шу асосда дарс жараёнини лойиҳалаш исталган педагогик вазифани амалга оширишнинг асосий компоненти ҳисобланади.

Она тили дарсларини олдиндан лойиҳалашда шу ўқув предмети ўқитувчиси ниҳоятда зийрак бўлиши зарур. Негаки, у ўқув фаолиятининг шунчаки тахминий вариантларини белгилаб қўйиши мумкин эмас. Айниқса, ўзга тилли ижтимоий турмуш шароитидаги ўзбек мактабларида она тили машғулотларини ташкил этиш лойиҳалштирилаётганда унинг натижаларини ташҳислаш ҳам ниҳоятда муҳим. Мазкур фаолиятда асосан лойиҳалаш ғоялари ва унинг ечимларини генерациялаш, ишлаш ва интеграциялаш жараёни лойиҳалашнинг ижобий натижаларидан бири саналади⁴.

Бу борада рус методист олимаси Г.Е.Муравьева аниқ таъкидлаганидек, аввало, фан ўқитувчиси ўзи таълим берадиган ўқув предмети мавзуларини пухта лойиҳалай олиш кўникмаларига эга бўлиши зарурки, бунда дидактик жараён ривожининг натижасини олдиндан кўра билиш сифатида ташҳислай олиш; лойиҳани амалга оширишни аниқ режалаштириш; моддий воситаларни яратишга доир технологик жараённи конструкциялаш;

---

⁴Сафарова Р., Мусаев У., Мусаев П., Салаева М. Умумий ўрта таълим мазмунини прогностика қилишнинг назарий-амалий асослари. – Тошкент: Фан, 2005.

объект ҳақида янги ахборот олишни моделлаштириш кабилар шу кўникманинг асосини ташкил этади⁵.

Қозоғистондаги ўзбек мактабларида она тили машғулоти таълимини ижодий ташкил этиш йўли билан унинг самарадорлигини ошириш, ёшларни ҳаётий мулоқотларга, ишлаб чиқариш ва ижтимоий муносабатларга тайёрлаш сифатини ошириш мумкин.

Инсонда тафаккур тили, одатда, она тили бўлади. Киши она тилида ўйлайди, она тилида фикрлайди, она тилида дилидагини тилига, нутқига кўчиради. Илк сўзи ҳам, сўнгги каломи ҳам она тили билан боғлиқ. Демак, тил миллат билан вобаста. Таъкидлаш жоизки, инсон учун, одатда, сўзлашаётган тили унинг тафаккур тилига айланиб боради, шу тил фойдаланувчисининг ижтимоий онгини шакллантирувчи муҳим омил саналади, инсон қайси тилда сўзласа ва фикрласа, ўша тилдаги мафкурага мойил бўлиши ҳам инкор этиб бўлмас ҳақиқат. Яна айтиш жоизки, мактабда таълим қайси тилда олиб борилса, ўша тил ўрта умумтаълим таркибига киритилган барча ўқув предметларини ўргатиш ва ўрганиш воситасига айланади.

Қозоғистондаги ўзбек мактабларининг она тили ва адабиёт ўқув предметлари таълими учун Қозоғистон Республикаси ҳукуматининг 2012 йил 23 августдаги 1080-тартиб сонли қарорига биноан тасдиқланган Ўрта таълимнинг (бошланғич, асосий ўрта, умумтаълим) Давлат умуммажбурий таълим стандарти асосида тузилган ўқув дастуридан фойдаланилади. Мазкур ўқув дастури 2013 йилнинг 3 апрелида Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан вазирининг 115-сон буйруғи асосида маъқулланган⁶. Унинг биринчи боби “Тушунтириш хати”да дастур тузилишининг мақсад ва вазифалари қуйидагича белгиланган: “Умумий ўрта таълим берувчи муассасаларнинг ўзбек тилида таълим бериладиган мактабларида ўқитиладиган ўзбек тили фани ўқувчиларга ўзбек тили ва унинг бойликларидан баҳраманд бўлишларига ёрдам

---

⁵Муравьева Г. Е. Проектирование технологий обучения. Учеб. пособие. – Иваново, 2001. – 123 с. <https://search.rsl.ru/ru/record/01000744463>

⁶Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Өзбек тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту өзбек тілінде) / Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына 215-қосымша.<https://ziatker.kz/docx> > жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту өзбек тілінде) / Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына 215-қосымша.<https://ziatker.kz/docx> >

кўрсатиш, болаларда оғзаки ва ёзма нутқдан фаол фойдаланиш кўникмаларини тараққий эттиришдан иборат”.

Қозоғистондаги ўзбек мактабларида она тили ўқитилиши учун мўлжалланган ўқув дастурида ўзбек тили таълими олдидаги асосий мақсад шундай белгиланган:

1) ўқувчи шахсини фикрлашга, ўзгалар фикрини англашга ва шу фикр маҳсулини оғзаки ва ёзма шаклда (тинглаш, сўзлаш ўқиш ва ёзиш) саводли баён қила олишга, яъни коммуникатив саводхонликни ривожлантириш;

2) билим даражаси юқори, ўй-фикрлари теран, ўз фикр-мулоҳазасини эркин баён эта оладиган, юзага келган муаммоларни бартараф эта оладиган ҳамда ҳаётда ўз ўрнига эга бўлган янги авлодни камол топтириш;

3) ушбу ўқув материали умумий таълим мазмунининг ички алоқадорликларидан юзага келиб, ўқувчиларнинг ижодий фаолиятлари билан биргаликда қўшиб амалга оширилади.

Юқорида келтирилган Қозоғистондаги ўзбек мактабларининг она тили таълими бўйича ўқув дастурида белгиланган ўзбек тили таълими олдидаги асосий мақсадда 3та прагматик қийматли мезонга алоҳида эътибор қаратилган. Яъни, ўқувчи унга тақдим этилаётган материални:

1) ўқий олиш;

2) ўқиганини англай олиш;

3) ўқиган ва англаганларини тўғри (хатосиз) ёза олиш малака ва кўникмаларига эга бўлмоғи зарур. Кўриниб турибдики, мазкур ўринда она тили таълимининг умумий мақсадига урғу берилляпти.

Дастурнинг 4-бандига кўра: “Янги ўқув дастури ўқувчиларнинг тил доирасидаги билимларинигина кенгайтириб қолмасдан, балки уларнинг фанга, дарсга бўлган қизиқишларини, ҳавасини ҳам орттирадиган, эгаллаган билимларини амалда фойдаланишга ўргатадиган асосий ўқув воситаси ҳисобланади”⁷. Кишилиқ жамиятидаги ҳар қандай илм, айниқса, таълим олувчига тақдим этилаётган билимлар амалий татбиқи билангина аҳамиятлидир. Амалий (прагматик) қийматга эга бўлмаган ҳар қандай илм/билим киши хотирасидан тезда ўчиб кетади ёки таълим олувчининг тафаккури учун ортиқча юк бўлиб қолаверади. Шу боисдан дастур

---

⁷Коменский Я.А. Буюк дидактика. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975.– 240 б.; Yo‘ldosheva D.N. Ona tili ta’limi maqsadining tadrijiy taraqqiyoti. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013. – B.168.

“эгаллаган билимларини амалда фойдаланишга ўргатадиган асосий ўқув воситаси” эканлиги таъкидланадики, бу, айниқса, давримиз ёшларининг нутқ маданиятини ривожлантириш учун ўта муҳим.

Дастурнинг 5-бандида: “Инсоният жамиятида тилнинг аҳамиятини тушунтириш, она тилининг бугунги кундаги ижтимоий вазифасини, бошқа тиллар билан ўзаро алоқаси, туркий тиллар билан умумийлиги ҳақида маълумот беради. Ўқувчиларнинг мантиқий фикрлаш, ахборотни қабул қилиш, фикр-мулоҳаза юритиш қобилиятларини ривожлантиради”, дейилади. Бу она тили таълимининг олдида қўйилиши зарур бўлган хусусий (она тили таълимининг ўқиш, уқиш ва ёзишни ўргатишга мўлжалланган умумий мақсадидан ташқари алоҳида) мақсад (“ўқувчини мантиқий фикрлашга ўргатиш”)га ишора қилади.

Дастурда она тили ўқув предметини ўқитишнинг вазифалари, табиийки, ўзбек тили таълими мазмуни билан уйғун ҳолда белгилаб берилган. Булар:

1) ўзбек тилини она тили сифатида алоқа тили ва билим олиш воситаси сифатида ўқитишни, сўз, сўз бирикмалари, гапларнинг матн ҳосил қилишдаги хизматини танитиш, тил бирликларининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда матнлар ҳосил қилишга, матн ҳосил қилишдаги қонуният ва қоидаларга амал қилишга ўргатиш, тил фаолияти давомида оғзаки ва ёзма нутқ меъёрларини ўзлаштириш;

2) фикрлаш салоҳияти, ақлий ривожланиш, мантиқий тафаккурини ўстириш;

3) сўз бойлигини ошириш, ўзгалар фикрини англашга ва шу фикр маҳсулини оғзаки ва ёзма шаклда саводли баён қила олишга, яъни коммуникатив саводхонликни ривожлантиришга ўргатиш;

4) нутқ маданиятининг асосий хусусиятларини англай олиш кўникмалари;

5) ўқувчиларга тил ва нутқ ҳақида маълумот бериш, сўзлашиш маданияти элементлари билан таништириб бориш ва доимий сўзлашиш маданияти қоидаларига одатлантириш, уларнинг нутқи аниқ ва рафон бўлишига эришиш.

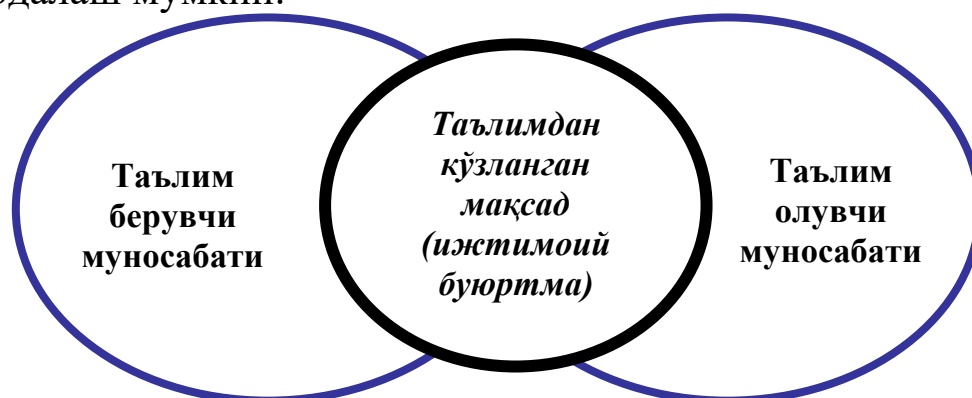
Ҳар қандай жамиятда ҳам умумий ўрта таълимнинг мазмуни ўқувчи шахсига таълим бериш, уни ривожлантириш ва тарбиялаш мақсадларига боғлиқ бўлиб, таълим мазмуни мана шу мақсадни қондиришга хизмат қиладиган ўқув юкламасининг аниқ ифодасидир. Зеро, таълимнинг умумий мантиқи, яъни мазмуни

таълимнинг мақсадига мувофиқ тарзда идрок этилиши керак, чунки таълим мазмуни унинг мақсадига мос тарзда ўқувчи шахсининг эҳтиёжлари, давлат, жамият, фан, техника, ишлаб чиқариш талаблари, санъат, маданият ривожини ҳисобга олган ҳолда таъминланиши керак. Жамиятнинг объектив қонуниятларини ва истиқболини тўғри тушуниш натижасида таълим бир мақсадга қаратилгандагина унинг мазмуни яхлит, узлуксиз, тадрижий тизим сифатида таркиб топади⁸.

Таъкидлаш жоизки, Қозоғистондаги ўзбек мактабларининг она тили таълими бўйича ўқув дастурида белгиланган “оғзаки ва ёзма нутқ меъёрларини ўзлаштириш”, “мантикий тафаккурни ўстириш”, “сўз бойлигини ошириш”, “ўзгалар фикрини англашга ўргатиш”, “коммуникатив саводхонликни ривожлантириш”, “сўзлашиш маданияти қоидаларига одатлантириш” каби қатор вазифалар мазкур ўқув предмети таълимининг асл моҳияти билан боғлиқ.

Ўрта умумтаълим мактабларида ўқитиладиган исталган ўқув предметининг таълим мазмуни ўқувчи эгаллаши лозим бўлган билимлар тизими ва уни ўзлаштириш натижасида ҳосил қилинадиган кўникма ва малакалар билан характерланади.

Қозоғистондаги ўзбек мактабларида она тили таълими мазмуни, таълим усули, таълим воситалари ва ўқитувчи-ўқувчи, ўқувчи-ўқувчи муносабатлари орасидаги уйғунликни таъминлаш фақат ўқитувчи фаолияти билангина боғланиб қолмайди. Бу муаммо ечими уч томонлама бўлиб, бунда таълимни ташкил этувчи (ҳукумат) ~ таълим берувчи (ўқитувчи) ~ таълим олувчи (ўқувчи) муносабатлари уйғунлашиши назарда тутилади. Бунини қуйидагича ифодалаш мумкин:

Таълимни ташкил этувчи (ҳукумат) ~ таълим берувчи (ўқитувчи) ~ таълим олувчи (ўқувчи) муносабатлари орасида уйғунлик

⁸Розиқов О., Оғаев С., Маҳмудова М., Адизов Б. Дидактика. – Тошкент: Фан, 1997. – Б.256.

Биламизки, таълим мақсади “Нима учун ўқитамиз?”, таълим мазмуни “Кимга нимани қанча ўқитамиз?”, таълим усули “Қандай ўқитамиз?”, таълим воситалари эса “Нима асосида ўқитамиз?” деган саволларга жавоб беради. Шу мантиқдан келиб чиқиб, Қозоғистон ўрта умумтаълим мактабларида ўзбек тили ўқитиш мазмуни кўзланган мақсадга (умумий тарзда) ҳамоҳанг, деб айта оламиз. Зотан, “таълим мазмуни – ёшларни маълумотли қилиш, тараққий эттириш, тарбиялаш мақсадида маълумот мазмунидан танланиб, таълим жараёнига олиб кирилган билим, кўникма, малака, фаолият усуллари ҳамда табиат, жамият, тафаккур ҳодисаларини эмоционал баҳолашга доир муносабатлардир”⁹.

Мазкур тавсифдан кўриниб турибдики, таълим мазмуни деганда ўқувчига дарс давомида берилиши лозим бўлган билимлар, шу билимлар асосида ҳосил бўладиган кўникма ва малакалар, фаолият усуллари ҳамда ўқувчининг воқеликка эмоционал баҳоси назарда тутилмоқда.

Зотан, бугуннинг ўқувчиси эгаллаётган билим, кўникма, малака ва фаолият методларига муносабат билдира олиши, билиш жараёни натижасини жараённинг ўзидан ажратиб таҳлил қилиши, ўрганилган ва таҳлил қилинган нарса ва ҳодисаларни баҳолай олиши, ўрганилган ва энди ўрганиладиган ҳодисалар ўртасидаги чегарани англаб етиши, ўзлаштириш ва ҳали билиб олинмаган нарсаларнинг фарқига бориши, яъни ўқувчи муайян таълим шароитида креатив фикр эгаси бўлиши зарур.

АДАБИЁТ ДАРСЛАРИДА ТАЪЛИМНИНГ ШАХСГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН УСУЛЛАРИНИ ҚЎЛЛАШ ВА ЎҚУВЧИЛАР БИЛИМЛАРИНИ БАҲОЛАШ

Оқибатхон Исманова,
ЎшДУ доценти

Шахс, моҳиятига кўра маданийлашган, онг, ақл орқали – фаолиятини бошқариш имкониятига эга бўлган, ижтимоий тарихий анъана, турмуш тарзи ва тажрибага асослаган муайян авлодлар вакили. Шахс феномени инсон оламининг бутун мураккабликларини ўзида мужассам этади. Шарқда у юксак ахлоқий – маънавий меъёрлар орқали тушунилган ва олий хилқат, бебаҳо қадрият деб

---

⁹Розиқов О., Оғаев С., Маҳмудова М., Адизов Б. Дидактика. – Т.: Фан, 1997. – 256 б. – 85-б.

ҳисобланган. Инсон шахс сифатида комиликка интилади, ҳаёт мазмунини бойитади, шу асосда кишилик жамиятининг гўзал ва фаровон бўлишига эҳтиёж сезади.

Ана шу шахсни камол топтириш ва уни жамиятга муносиб қилиб тарбиялаш ота-она ва педагог зиммасига тушади. Ота-она бу жараёни оилада амалга оширса, ўқитувчи эса таълим жараёнида амалга оширади. Ҳар икки тамон яқдиллик билан бирикиб бир мақсад сари интилса бола баркамол шахс сифатида шаклланади.

Профессорлар В.Г.Пряникова ва З.И.Дивкинлар Конфуций таълимотига кўра “таълим ҳар бир ўқувчи шахсига йўналтирилиши” лозимлиги ва ўқитувчи таълим жараёнида ўқитишга эмас, балки ўқувчининг билим олиш натижалари ва материални ўзлаштиришига қаратилишни айтади. Ўқитувчи ўқувчига “бўш чини” қаторида уни ичини билим билан тўлдираман демасдан, ўқувчининг тажрибасини ҳисобга олиши ва ижодкорлигини юзага чиқариши даркор.

Таълим жараёнида ўқувчиларнинг 20% билан ишламасдан, балки 90-100% ўқувчини дарс жараёнида ишлашига, ўқиб-ўрганиши, асар мазмунини таҳлил қилиши, фикр юритиши, муаммоларни кўтариб чиқиши, ечиши, ёзиши, билимини баҳолай олиши лозим. Ўқитувчи таълим стратегиясини белгилашда ўқувчиларнинг қизиқиш қобилиятини ва хоҳиш-истакларини ҳисобга олиши, ўқувчилар билимни фақат дарсликдан эмас, балки қўшимча адабиётлардан, карталар, жадваллар, компакт диск, интернет булақларидан, турмушдан ўрганишларига, изланишларига, тадқиқ қила олиш даражасига эришишлари керак.

Ўқитувчи таълим жараёнида фасилитатор сифатида ҳарактланиши, яъни топшириқлар тузиши, маълумотлар, манбаларни бериши, ўқувчи учун шарт-шароит яратиши ва ўзини ўзи баҳолай олишига ёрдам бериши зарур.

Фасилитация - тушунчаси К. Роджерс томонидан киритилган бўлиб, инглизча енгиллатиш, яхши шароитни тузиш, кўмаклашиш, имкон беришни англатади.

Маълумки, ўқувчи хотираси билимларни ўзлаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Бола ҳар доим севиб бажарадиган ишни кўрсатмасиз ҳам бажаради. Чунки такрорий ҳаракатлар ўқувчи ёдида қолади. Қачон ўқувчи ёдида қолмайди:

— мавзу ўқувчи учун маънога эга бўлмаса, яни унинг қизиқишларига тўғри келмаса;

– ўқувчининг интеллектуал қобилиятининг турли хилдалиги (математика, мусиқа, рассомчилик, адабиёт, биология, география, тарих ва бошқа соҳаларга қизиқишлари).

Ўқувчи қобилиятини аниқлаш учун қуйидагиларга диққат-эътиборни қаратиш керак:

– ўқувчиларнинг қизиқишларини ривожлантирвчи иш-ҳаракатларни дарс режасида акс эттириши;

– ўқувчининг қайси соҳага қизиқиши ва иқтидори борлигини аниқлашга ёрдамлашишиш;

– фанлараро амалий иш уюштириш;

– ҳар бир бола билан якка тартибда ишлашга эришиш.

Ўқувчи иқтидор ва қобилиятини аниқлаш эса унда билим олишга ички ҳоҳиш ва қизиқишни уйғонишга, яъни мотивация беришни осонлаштиради. Мотивация – бу ҳар тарафлама фикр юритиш асосида ҳаракатни танлаш ва қарор қабул қилиш. Ички ҳоҳиш-истак эса мураккаб психологик жараён бўлиб уни субъектнинг ўзи яратади. Ўқитувчи унга фақат шарт-шароит тузади. Ўқитувчи бу жараёнда ўқувчига қуйидагича ёрдам беради, яъни:

– ўқувчининг шахсий муваффақиятини танлашга, қиёслашга, баҳолашга ўргатиши;

– дарс мақсади вазифасини ўқувчи билан ҳамкорликда тузиш;

– ўқувчининг нотўғри бажарган иши учун жазоламаслик, бу уни қизиқишини сусайтиради;

– ўқувчига топшириқни бажаришида имкониятига қараб вақт бериши;

– топшириқлар ҳар доим ўқувчининг ёшига мос бўлмасдан, уни аста-секин мураккаблаштириб бориш лозим, бу эса ўқувчининг ижодкорлиги ва иқтидорини ривожланишига ёрдам беради;

– ўқувчининг эркинлигини чегараламаслик, топшириқларни танлаш ҳуқуқини бериш. Ҳар доим ҳар хил топшириқ бериш, аввалгиларга ўхшамаган кутилмаган элементлари бор топшириқлар бериш;

– билим олишга иштиёқи йўқ ўқувчиларни эса билимларини қайта такрорлашага имкон бериш.

Таълим жараёнида қўлланиладиган топшириқларнинг турлари қуйидагилар:

1. Йўналтирувчи топшириқлар – ўқитувчи ўқувчига топшириқни бажаришда ёрдам беради, қадамларни кўрсатиб

туради, тўғри ёки тўғри эмаслигини айтади. Масалан, адабиёт дарсларида асар қаҳрамонининг ички портрети муаллиф томонидан қандай тасвирланганини матндан ўқитувчи топиб тушунтирса, ўқувчига табиат тасвирланган ўринларни мустақил топиш топшириғини беради.

2. Ҳамкорликда бажариладиган топшириқ – бир неча ўқувчи ҳамкорликда кичик гуруҳларда ёки жуфтликлар билан бажаради.

3. Мустақили ишлаш учун топшириқлар – ўқувчи ҳеч кимнинг ёрдамисиз топшириқни ўзи бажаради.

Таълим самарадорлигини ошириш учун янги таълимий технологияларни “Танқидий тафаккур стратегиялари”, “Қадамма қадам” каби усулларни дарс жараёнида тўғри қўллаш ва ўқувчиларнинг билим натижаларини баҳолаб бориш даркор.

Маълумки, анаъанавий баҳолашнинг қуйидаги камчиликлари мавжуд:

- ўқувчининг билимини юзаки назорат қилиш;
- ўқувчининг билим натижасига эмас, бажарган ишининг ҳажмига қараб баҳолаш;
- синфга нисбатан ўқувчини баҳолаш;
- мактаб, туман, ва халқ таълими бўлимининг ҳисоботи учун баҳолаш.

Бироқ “баҳо”, “баҳолаш” ва “баҳо бериш” синоим қаторида қўлланилиб келади, лекин бу сўзлар нафақат мазмунида, балки ўқувчи билимини баҳолашда фарқли хусусиятга эга.

Баҳолаш – ўқувчиларнинг билим олиш жараёнидаги фаолиятини кузатиш, уларнинг билим сифатини яхшилаш учун маълумотларни тўплаш, рўйхатга олиш ва хулоса чиқариш.

Баҳо бериш – ўқувчининг иш-ҳаракатига баҳо бериш

Баҳо – ўқувчининг билим натижаларига қўйилган шартли белги.

Таълимнинг шахсга йўналтирилишида эса қуйидаги принциплар асосида бола баҳоланади:

- ўқувчининг ўқиш фаолиятидаги мувоффақиятларига босим ясалади. Таълим мақсади билан натижа мос келиши;
- объектив ва адолатли баҳо қўйиш;
- интеграция. Баҳолаш таълим жараёнига режалаштирилган, ўйланган ва тизимли бўлиши;
- очик-ойдин баҳолаш;

- тартибли ва ўз вақтида баҳолаш;
- ишонч. Ўқувчи билан ўқитувчи ўртасида ҳамкорлик яралиши, муваффақиятларга эришишлари учун шароит яратиш.

Таълимнинг шахсга йўналтирилишида баҳолашнинг уч усули бор. Булар: **диагностик, форматив ва сумматив.**

Диагностик баҳолаш қуйидаги жараёнларда амалга оширилади.

Ўқувчининг билим, кўникма ва малакаси иқтидорини шаклланиш даражасини аниқлаш учун йилнинг бошида, янги бобларни бошлашда ва янги мавзуларни тушунтиришдан олдин қўлланилади.

Қирғизистонда таълим ўзбек тилида олиб бориладиган мактабларда ўзбек адабиёти дарсларида Шавкат Раҳмон ижоди 5-, 7-, 8-, 11-синфларда ўрганилади. Ўқувчи шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида 5-синфда дастлабки маълумотни олади, 7-, 8-синфларда эса шоир ҳақидаги билимлари анча кенгаяди. Шунинг учун 11-синфда Шавкат Раҳмон ижоди ҳақидаги билимларини аниқлаш учун қуйидаги таржимаи ҳолни ўқувчилар эътиборига ҳавола этиш орқали диагноз қўйилади.

1950 йил 12 сентябрда Ўш шаҳрида туғилган. Унинг ота-онаси савдо билан шуғулланган. Саримўғул яйловларида мол-қўй боққан чорвадорларни керакли товарлар билан таъминлаган. 1966 йил мактабни битириб, Тошкент давлат университетининг филология факультетига кетма-кет 2 йил ҳужжат топширади, лекин ўқишга ўтолмайди. Сўнг Москвадаги Адабиёт институтига кириб 1975 йил тамомлайди. Унинг биринчи шеърий тўплами 1977 йил “Рангин лаҳзалар” номи билан нашр этилади. Шоир ўз даври шеъриятига исёнкор руҳни олиб кирди ва “Ўжар” шоир сифатида шуҳрат қозонди.

Бундан ташқари, БИО (Биламан // Билишни истайман // Билиб олдим) жадвали орқали ҳам ўқувчиларнинг шоир ҳақидаги билимларига ташҳис қўйиш мумкин.

Биламан	Билишни истайман	Билиб олдим
Бу устунга ўқувчилар Шавкат Раҳмон ҳақида қуйи синфда ўрганган маълумотларини ёзишади ва шоир ижодига муносабат билдиришади.	Бу устунга ўқувчи Шавкат Раҳмон ижоди ҳақида яна нималарни билиш истаги юзасидан саволлар ёзади.	Бу устунга саволар рўпарасига жавоблар ва янги ғояларни ёзишади.

Юқоридаги диагностик тестлар орқали Шавкат Раҳмон ҳақидаги ўқувчиларнинг 7,8-синфда олган билимлари аниқланади ва баҳо берилади. Ана шу тест натижасига кўра эса дарс мақсади қўйилади ва вазифалар белгиланади. Демак, диагностик баҳолашда ўқувчининг янги мавзу юзасидан олган билим даражаси аниқланади.

Шакллантирувчи (форматив) баҳолаш – ўқувчининг ўқиб-ўрганиш жараёнидаги фаолиятини баҳолаш ва ўқитувчи ўқувчи фаолиятини тўғри йўналтириши, яъни ўқувчининг билим натижасини кузатади, йўлланма беради, билим олишга бўлган маъсулиятини кучайтиради. Бу баҳолаш шакли ҳар куни ҳар соатда қулай шаклда қўлланилиши мумкин. Шакллантирувчи баҳолаш ўқувчининг ёнида туриб муваффақиятлар сари етаклаш деган маънони англатади. П.Блэк ва Д. Уильям бу баҳолаш усулининг хусусиятларини қуйидагича белгилашади.

- ўқувчи билан натижали қайта боғланиш қилиш;
- ўқувчининг дарс жараёнида фаол иштирок этишини таъминлаш;
- баҳолаш натижасига кўра ўқув-билув жараёнига ўзгаришлар киритиш;
- ўқувчилар ўз билимларини баҳолай билишлари.

Шакллантирувчи баҳолаш усуллари (‘‘Қўл билан кўрсатиш’’, ‘‘Светофор’’, ‘‘20 секунд’’, ‘‘Уч дақиқали эссе’’) Шавкат Раҳмоннинг ‘‘Муҳаббат’’ шеърини ўтишда қуйидагича қўллаш мумкин.

Бунинг учун ўқитувчи ўқувчиларни уч гуруҳга бўлади ва ҳар бир гуруҳга шеърни ўқишни, сўнг 1-гуруҳ шеърнинг 1-бандидан, 2-гуруҳ 2-бандидан, 3-гуруҳ 3-бандидан цитаталар танлаб, **‘‘Икки қисмли кундалик’’** асосида шарҳлаш топшириғини беради.

Цитата (ҳавола)	Шарҳ, мулоҳаза, изоҳ
Муҳаббат чиройли капалак	Муҳаббат гўзал туйғу, бироқ у ўткинчи ҳам бўлиши мумкин, яъни капалак сингари умри қисқа.

Ўқувчилар шеър матни устида ишлаб бўлгандан сўнг **‘‘Қўл билан кўрсатиш’’** усулини қўллаш орқали билимлари аниқланади.

Мен ..... мавзунини тушундим ва тушунтириб бера оламан (Бош бармоқ юқорига қўтарилади)

Мен.....аниқ тушундим деб айта олмайман (Бош бармоқ қуйига қаратилади)

Мен.....ҳали тушунганим йўқ (Бош бармоқ тўғри йўналишга қаратилади)

Эслатма: Бармоқлар ҳаракатларига қараб ўқувчилардан нимани тушунган ёки тушунмаганларини сўрайди)

Якуний (сумматив) баҳолаш – белгиланган вақт ичида мавзу, бўлимни якунлашда ўқувчиларнинг билим натижалари, ўзлаштириш даражаларининг шаклланишини ва давлат таълим стандартига билим натижалари қай даражада мос келишлигини аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Якуний баҳолаш шакллари – тест, имтиҳон, портфолио ва бошқа шакллларда чорак ва ўқув йили охирида ўтказилади. Демак, ўқувчидаги ижодкорликни малакага айлантириш дарснинг асосий стратегияси бўлиши керак. Ўқитувчи дарс жараёнида ҳар бир ўқувчига ижодий ёндошиб, уларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириши даркор. Ўқувчининг ўқишга бўлган қизиқишини ривожлантиришда эса баҳолаш муҳим роль ўйнайди. Натижада ўқувчи дарсда ўзига ёққан иш билангина шуғулланмай, балки амалда қўллай олиш имконига эга бўлади. Бадийликни қадрлайди, реал турмуш воқеаларини тўғри баҳолайди, қийинлайди, ижобий ва салбий сифатларни аниқлашни ўрганади.

Адабиётлар

1. Бекбоев И.Б. Инсанга бағитталган окутуу технологиясынын теориялиык жана практикалык меселелери. – Бишкек, 2015.

2. Исманова А., Саттиева Д. Адабий ўқиш. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Бишкек, 2013.

3. Махсумханов С. ва бошқалар. Ўзбек адабиёти 11-синф учун дарслик. – Бишкек, 2014.

4. Окуучулардын окууу жетишкендиктерини баалоо (методикалык колдонмо). – Бишкек, 2010.

5. Ўқиш фурсати. 1-3-модуллар. Бошланғич синф ўқитувчилари учун қўлланма. – Бишкек, 2021.

6. Ўқиш фурсати. 4-6-модуллар. Бошланғич синф ўқитувчилари учун қўлланма. – Бишкек, 2021.

7. Токтомаматов А. Сабактын максаттары, баалоо жана компетенттуулук // КББАнын кабарлары, 2017. – №1.

ЎҚУВЧИЛАР МУЛОҚОТ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА МОНОЛОГИК НУТҚНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

**(Минҳожиддин Мирзонинг “Соҳибқирон ёғдуси” достони
мисолида)**

Салимжон Ғаниев,

Жанубий Қозоғистон давлат педагогика

университети ўқитувчиси

Хулкар Ҳамроева,

Ўзбекистон давлат хореография

академияси катта ўқитувчиси,

филология фанлари номзоди

Қадим замонлардан бошлаб улуг аجدодларимиз боланинг саводини бадий асарлар ёрдамида чиқаришга ва унинг ўз фикрларини раво баён қила олишига, ўз нутқини мақол ёки иборалар билан безашига алоҳида эътибор берганлар. Зеро, ёш авлод қалбида она тилига муҳаббат, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат туйғуларининг камол топишида бадий адабиётнинг ўрни ва аҳамияти беназирдир.

Ижодкорлар одам ва олам руҳиятини кўрсатиш, ҳаёт воқеаларини ҳаққоний тасвирлаш мақсадида оригинал ташбеҳлар, тимсоллар яратишга ҳаракат қилар эканлар, жонли тил бойликларида ҳамда адабий тил меъёрларидан ўринли фойдаланадилар, яъни ҳам жонли тилнинг, ҳам адабий тилнинг ўсиши ва бойиб бориши жараёнида жамиятда нутқ маданияти шаклланишига муайян даражада ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшадилар.

Глобллашув ва мамлакатлар ўртасида интеграция жараёнлари кундан-кунга ривожланиб бораётган бугунги даврда она тилининг мулоқот воситаси сифатида муҳим вазифа бажараётганлиги нутқ фаолияти турларини мукамал эгаллашни талаб қилмоқда. Она тилидаифодали ва раво гапириш, нутқни тинглаб тушуниш, тўғри ва беҳато ёзиш каби нутқий фаолият шакллари жамият аъзолари ўртасида самаралимулоқотни таъминлар экан, она тилидаги мулоқот компетентлигини шакллантириб бориш таълим жараёнининг асосий тамойилларидан бири бўлиши зарур.

Шу сабабли, жамият аъзолари ўртасида она тилини мукамал ўрганиш кун тартибидаги долзарб масалалардан бирига айланди.

Ўқувчиларнинг она тилини қай даражада эгаллаганлиги уларнинг она тилида эркин мулоқот қилиши ва мулоқот давомида нутқий фаолият турларидан қай даражада фойдаланишлари орқали синовдан ўтади.

Ўқувчи она тили дарслари жараёнида грамматик қоидаларни яхши ўзлаштириши, етарлича сўзларни билиши, имтиҳон ва синовларни яхши топшириши, лекин нутқ маданиятини тўлиқ эгаллай олмаслиги мумкин.

Нутқ фаолиятининг барча турлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Эшитиш орқали тушуниш, ўқиш ёрдамида матн мазмунини англаш, гапириш орқали мулоқотга киришиш ва ўз фикрини баён этиш амалга оширилади. Ўзаро мулоқот жараёнида оғзаки нутқий фаолиятнинг лаб тушуниш билан узвий боғланган ҳолатда кечади. Коммуникантлар иштирокига кўра нутқ турларига монолог, диалог, шунингдек, полилог кўринишидаги бир неча иштирокчилар гурунгини киритиш мумкин. Мулоқотнинг ҳар учала тури ҳам эшитиш билан боғлиқ ҳолда амалга оширилади.

Монолог сўзловчининг ўзига ёки тингловчи(лар) эътиборига қаратилган нутқ ҳисобланади. Унга ўқув жараёнидаги ўқитувчи нутқи, маърузаси, мавзу юзасидан ўқувчининг кенгайтирилган жавоби, ахбороти ёки тақдимотини киритиш мумкин. Монологик нутқ шаклида фикр ниҳоясига етказилган тарзда бўлади, айтилаётган ҳар бир гап, жумлалар кетма-кетликда, грамматик қоидаларга амал қилинган ҳолда баён қилинади. Монологик нутқнинг кириш, асосий қисм ва хулоса қисмлари бир-бирига боғлиқ ҳолда амалга оширилиши унинг диалогик нутққа нисбатан анча мураккаблигини кўрсатади. Монологик нутқни тезликда ўзлаштириб бўлмайди. Тил ўрганиш босқичларида соддадан мураккабга қараб олиб бориладиган машғулотлар, мустақил ишларни бажариш давомида монологик нутқлар ҳам мураккаблаштириб борилади.

Таниқли шоир ва таржимон Минҳожиддин Мирзо “Соҳибқирон ёғдуси”¹¹⁵ достонида жаҳон адабиётида илк маротаба Амир Темур ҳазратлари қаламига мансуб “Темур тузуклари” асаридаги бир туркум ҳикматларнинг шеърӣ талқинини яратган. Достондаги миллий ўзлик туйғуси билан уйғунлашган сержило бадий нутқ ўқувчи руҳиятига кучли таъсир этади, унда у ёки бу воқеа, ҳолатга нисбатан ўзига хос ҳиссиёт уйғотади. Мутахассисларнинг фикрича,

---

¹¹⁵ **Минҳожиддин Мирзо.** Соҳибқирон ёғдуси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016.

“Шеърда фикр ва туйғу сўз билан уйғунлашади ва китобхон қалбига оҳанг, вазн, қофия, товуш такрорлари билан кириб боради”¹¹⁶. Айнан сўз билан вобаста туйғу, оҳанг ва товушлар таъсирида ўқувчилар ифодали сўзлашни ўрганадилар. Шу маънода, “Соҳибқирон ёғдуси” асари лингвопоэтикасининг ўзига хос жиҳатларини очиб бериш, дoston бадииятини таъминловчи воситаларни тадқиқ қилиш, ундаги монологик нутқнинг ўқувчилар мулоқот компетентлигини шакллантиришдаги аҳамиятини ўрганиш муҳим масала ҳисобланади.

“Соҳибқирон ёғдуси” достонида шоир сўзнинг ҳақиқий моҳиятини, унинг тағ маъноларини ҳис этиб, уларни ўринли қўллаш жараёнида ниҳоятда оригинал, образли бадиий нутқ ярата олган. Сўзни, унинг қадрини, куч-қудратини фақатгина ҳақиқий ижодкор қалбан ҳис этади ва бутун умр шу ҳиссиётга содиқ қолади. Минҳожиддин Мирзо чин маънодаги сўз устаси сифатида монологик нутқнинг ранг-баранг жиҳотларини кашф этади:

Ўтмишни ўргансанг, улуғ бир китоб,
Не-не зотлар сурмиш, давр-у давронлар.
Ўтганлар ҳаёти бизга бир хитоб,
Қисматин, кечмишин битмиш султонлар.
Донолар базмида сўрдим, ўргандим,
Олам тартибларин гоҳ кун, тун қадар.
Не-не салтанатлар ўтмиш дилбандим,
Яратилмиш қанча тузук, қонунлар.
Эзгу амаллар-у, эзгу тартиблар
Ҳар қадам хайрли ишни ёқладим.
Неки ўқидим мен, неки ўргандим,
Барчасин хотирда доим сақладим.

Монологик нутқ – ўқувчиларни нутқий фаолиятни тинглаб тушуниш, ўқиш, гапириш ва ёзиш турлари бўйича билимларини оширибгина қолмай, балки уларнинг дунёқараши, тезкор фикрлашини ривожлантиради, салоҳиятини оширади. Тилшунос олим И.Н.Кузнецов оғзаки монологик нутқ нутқий мулоқотга киришишнинг энг мураккаб кўриниши деб ҳисоблайди. Муаллифнинг фикрича, монологик нутқ, маълум бир мақсадни кўзлаган ҳолда, тил воситасида инсонларга таъсир этишдан

---

¹¹⁶ Озеров Л. Работа поэта. – М.: Прогресс, 1968. – С.168.

иборат¹¹⁷. Албатта, монологик нутқнинг таъсир кучи назмда яққолроқ кўзга ташланади. Шоир сўз ва ибора танлашда эҳтиёткорлик билан шева унсурларидан, ўзлашма сўзлардан, тарихий, яъни истеъмол доираси чекланган лексемалардан ҳам фойдаланади. Мазкур жиҳатлар достоннинг таъсирчан, қизиқарли ва жозибали бўлишини таъминлайди.

Шунингдек, достондаги ҳар бир сўз ва шулар қаторида кам истеъмол доирасида бўлган тарихий сўзлар ҳам унинг яратилишида, эстетик қимматининг ошишида, таъсир кўламининг кенгайишида муҳим аҳамиятга эга. “Тузуклар”даги “Бир калима ширин сўз қилични қинга киритар” деган ҳикматни шоир шундай талқин қилади:

Юрак – эзгулик гули,
Лисон – малҳам, қудратдур.
Қутлуғ сўз таъсирига,
Буюк “Қуръон” ибратдур.
Бир оятнинг таъсири,
Мўмин қилмиш жоҳилни.
Ботинга тушган зиё,
Ёритажак зоҳирни.
Бир калом ширин сўздан,
Киргай илон инига.
Инсон-чи, солгай шаксиз
Қиличини қинига.

Достонда охори тўқилмаган ташбеҳлар, фразеологизмлар сингари тарихий сўзлар ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Тарихий сўзлар архаизм ва историзмлардан иборат бўлиб, уларнинг қайси жанрда қўлланиши ҳам услубий ўзига хосликни намоён қилиш баробарида шоирнинг сўз танлаш ва қўллаш маҳоратини белгилайди.

Маълумки, қадимият буёғига эга бўлган, бугунги кунда ҳам маънодоши мавжуд сўзлар – архаизмларнинг лексик, семантик, грамматик архаизмлар каби кўринишлари мавжуд бўлиб, бадий асарнинг тўлақонлигини таъминловчи муҳим омил ҳисобланади. Шоир Соҳибқирон Амир Темур тилидан шундай дейди:

---

¹¹⁷ Кузнецов И.Н. Современная деловая риторика. – М.: Гросс Медиа 2007 – С.320.

Доруғалар, ҳокимлар асли
Адолатнинг пешвосидирлар.
Раиятга паноҳ, биродар,
Бир оила – ошносидирлар.
Халқ кўмакка зор бўлиб турса,
Меҳр эмас, кўрсалар зулм,
Ундай ҳоким муҳаббат эмас,
Ўз-ўзига тилагай ўлим.

Доруға, пешво, раият, паноҳ каби тарихий сўзларнинг кетма-кет келиши сатрлараро таъсирчанликни таъминлаш, тасвирдаги тарихий муҳитни ёрқинроқ ифодалаш мақсадида қўлланган. Бундай воситалар ўқувчи эътиборини тортади, натижада у ўқув жараёнига ижодкорлик билан ёндашади, мустақил ишларни хайрихоҳлик билан бажаради, ўқув жараёнининг фаол иштирокчисига айланади, унинг нутқини эгаллаш қобилияти турлича кўринишларда намоён бўлади. Зеро, назмий асарларда “архаизмлар ёзувчи томонидан, аввало, давр руҳини, тарихий шароитни кўрсатиш учун ишлатилади. Улар бадий асар тилига тантанавор, кўтаринки рух бериш билан бирга ўзига хос эстетик қиммат касб этади”¹¹⁸.

*“Раият ҳолидан огоҳ бўл доим,
Оқибат зиёсин кўксингда сақла”* (29-б.).

*“Раиятга паноҳ, биродар,
Бир оила – ошносидирлар”* (31-б.).

*“Ундай юртда сира тартиб бузилмас,
Раият ишингдан бўлса гар рози.”* (65-б.).

*“Токи сипоҳлардан бирорта бебош,
Раият бошига гавго солмасин”* (65-б.).

Мазкур шеърӣ парчаларда қўлланган, ҳозирда истеъмол доирасида бўлмаган *раият* лексемасининг архаиклиги дostonга таъсирчанлик ва тантанаворлик бахш этишини кузатамиз. Муаллиф раият лексемасини қўллаш билан “халқ”, “фуқаро” семасига ишора қилади ва dostonнинг тарихийлигини таъминлаш билан бирга эстетик қимматини оширишга эришади.

Монологни такроран ўқишда тўғри ва чиройли талаффузга, мантиқий урғу беришга, фикрни ниҳоялашга алоҳида эътибор

¹¹⁸ Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.17.

берилади. Ҳар бир ўқувчининг якка нутқи эшитилгач, унга нисбатан синфдошлари томонидан ҳам муносабат билдирилади, гуруҳ аъзолари ўртасида ўз фикрларини ўртоқлашадилар. Нутқнинг мазмуни ва шаклий жиҳати, эгалик, келишик ва шахс-сон қўшимчаларининг тўғри ёки нотўғри қўлланилганлиги таҳлил қилинади. Ўқувчи ҳар бир матнни намуна сифатида қабул қилади ва шунга ўхшаш мавзуларда фикрлаш, баҳс-мунозараларда иштирок этишга интилади. “Соҳибқирон ёғдуси” каби дostonлардан танланган тарихий-маърифий залворга эга матнлар ўқувчининг нутқи шаклланиши учун таянч манба бўлади. Албатта, бу жараён маълум бир режа, кетма-кетлик асосида изчиллик билан амалга оширилгандагина, мақсадга тўлиқ эришиш мумкин.

Фикрни аниқ ва раvon ифодалаш, монологик нутқни ифодали баён қилиш ёки диалогик нутқда фаол иштирок этиш учун тилнинг лексик ва грамматик материалигина етарли эмас, тилнинг интралингвистик воситалари – нутқ темпи, хабар, дарак, буйруқ ёки сўроқ мазмунини ифодалаб бера олиш, секинлашиш, тиниш ҳолатлари, шунингдек, паралингвистик воситалар – юз, қўл ҳаракатлари, турли имо-ишоралардан ҳам фойдалана олиш фикрни суҳбатдошга, тингловчиларга тўлиқ етказиб беришда муҳим роль ўйнайди. Хулоса шуки, ўқувчининг нутқ малакаси ўз-ўзидан шаклланиб қолмайди, нутқий мулоқотни шакллантирувчи оғзаки мулоқот машғулотларини янада кўпайтириш талаб этилади. Бунинг учун ўқитувчи томонидан яратилган муҳит, эркин мулоқот учун зарур шарт-шароитлар ўқувчиларни кўпроқ бадиий китоб мутолаа қилишга ҳамда дарсда фаол иштирок этишга ундайди.

АДАБИЙ КЎРГАЗМАЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШДА ФАНЛАРАРО ИНТЕГРАЦИЯДАН ФОЙДАЛАНИШ

Комилжон Абдуллаев,

Наманган давлат университети
ўзбек адабиётшунослиги кафедраси доценти,
педагогика фанлари номзоди

Адабиёт фани бўйича ўтказиладиган синф ва мактабдан ташқари тадбирлар дарс жараёнида эгалланган билимларни мустаҳкамлаш, тўлдиришга; ўқувчиларнинг дунёқарашини бойитишга, сўз санъатига бўлган қизиқишларини оширишга хизмат қилади.

Кўп йиллик тажриба ва кузатишларимиздан шу нарса аён бўлдики, фақатгина дарслик манбалари билан чекланидиган, ўқувчиларнинг қизиқиши ва ижодкорлигини таълим-тарбиянинг самарали усуллари билан уйғунлаштира олмайдиган адабиёт фани ўқитувчилари ҳам учрайди. Шунинг учун ўқувчилар синфдан ташқари тадбирлар воситасида ўз билимларини чуқурлаштириш, умумлаштириш, дунёқарашларини кенгайтириш, хулқ-атворларидаги ижобий сифатларни такомиллаштириш имкониятидан етарлича фойдаланмаяптилар. Яна шуни таъкидлаш ўринлики, республикамиз умумий ўрта таълим мактаби, академик лицей ва касб-ҳунар мактабларида синфдан ташқари тадбир сифатида кўргазмалар тайёрлаш, адабий кечалар, савол-жавоблар, китобхонлар конференциялари, мушоиралар тез-тез ўтказилади; ҳафталиклар, адабий кўргазмалар кам ўтказилади; адабиёт музейларига бориш, турли фан ўқитувчилари билан биргаликда адабий кечалар, саёҳатлар уюштириш, талаб даражасида ташкил этилмайди.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, биз қуйида “Заҳириддин Муҳаммад Бобур тимсоли адабиёт ва санъатда” мавзусидаги адабий кўргазмани ташкил этишда фанлараро интеграциядан фойдаланиш ҳақидаги фикрларимизни ўртоқлашмоқчимиз.

Бизнингча, бу адабий кўргазма адабиёт, тарих, мусиқа, расм, информатика фани ўқитувчилари ва ахборот-ресурс маркази раҳбари ҳамкорлигида ташкил этилиши ва ўтказилиши масқадга мувофиқ бўлади.

Адабий кўргазма ўтказиладиган зал мавзуга мос равишда юксак дид билан безатилади.

Залнинг марказида Заҳириддин Муҳаммад Бобур портрети, унинг атрофига шоир ҳақида буюк шахсларнинг фикрлари, ўз асарларидан олинган парчалардан лавҳалар илинади. Ана шулардан айримларини намуна сифатида келтирамиз:

Бори элга – яхшилиғ қилғилки, мундин яхши йўқ,

Ким дегайлар, даҳр аро қолди фалондин яхшилиғ.

(Заҳириддин Муҳаммад Бобур)

“Бир одамда бутун бир халқнинг хусусиятлари жамланиши ва юзага чиқиши мумкин деб ўйланаман баъзан. Масалан, Гёте немис халқининг, Достоевский русларнинг, Шекспир инглизларнинг мужассам тимсоли бўлиб кўринади менга. Ўзбекларнинг шундай одами борми? Бор, дейман ўзимга – ўзим. У – Бобур. Ўзбекларнинг,

қолаверса, барча туркий қавмларнинг ўзига хос хусусиятларини ўз шахсида жамлаштирган сиймолардан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобур эди”.

(Иброҳим Ғофуров)

Ироғи Форс гар етса бу шеъринг, эй Бобур,
Ани ҳифз этгуси Ҳофиз, мусаллам тутқуси Салмон

(Заҳириддин Муҳаммад Бобур)

Ўнг томонга шоирнинг асарлари, ҳаёти ва ижодига оид китоблар, ўқувчилар иштирокида тўпланган газета ва журнал материаллари асосида “Шаҳаншоҳ – ижодкор”, “Бобур – давлат арбоби”, “Саркарда ва шоир”, “Иккинчи ҳаёт билан яшаётган сиймо” каби мавзулардаги китоб ва суратлар кўрмасмаси ташкил этилади.

Чап томонга “Ёш адабиётшунослар”, “Гўзаллик ва нафосат”, “Чакқон кўллар”, “Ёш компьютерчилар” тўгараги аъзолари ва иқтидорли ўқувчилар томонидан тайёрланган мустақил-ижодий ишлар, расм-слайдлар, кластерлар, аудио-видео лавҳалар, альбомлар, деворий газеталар, турли хилдаги жадваллар, каштачилик намуналари жойлаштирилади. Айниқса, “Бобур” портрети, “Бобур қадамжолари” харитаси, “Бобурийлар шажараси”, “Бобур тимсоли адабиёт ва санъатда” номли алоҳида кўргазмалар ўқувчиларнинг изланишларидан, мустақил-ижодий фикр юрита олганликларидан, оз бўлса-да, шоир шахсига бўлган муҳаббатларини ифода эта олганликларидан далолат беради.

Адабий кўргазмани бошқараётган адабиёт фани ўқитувчиси буюк шоирнинг ўзбек тили ва адабиёти хазинасини бойитишга қўшган хизматлари, жаҳон маданияти ривожланишида тутган ўрни ҳақида қисқача маълумот билан таништиргач, Заҳириддин Муҳаммад Бобур тимсоли яратилган бадиий (“Юлдузли тунлар”, “Авлодлар довони”, “Бобурийнома” романлари), санъат (тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, театр, кино) асарлари, уларда шоир сиймосининг гавдалантирилиши ҳақида махсус тайёрланган маъруза учун сўз беради. Сўнгра аввалдан тайёрланган иқтидорли ўқувчилар шу асарлардан олинган парчаларни ифодали ўқийдилар, шеъринг асарлардан намуналарни ёддан айтадилар, сахна асарларидан лавҳалар ижро этадилар.

Ёш Заҳириддин юқори савияли муаллиф ва мураббийлар қўлида тарбия олган, хат-саводини тез чиқариб, илм фан, адабиёт ва тарих билан шуғуллана бошлаган, шу билан бирга кўп вақт

харбий машқ ва ов билан машғул бўлган. Бобурнинг болалик йиллари “Юлдузли тунлар” романида қуйидагича тасвирланган:

“Чорбоғ ичида ўн икки ёшлик Бобур мирзо чавандозлик машқлари ўтказмоқда. У чорбоғ четидаги ялангликдан бўз отни чоптириб чиқди-ю, бирдан жиловни қўйиб юборди. Камонга чапдастлик билан ўқ ўрнатди ва чопиб бораётган от устидан нишонга отди. Ёй ўқи нишон ёғочига “тақ” этиб урилгани баралла эшитилди.

Бир тўп отлиқлар машқни чинор соясида туриб кузатмоқда эдилар. Қора отлиқ Мазидбек нишонга биринчи бўлиб яқинлашди. У Бобурнинг бек аткаси “ҳали балоғатга етмаган мирзоларга ҳомийлик қилиш учун подшоҳ томонидан тайин этиладиган масъул бек” эди. Бобур отини қайтариб келаётганда, Мазидбек унга:

– Мўлжални андак баландроқ олибсиз, – деди. – Аммо зарбингиз беҳад яхши.

– Мазидбек сопига садаф қадалган ёй ўқини нишондан авайлаб суғуриб олди-да, қанчалик чуқур ботганини бармоғи билан ўлчаб кўрди:

– Билагингизда куч кўп, амирзодам! Шерпанжасиз. Подшоҳ ҳазратлари сизни Бобур деб атаганлари бежиз эмас. Бобур арабча шер демакдир!

Бобур мирзонинг навкарлари, яроқбардор, тенгдош-кўкалдош (бир онани эмган болалар) мулозимлари ҳам нишон атрофида йиғилдилар. Улар Бобурнинг ҳали ёш ўспирин эканини, қўлидаги камон бўйи бастига мос қилиб кичрайтириб ишланганини билар эдилар. Шуни ўйлаб, Бобур мақтовни ўзига олгиси келмади.

– Шерпанжа деб отамни айтсинлар. Мен кўрганмен, зарблари бундан ўн ҳисса ортиқ. Мушт урсалар, энг зўр йигитни ҳам йиқитурлар.

– Камина ҳам айтмоқчи эдимки, амирзодамнинг шерпанжаликлари подшоҳ отангизга тортганлигингиздан нишонадир! ” [9, 32]

Бобурнинг мулоҳазали инсон, меҳрибон ота бўлганлиги ҳақида гапирилар экан, қуйидаги парчадан фойдаланилди:

“ – Ҳумоюн, жигарбандим! – деди у ҳамма эшитадиган товуш билан. – Сенинг бетоқатлигингга мен тоқат келтирай. Сенинг шу дардингни худо сендан олиб менга берсин!

Беҳуш ётган Ҳумоюн бу гапларни эшитмас, лекин беморнинг хобгоҳидаги аёллар, мулозимлар, табиблар, руҳонийлар – ҳаммаси Бобурга кулоқларини динг қилиб қараб турардилар.

Бобур умумий жимликда Ҳумоюннинг бошидан уч марта айланди-ю:

– Эй, парвардигор! – деб илтижо қилди. – Менки Бобурман, агар жон бериш мумкин бўлса, умри жонимни Ҳумоюнга қурбон қилдим! Азроил менинг жонимни олсину худо Ҳумоюнга шифо берсин ! ”[9,456]

Бобурдаги тадбиркорликни, мардликни таърифлашда қуйидаги парчадан фойдаланиш ўринлидир:

“Романда Бобурнинг ақлу фаросати, ҳар нарсани чуқур ўйлаб ҳал қилиши яққол ифодаланган. Асарда тасвир этилишича ҳинд ҳукмдори Иброҳим Лўдининг онаси Байда Бобурга заҳар бериб, энг оғир жиноятга қўл уради. Бобур эса маликани қийнаб ўлдириш ўрнига унга ҳаёт бахш этиб, мардлик ва тантиликнинг, ёмонликка яхшилик билан жавоб қайтаришнинг ажойиб намунасини кўрсатади.

Малика Байданинг тирик сақланиши ҳақидаги буйруқдан таажжубланган аъёнларга қарата Бобур шундай дейди: “... Бизни заҳарлаб ўлдирмоқчи бўлган бу маккор хоним учун энг оғир жазо шуки, биз мана, тирикмиз! Бу хонимнинг ўзи-ю ўғли қилолмаган ишларни биз қилмоқдамиз! ... Малика бизнинг бундан кейинги зафарларимизни ҳам кўрсин. Ёмонликка яхшилик қилиш мард кишининг қўлидан келишига амин бўлсин. Агар маликада виждон бўлса, ўғли қилмай кетган ишларни биз қилганимизни кўриб виждони азоблансин. Агар виждони бўлмаса, ичида фақат бахиллик чаёнлари бўлса, бу чаёнлар ўзини чақиб ётаверсин. Маликага бундан ўзга жазо муносиб эмасдир!” [6, 432]

Шу ўринда “Гўзаллик ва нафосат” тўғараги аъзолари томонидан Заҳириддин Муҳаммад Бобурғазали билан айтиладиган “Яхшилиғ”, “Қолдиму”[3, 160] кўшиқлардан бирининг ижро этилиши ёки таниқли хонанда Маъмуржон Тўхтасинов ижросидаги аудио-видео лавҳанингнамоиши этилиши адабий кўргазма тадбирининг таъсирчанлигини янада ошириш учун хизмат қилади.

Тадбирнинг яқунловчи қисмида фаол иштирокчилар тақдирланади.

Кўп йиллик тажриба ва кузатишларимизга асосланиб, қуйидаги хулосаларни айтишимиз мумкин: “Заҳириддин Муҳаммад

Бобур тимсоли адабиёт ва санъатда” мавзусидаги адабий кўргазмани ташкил этишда фанлараро интеграциядан фойдаланиш: ўрганилаётган материалларни тўлиқроқ, чуқурроқ тушунишга кўмаклашади; оғзаки ва ёзма нутқни ўстиради, мустақил-ижодий ишлаш малакаларини ривожлантиради; ўқувчиларнинг билимларини бойитади, изчиллаштиради, умумлаштиради; тафаккурини, тасаввурини, дунёқарашини ривожлантиради; маънавий дунёқарашини кенгайтиради, санъатга, Ватанга муҳаббат ҳисларини тарбиялайди; адабиётга, ҳаётга қизиқишларини, буюк алломалар, хусусан, улуғ бобомиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур шахсига ҳурмат ва муҳаббатларини оширади; ватанпарварлик, инсонпарварлик, миллий анъана ва қадриятларимизга ҳурмат, ифтихор руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш.М. Ёшлар маънавиятини юксалтириш, уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича муҳим вазифалар белгилаб берилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 19 мартдаги видео-селектор йиғилишида сўзлаган нутқи // Халқ сўзи, 2019 йил 20 март.

2. Каримов И. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – Б.40.

3. Адабиёт (Мажмуа): Академик лицейларнинг 2-босқич ўқувчилари учун / Тузувчилар Б.Тўхлиев, Р.Мирсамиқова, О.Аметова. – Тошкент: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. – Б.432.

4. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома /Заҳириддин Муҳаммад Бобур; Таҳрир ҳайъат А.Қаюмов, Х.Султонов, Б.Алимов ва бошқ; Халқаро Бобур фонди. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008. – Б.288.

5. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси / Таҳрир ҳайъати А.Қаюмов ва бошқ. Бош муҳаррир: А.Аъзамов. – Тошкент: Шарқ, 2014. – Б.744.

6. Мирсайдуллаев Мирмахмуд. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг буюк мероси / М.Мирсайдуллаев. – Тошкент: TURON - IQBOL, 2017. – Б.208.

7. Султон Хайриддин. Бобурийнома (Матн). Маърифий роман / Х.Султон. – Тошкент: Маънавият, 2019. – Б.464.

8. Тўхлиев Б. Адабиёт [Матн]. 10-синф: дарслик-мажмуа. 1-қисм. /Б.Тўхлиев [ва бошқ.], – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – Б.184.

9. Қодиров П. Юлдузли тунлар; Бобур: Роман. – Тошкент: Ўзбекистон, 1990. – Б. 463.

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINING SAVODINI CHIQARISHDA AXBOROT KOMMUNIKATSION TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI

Xoldarova Irodaxon,

FarDU filologiya fanlari bo‘yicha falsafa
doktori (Phd), katta o‘qituvchi

Umarova Malika,

FarDU 2-kurs magistranti

Savod o‘rgatish davri eng murakkab davr hisoblanadi. Bunda o‘quvchi hali maktab sharoitiga tayyor bo‘lmagan holda maktab ostonasiga qadam qo‘yadi. Bola dastlab maktab qoidalariga, sinfda o‘zini tuta bilishga, partada o‘tirishga, ruchkani qanday ushlashga, daftarni parta ustiga qanday qo‘yishga bosqichma-bosqich o‘rgatiladi. Shu sababli ham savod o‘rgatish davri eng qiyin bosqich sanaladi.

“Maktabda o‘qitish elementar o‘qish va yozishga o‘rgatishdan boshlanadi. „Alifbe“ga asoslangan holda qisqa vaqt ichida o‘quvchilar o‘qish va yozishga o‘rgatiladi. ya’ni o‘qish va yozish ko‘nikmasini egallaydilar”.¹¹⁹

O‘qish va yozishga o‘rgatish analitik-sintetik tovush metodi asosida olib boriladi. O‘quvchilarga o‘qish ko‘nikmalari bilan parallel ravishda yozuv ko‘nikmalari ham berib boriladi. Bu davr uchun 128 soat ajratilgan bo‘lib, 4 oy vaqt mobaynida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining savodi chiqariladi. Savod o‘rgatish davrini 2 qismga ajratish mumkin.

1. Tayyorgarlik davri.

2. Alifbo davri.

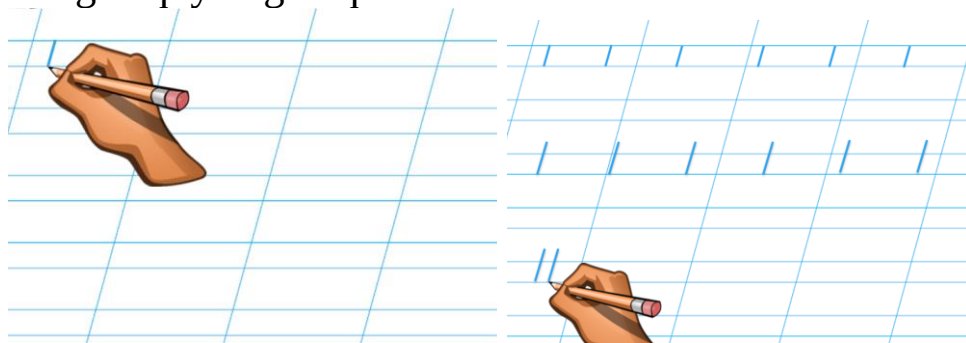
Tayyorgarlik davriga 8 soat vaqt ajratilgan bo‘lib, bu davrda o‘quvchilar “Alifbe” kitobi bilan tanishadilar, “Alifbe”dagi turli rasmlar

---

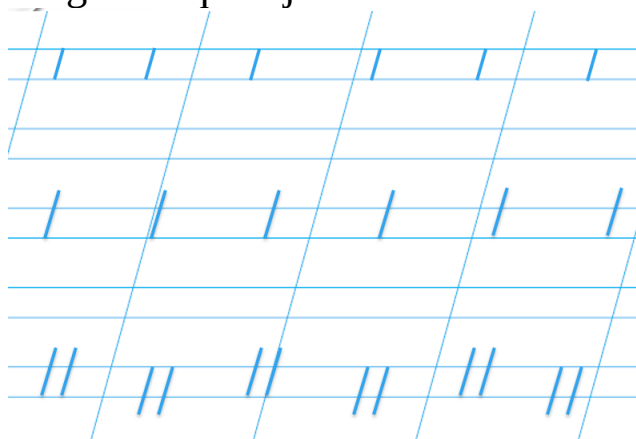
¹¹⁹ Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X. va boshqalar. Ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent: Nosir, 2009. – B.19

orqali o'quvchilar nutqi, dunyoqarashi rivojlantiriladi. Bog'lanishli nutq tuzish ko'nikmasi shakllantiriladi. Grammatik jihatdan esa, o'zbek tilidagi tovushlar soni, unli va undosh tovushlar, tovushni harfdan farqlashga o'rgatiladi.

Yozuv darslarida esa dastlab harf elementlarini yozish mashq qildiriladi. O'qish ham yozish ham bola uchun juda mashaqqatli jarayon hisoblanadi. Shuning uchun ham o'quvchidan bu jarayon katta mehnat talab qiladi. Albatta, o'qituvchi harf elementlarining yozilishini amaliy tarzda o'zi ko'rsatib beradi. Bundan tashqari, bu jarayonda turli xil video yoki kompyuter dasturlari yordamida tayyorlangan taqdimotlardan foydalansa ham ancha samarali bo'ladi. Chunki, hozirgi davr axborot asri bo'lganligi uchun o'quvchiga aynan mana shunday usuldagi ko'rgazmali vositalar kerak. Misol tariqasida Power Point dasturida tayyorlangan quyidagi taqdimotni keltirish mumkin.

Bu taqdimotda harf elementlaridan tayoqchani yozilishi amaliy tarzda ko'rsatib berilgan. Bunda o'quvchi harf elementlarini qayerdan boshlab yozishni va qayerda tugatishni to'liq ko'rib turadi. Va oxirida o'quvchiga to'liq natija ko'rsatib beriladi.

Bu kabi dasturiy vositalar yordamida rangli, harakatli, ovozli tasvirlar yaratish mumkin. Bu esa boshlang'ich sinf o'quvchilarining berilgan mavzuni oson, sodda ko'rinishda, tez o'zlashtirishlariga yordam beradi.

Shu tariqa o'quvchilar barcha harf elementlarini yozishni o'rganadilar.

Bundan tashqari, o'quvchilarga tayyorgarlik davrida o'qituvchi mahoratidan kelib chiqib, "Alifbo"ni ham yodlatishi mumkin. Unli va undosh tovushlar soni va ularning tarkibi, ularni biri-biridan farqlash kabilar ham o'quvchilarga o'rgatiladi. "Bunda unlilarning quyidagi uch xususiyatini o'quvchilar amaliy ravishda puxta egallashlariga erishish lozim:

a) talaffuzda (og'izda) to'siqqa uchramasligi;

b) cho'zib aytilishi;

d) faqat ovozdan tashkil topishi."¹²⁰

Keyingi davr "Alifbo" davri bo'lib, endi o'quvchilar asta-sekin tovush va harflar bilan tanisha boshlaydilar. Buning uchun 120 soat vaqt ajratilgan. "Alifbe" darsligiga nazar tashlasak, tovush va harflar bolaning aytishi, yozishi uchun qulay tartibda joylashtirilgan. Birinchi bo'lib o'quvchilar "Oo" tovush-harfi bilan tanishadilar. "Oo" tovushini talaffuz qilish ham, yozish ham o'quvchiga qiyinchilik tug'dirmaydi. Chunki bu tovush faqat ovozdan tashkil topganligi uchun uni bemalol talaffuz qilish mumkin. Undan keyin "Nn", "Aa" va hokazo tovushlar joylashtirilgan. E'tibor bersak, "Alifbe" darsligida dastlab unli tovushlar, so'ng, ovozdor sonorlar va keyin shovqinlilar berilgan.

"Alifbo" davrini o'rganiladigan tovush-harfning va o'quv materialining murakkablik darajasiga ko'ra 3 bosqichga ajratish mumkin:

1) unli tovush-harflar, ovozdor, sirg'aluvchi undoshlar, **o-na, a-na, il, in, bi-lan** tuzilishidagi so'zlar o'rganiladigan bosqich;

2) artikulyatsiyasi qiyin bo'lgan **r, k, v**, kabi undoshlar va **yo'l-bars, do'st, rasm** kabi tuzilishdagi so'zlar o'rganiladigan bosqich;

3) o'rganilganlar takrorlanib, harf birikmalari **ng, sh, ch**, 2 tovushni ifodalaydigan **j**, tutuq belgisi (') va **jo'ja, jurnal, jirafa, tong, so'ng, bodring, choynak, shudring** va shu kabi so'zlarni o'qishga o'rgatiladigan bosqich."¹²¹

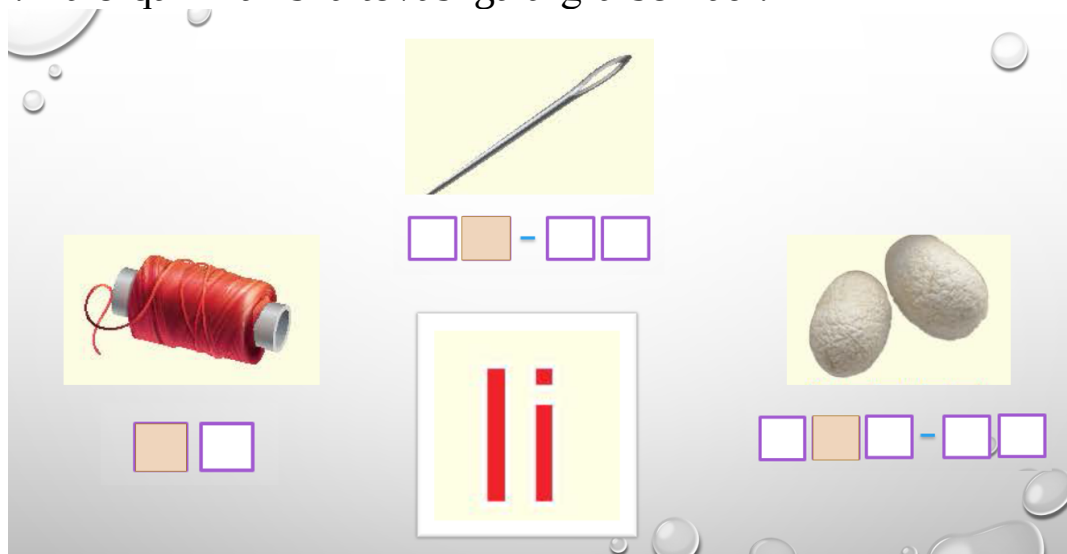
Boshlang'ich sinf o'quvchilariga tovushlarni o'rgatishda dastlab, shu tovush bilan boshlanuvchi predmetlar rasmlari ko'rsatiladi. Masalan, "Ii" tovushini olaylik. Bunda o'quvchilarga ilon, it, ip, ipak kabi narsalar

¹²⁰ Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X. va boshqalar. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Nosir, 2009. – B.33.

¹²¹ Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X. va boshqalar. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Nosir, 2009. – B.34.

rasmlari ko'rsatiladi. O'quvchi bu narsalarning nomini aytadi. Savol-javob asosida bu predmetlar qaysi harf bilan boshlanayotganligi aniqlanadi. O'rganilishi kerak bo'lgan tovush aniqlangach, o'quvchilarga shu tovush so'zning boshida (in, ilon), o'rtasida (nina, tilla) va oxirida (ninachi, ikki) kelishi kerakligi topshiriq qilib beriladi. O'quvchilar so'zlarni aytish jarayonida ularni bo'g'inga bo'lib, necha bo'g'indan iborat ekanligini ham aytib berishlari lozim. O'quvchilarga "Ii" tovushi talaffuz qildiriladi. Uning unli yoki undosh harf ekanligi aniqlanadi. So'ngra darslik bilan ishlanadi. Avvalo, o'quvchi darslikning yuqori qismida joylashgan rasmda tasvirlangan narsa (ilon) bilan tanishadi. Uning o'ziga xos jihatlari so'raladi, o'qituvchi tomonidan to'ldiriladi. Ushbu so'z ustida ishlaniladi. Uning necha bo'g'indan iboratligi, o'rganilayotgan tovush so'zning qaysi bo'g'inida kelayotganligi, har bir bo'g'indagi tovushlar soni aniqlanadi. Endigi navbat tovushning bosma va yozma, bosh va kichik shakli bilan tanishish. Bu jarayondan so'ng bo'ginlar va so'zlar o'qituvchi tomonidan o'qib beriladi. O'quvchilar ularni takrorlaydilar.

Bo'g'in va so'zlar o'qib bo'lingach, rasm asosida suhbat quriladi. Bu jarayonni AKT vositalari orqali ham tashkillash mumkin. Bunda o'quvchilarga rasmlar ko'rsatiladi. O'quvchilardan rasmlarda nimalarni ko'rayotganliklari so'raladi. So'z necha bo'g'indan iboratligi, o'rganilayotgan tovush so'zning qaysi qismida kelayotganligi amaliy tarzda aniqlanadi. O'quvchilar savollarga to'g'ri javob bersalar, qarsak ovozi yangraydi. Aks holda esa "O'ylab ko'ring!" degan javob oladilar. Slayd namoyishi jarayonida o'rganilayotgan tovush boshqa rangga kiradi. Bu orqali man shu tovushga urg'u beriladi.

Rasm asosida bunday suhbatlar tashkillash orqali o‘quvchilarni bir xillikdan olib chiqish, o‘rganilayotgan tovushni ularning yodida yanada yaxshi saqlanishiga erishish mumkin.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, ta’lim sohasida axborot texnologiya vositalaridan foydalanish dars samaradorligini oshirishga, o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma, malakalarini rivojlantirishga, ma’lumotlarni xotirada uzoq vaqt mobaynida saqlab qolishga, mavzularni o‘zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelmasliklariga xizmat qiladi. Shuning uchun pedagoglarning kompyuter savodxonligini oshirishga, o‘z ustida ishlashlariga imkoniyat yaratib berish zarurdir.

“NAZMUL-JAVOHIR” MA’NOLARI **(“MEANINGS OF “NAZMUL-JAVOHIR”)**

Mengliboyeva Umida Xusan,
TDO‘TAU 3-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: **H. Ahmedov**

O‘zbek xalqining buyuk farzandi, donishmand shoir Alisher Navoiyning nomi va ijodi hali-hamon o‘qiladi, eslanadi, tahlil qilinadi. Bu jarayon to‘xtamaydi. Chunki adibning asarlari qatida juda ko‘p ma’nolar yashirin. “Ulug‘ shoirimiz Alisher Navoiy asarlarining jahonshumul obro‘si va abadiy tirikligining sababi ham uning ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan yuksak fikrlarni oliy badiiy shaklda berganligidir” – degan edi akademik Alibek Rustamov.¹²² Jumladan “Nazmul-javohir” (Nazm gavharlari) kitobida hazrat Aliga nisbat beriladigan 266 hikmatga (“Nasr ul-laoliy”- nasr hikmatlari) shuncha ruboiy bitilgan¹²³. Ya’ni har bir hikmat ruboiyga aylantirilgan. Bu asarni yuzaga kelishi haqida Navoiy shunday bitgan: “Qur’on” va uning tafsirlarini mutolaa qilar edim. Hazrat Alining “Nasrul-laoliy”si va uning forsiy nazmga solingan nusxasini o‘qiganim sari menda ana shu asarni turkiy til bila orasta qilsam... to andin turk ulusiga ham hazzi shofe va bahrai vofi muyassar bo‘lg‘ay...”¹²⁴ Biz ham shu nazm gavharlarining bir mag‘zini chaqishga urindik. Ba’zilarini ko‘rib chiqsak:

---

¹²²**Рустамов А.** Алишер Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 138 б.

¹²³**Навоий Алишер.** Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн бешинчи том. Т.: Фан, 1999. – 236 б.

¹²⁴**Ўзбек адабиёти тарихи.** Беш томлик. 2 том. Т.: Фан. 1977. – 460 б.

“Fi kulli qalbin shug‘lun” (Har bir qalbning o‘z tashvishi bor)
Ruboiy:

*Aning qaro qoshu ko‘zg‘a mashg‘ullug‘i,
Munung dog‘i pok so‘zg‘a mashg‘ullug‘i.
Birning to‘qumog‘da bo‘zg‘a mashg‘ullug‘i,
Har qaysi ko‘ngulning o‘zga mashg‘ullug‘i.*

(“Nazmul-javohir, 168-bet)

Inson hayoti davomida umr kechirarkanki, u o‘z ongida fikr-u hayolida nimalarnidur o‘ylab yashaydi.”Har bir jon kichik sirli jamiyatdir”deb yozadi Marsel Juando¹²⁵. Ta’kid etilganidek uning qalbi undagi kechinmalar bir sirli dunyo, undagi mo‘jizalar g‘aroyibotlar faqatgina u insongagina xos.U o‘zining sirli olamiga o‘zi istagan insonni istagan tuyg‘ularni olib kira oladi.Shirin tashvishlari bilan yorqin ranglar-la burkaydi.Uning mo‘jiza-yu, tashvishlari uning dunyosidir.

Dunyo shu qadar kattaki,undagi odamlar millionlardan oshsa ham lekin ularning tuyg‘ulari hech ham takrorlanmaydi.Inson boshqalarni aldashi avrashi mumkin lekin o‘z qalbini alday olmaydi, uddalay olmaydi, boshqalardan berkitgan kulgusini ortiga yashirgan narsalarini o‘zining qalbidan berkita olmaydi.Har kim Allohni o‘z ko‘nglicha taniydi va biladi.U o‘z ko‘nglida rizolikka yetishish yo‘lida ichidagi “men”i bilan kurashadi. Har yo‘lida bunga harakat qiladi.Vaziyat holatlardan qay yo‘sinda o‘tishi, qiyinchiliklar kechirishi va eng buyuk maqsad sari qadam qo‘yishi uning tashvishidir.”Tanasi boshqa dard bilmas” deyishganidek, o‘zida kechayotgan dardlar ba’zida o‘ziga og‘irlikdek tuyulishi mumkin. Shunday holatlarda dunyodagi jamiki dardni faqatgina u ko‘tarib yurgandek tuyuladi, lekin uning mittigina qalbida sodir bo‘layotgan narsalar boshqalarda ham uchrashini yoddan chiqarmaslik zarurdir.

“Zikr ush-shabobi hasratun” (Yoshlikni eslash-hasrat).

Ruboiy:

*Qariki erur, ko‘nglig‘a sinmoq hasrat,
Jonig‘a yigitlikni qilinmoq hasrat.
Har ishda yigitlarg‘a yolinmoq hasrat,
So‘z ichra yigitlikni sog‘inmoq hasrat. (151-bet)*

Yoshlik bu berilgan ne‘matlarning eng sarasidir.U haqida gap ketarkan har bir odamning yuragida anglab bo‘lmas bir tuyg‘u barq uradi.Hamid Olimjon aytganidek ”Eng gullagan yoshlik chog‘imda...”¹²⁶

¹²⁵www.ru.citaty.net/avtory/marsel-zhuando. Marsel Juando. Aforizmlar.

¹²⁶Хамид Олимжон. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1951. – 184 б.

ta'rifi ham bejizga emas. Umrning eng serjilo davridir, unda qilingan ishlar ba'zan xatolar ham insonni shodligiga sabab bo'ladi. Albatta vaqt oliy hakamdir. Vaqtlar osha yoshlik davridagi zavqu shavq o'rnini asta sekinlik bilan "turmushning zavqi" egallashi hammaga ayon. Albatta eslash joizdur chunki, xotiralar bo'lganligi sababli ham insonning ba'zi holatlardan eson-omon o'tib olishi go'zallashadi u insonga hamma narsalar ham o'tkinchi ekanligi, bu kunlarning o'tib ketishi va kunlar kelib shirin hayollar bilan xotirlashlik shukuhini beradi. Lekin asalning ham ozi shirin deganlaridek, ortig'i zarardir. Inson har qanday holatida ham shukur qilishni shu kunga yetib kelganligining o'zi bir baxt ekanligini his qilishi ham saodat. Umrining har zaylini mazmunli o'tkazish uning ongidagi zohiriy go'zalikdan dalolat. Shukrona aytilmagan joyda hasrat yuzaga keladi. Zanjirning ketma-ketligi singari botgan botqoqlik chuqurlashib ketaveradi. Bora-bora bularning hammasi yig'ilib, ohirida shu odamning olam uchun qaraydigan derazalari kirlanib atrofdagi go'zallikni ham shu darchadagi g'uborlar ila ko'ra boshlaydi. Shukronalik bo'lgan joyda hayot serjilo va yorqin bo'lib boraveradi.

"Ru'yat ul-habibi jilo' ul-ayni" (Sevimli kishini ko'rish – ko'zni ravshan qiladi)

Ruboiy:

Har kimki, muhabbat uyini maskan etar,

Ko'nglig'a habib ko'yini gulshan etar.

Ko'z kasbi ziyo do'st yuzidin fan etar,

Mahbub yuzin ko'rmagi ko'z ravshan etar. (151-bet)

Bizga sevish va sevilishdek baxtni bergan Robbimizga hamdlar bo'lsin. Bu dunyodagi eng ulug' ne'matlardan biri ishqdur. Uning ta'rifi-tasnifi tillarda doston. Sevgi insonni ruhini tarbiyalaydi. Sevgini his etgan inson shu ondan boshlab hayotga o'zgacha nazar bilan qaray boshlaydi. Uning ko'zi aynan shu kundan boshlab hayotdagi jamiyiki narsalarni yangidan ilg'ay boshlaydi. Chin sevgi uni Haqqa boshlaydi. Shoir Nodirabegim ta'rificha:

"Muhabbatsiz kishi odam emasdur,
Gar odamsan, muhabbat ixtiyor et".¹²⁷

Muhabbat har kimsani o'ziligidagi o'zini toptiruvchi ilohiy kuchdir. Seviklisini ko'rgan oshiqqa hayotidagi "katta" muammolari

---

¹²⁷ **Нодира-Комила.** Девон. – Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001. – Б.350.

ham go‘yoki bir chang zarrasi kabi ko‘rinadi. Uning dunyoga boquvchi ko‘zlari poklanadi. Ruhi poklanadi...

“Sulmat ud-dini mavt ul-ulamo‘i” (Ulamolarining o‘limi dinga raxnadir).

Ruboiy:

*Ilm o‘ldi sharaf din aro har oying‘a,
Bormoq bo‘lur o‘rgangali ani Ching‘a.
Dinda ulamo mujib erur tazying‘a,
O‘lmoqlik alarg‘a rahna soldi ding‘a. (142-bet)*

Inson hayotdan ko‘z yumishi achinarli hol. Ayniqsa o‘zi, oilasi balki jamiyat uchun kerakli insonning o‘limi bo‘lsa og‘ir judolikdir. Har bir kishi yorug‘likka qarab intiladi, yurgani sayin bosilgan izlarning har biri haq tomon tog‘ri qadam ekanligini tushunadi. Endi tasavvur qilamiz: mayoqni ushlab, odimlab ketayotgan odam bu –ulamolarimiz. Ular yo‘q bo‘lib qoldi. O‘z-o‘zidan mayoq ham so‘nadi. Albatta ko‘plab mayoqlar orasida bu bilinmasligi mumkin, degan savollar ham tug‘ilishi mumkin, lekin, shu mayoqning nuridan bahra oluvchilar uchun ham bu katta judolikdir. Hazrati Alining hikmatlarida keltirilishicha: “Zanobun vohidun kasirun va alfu to‘atin qalili” (“Gunohning bittasi ham ko‘p, ibodatning mingtasi ham kamdir”).

Ruboiy:

*Gar emas esang zuhdg‘a damsoz hanuz,
Fisq ichra qilur esang taku toz hanuz.
Ko‘p angla bir o‘lsa jurm nosoz hanuz,
Gar ming o‘lsa toat erur oz hanuz. (150-bet)*

“Navoiy qalamiga mansub har bir asar, beistisno sevgi, insoniylik, poklik kabi olijanob insoniy sifatlarni kuylaydi, yuksak fazilatlar egasi bo‘lgan insonni ulug‘laydi.”¹²⁸

Shunday ekan, haq din kurashuvchilarining saflari kamayishi nafaqat ular uchun, balki butun millat uchun qayg‘udir.

Xulosa qilib aytganda, ulug‘ daho shoirimiz ijodini o‘rganish faqat foyda keltiradi. Ma’nolar koni bo‘lmish asarlarining mutolaasi milliy ong-tafakkurimizni o‘stirishga xizmat qilaveradi.

Garchand “Nazmul-javohir” asari tatabbu yo‘sinida bitilgan bo‘lsa ham, bunda Navoiyga xos yuksak badiiy mahoratni ko‘ramiz. 266 ta

---

¹²⁸ Ўзбек мумтоз адабиётшунослиги. Антология. / Азиз Қаюмов. Севгувчи кўнгил илтижолари. – Тошкент: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2016. – Б. 135.

ruboiy o'ziga xos qat'iy she'riy shaklda, janrning adabiy talablariga amal qilingan holda yaratilgan.

SAVOD O'RGATISH DAVRI YOZUV DARSLARIDA CHIROYLI YOZUV DAQIQALARINI TASHKIL ETISH

Nazar Yo'ldoshev,

Qarshi davlat universiteti

o'zbek tili va adabiyoti

kafedrası katta o'qituvchisi

Marg'uba O'sarova,

Qarshi davlat universiteti doktoranti

Ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning hozirgi bosqichida uning muhim bo'g'ini bo'lgan boshlang'ich ta'limga alohida e'tibor qaratilmoqda. Negaki, ta'limning bu bosqichi bolaning dunyoqarashi, didi, iqtidori shakllanishida hal qiluvchi o'rin tutadi. Xuddi shu davrda dunyoga umid bilan qadam qo'yib kelayotgan navnihol inson hayotda munosib o'rnini topishiga, turmushidan, taqdiridan, vatanidan rozi bo'lib yashashiga zamin yaratiladi. Shundagina u umr bo'yi bunyodkorlik faoliyati bilan mashg'ul bo'ladi deyish mumkin.

Boshlang'ich sinflar ta'limi jarayonida qanchalik mustahkam bilim berilsa, u poydevor sifatida bola umrining so'ngi onlarigacha mustahkam bo'lib qoladi. 1-sinfning savod o'rgatish davri o'quvchilarda elimentar o'qish va yozuvga o'rgatish ko'nikmalari shakllantiriladi. Bu ish nechog'li murakkab bo'lmasin boshlang'ich sinf o'qituvchisi uni o'z o'quvchilarida shakllantira oladi. "Boshlang'ich ta'limda – o'quvchilarning savodxonligini ta'minlash, ularni og'zaki va yozma nutqida adabiy nutq me'yorlariga rioya qilishga o'rgatishdan iborat"¹²⁹.

Yosh avlodga fan asoslaridan chuqur va mustahkam bilim berishda savod o'rgatish muhim o'rin tutadi. Savod o'rgatish birinchi sinfdan boshlanadi. O'quvchilarning savod o'rgatish davrida egallagan o'qish va yozish malakalari barcha o'quv predmetlarini o'zlashtirish uchun imkon yaratadi. Savod o'rgatish murakkab jarayon. Ana shunday muhim va murakkab vazifani samarali hal etish uchun o'qituvchi ta'lim metodlarini to'g'ri va o'rinli qo'llashi, darsning har bir daqiqasidan unumli foydalanishi, darsda o'quvchilarning tayyorgarlik darajalari

---

¹²⁹ Umumiy o'rta ta'limning boshlang'ich ta'limdan davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. Respublika ta'lim markazi. – Toshkent, 2017. – B.18.

hamda o'zgaruvchanlik qobiliyatlariga muvofiq ish olib borishi lozim. Ayniqsa, bolalarning yetti yoshidan o'qitilishi savod o'rgatish bilan bog'liq bo'lgan barcha masalalarni ongli hal etishni taqazo etadi.

Savod o'rgatish davrida chiroyli yozuvga o'rgatishning asosiy vazifasi harf, so'z, gap va matnni to'g'ri va chiroyli yozishni takomillashtirishdir. Yozuvni o'rganish jarayonida o'quvchi tovushning shakli bo'lgan harfni, so'z va gapni kitobdan va doskadan to'g'ri, husnixat qoidalariga rioya qilib ko'chirib yozish, yozganlarini tekshira olish va yo'l qo'ygan grafik kamchilik hamda xatolarini o'qituvchi rahbarligida o'zi tuzata olishi kerak. Bu davrda eshitib yozish ko'nikmalari ham rivojlantirib boriladi. Umumiy o'rta ta'limning boshlang'ich ta'limdan davlat ta'lim standarti va o'quv dasturida 1-sinfda o'quv yilining 2-yarmidan boshlab husnixat malakalari takomillashtirib boriladi. Shuningdek, 2-4-sinflarda esa har bir ona tili darsining 5-8 daqiqasi "Husnixat daqiqasi"ga ajratishligi qayd etilgan¹³⁰.

Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar o'qishga o'rganish bilan parallel ravishda yozuvdan ham unsurar malaka hosil qiladilar. Tahlil-tarkib tovush metodi tamoyiliga muvofiq, o'qish va yozuv birligi saqlanadi. Harflarni yozishda o'qishga o'rgatishdagi tarkib asos qilib olinadi, ya'ni o'qish darsida o'quvchilar harfhi o'zlashtiradilar, matnni o'qiydilar, yozuv darsida esa shu harfli so'zni yozadilar. Yozuvga o'rgatish-ning bu tartibida genetik tamoyil buziladi, ya'ni oson harfni yozishdan asta-sekin qiyin harfni yozishga o'tiladi.

Yozuvga o'rgatish, birinchi navbatda, grafik malaka hosil qilishdir. Har bir malaka ham ta'lim berish, ko'nikmani shakllan-tirish va shu asosda qator mashqlarni bajarish natijasida hosil qilinadi. Grafik malaka qo'1-harakat malakasidir, bu harakat, birin-chidan, muskul kuchiga asoslanadi. Ikkinchidan, yozuv jarayonida nutq birligi bo'lgan tovush grafik belgilarga, ya'ni harfga tarjima qilinadi. Bu yozuvga ongli faoliyat tusini beradi. Yozuvning ongliligi, birinchidan, tovush va harming to'g'ri nisbatini, ikkinchidan, bir qancha grafik va imlo qoidalariga rioya qitishni, uchinchidan, o'z fikrini, taassuroтини, istaklarini ifodalashda yozuv malakasidan foydalanishni talab qiladi.

Yozishdan birdan-bir maqsad fikrni ifodalashda yozuv malakalaridan foydalanish hisoblanadi. Bu maqsadni bolalar tez anglab yetsalar, ularda yozma nutq malakasi shunchalik muvaffaqiyatli va to'g'ri shakllanadi. Savod o'rgatish jarayonida bolalar juda sekin

---

¹³⁰ Umumiy o'rta ta'limning boshlang'ich ta'limdan davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. Respublika ta'lim markazi. – Toshkent, 2017. – B.19.

yozadilar. Yozuv malakasi o‘qish malakasi bilan uzviy bog‘liqdir. Bola yomon o‘qisa, yozuvni egallashi ham qiyin bo‘ladi, chunki bo‘g‘inlab o‘qish malakasidan so‘ng, bo‘g‘inlab yozish malakasi shakllanadi. Harf terish kartonida tuzilgan so‘zi ko‘chirish yoki yozishga tayyorlanishda bolalar uni bo‘g‘inlab o‘qiydilar. Bu o‘qish uchun ham, bo‘g‘inlab aytib yozish uchun ham, imloga oid malakasining o‘sishi uchun ham muhimdir.

Yozish va o‘qish uchun bolaning umumiy nutqiy rivojlanishi katta ahamiyatga ega. Keyinroq, bolalarda o‘z fikrini yozma ifodalash malakasi bir oz barqarorlashganda, bu malaka nutqqa, fikrni ifodalash jarayoniga ham ijobiy ta’sir qiladi.

Grafik malakani shakllantirishda quyidagi bosqichlar mavjud:

1. Turli shakllar andozasi ustidan chizish. Erkin rasmlar chizish. Yozuv qurollarini to‘g‘ri tutish, turli qiya unsurlar chizish, uzunlikni, oraliq masofani chamalash va hokazo.

2. Harf unsurlarini yozish, baravar masofada qisqa va uzun unsurlar, osti va usti ilmoqli unsurlar chizish.

3. Bosh va kichik harflarni alohida yozish.

4. Harf birikmalarini, bo‘g‘inni yozish, harflarni to‘g‘ri qo‘shib yozish malakasini hosil qilish uchun so‘z yozish.

Grafik malakani hosil qilishdan asosiy maqsad, harflarni bosmasdan bir tekisda, unsurlarga ajratmay bog‘lab, tez, bir maromda yozish, so‘zlarni qatorga to‘g‘ri joylashtirishdir.

Shuni ta’kidlash kerakki, savod o‘rgatish davrida bola harflarni yozishdan oldin uni qanday shakllantirishni ko‘z oldiga keltirib, fikrlab oladi, ba’zan harf shaklini havoda „chizadi“, harf namunasini ko‘chiradi, tarkibini tahlil qiladi, uni qanday yozishni o‘zicha sekin gapiradi; o‘qituvchi o‘quvchi yoniga o‘tirib, ruchkani to‘g‘ri ushlatadi va uning qo‘li bilan harfni yozishni ko‘rsatadi yoki o‘zi yozib tushuntiradi. Bundan tashqari, bola yozuvning texnik tomoniga katta jismoniy kuch sarflaydi.

1-sinfda yozuvga oid ko‘nikmalarni shakllantirishda o‘quvchilar yozuv chiziqlarini farqlash, harf unsurlari va harflarni yozuv chiziqlari orasida to‘g‘ri joylashtirish; harflarning qiyaligi, ulanishi hamda so‘zlar orasini bir xil masofada chamalab yozish, kichik va bosh harflarni to‘g‘ri va aniq yozish hamda husnixat qoidalariga rioya qilgan holda yozish o‘rgatiladi. Birinchi navbatda esa ayrim yozuv qoidalari shakllantiriladi. Birinchi darsdanoq gigiyena qoidalariga rioya qilishga o‘rgatish: yozuv vaqtida partada to‘g‘ri o‘tirish, daftarni belgilangan

qiyalikda qo'yish, yozuv qurollaridan to'g'ri foydalanish, daftarni toza tutish uzluksiz takrorlab o'rgatib boriladi.

Yozishga o'rgatishda bajarilishi lozim bo'lgan qoidalar. O'qituvchi bolani yozuvga o'rgaishdan avval, yozuvning sodda qoidalarini tushuntirib o'tishi lozim. Bu qoidalarni o'quvchilar yodlarida tutishlari zarurdir. Bir necha darslardan so'ng o'qituvchi-ning birgina "to'g'ri o'tiring" so'ziga talab qilinayotgan holatda o'tirishlari kerak.

1. Yozish jarayonida yozayotgan o'quvchining oyoqlari butun oyoq kaftlari bilan polni yoki stol (parta)ning oyoqlarini mahkam bosib o'tirishlari lozim.

2. Gavdani iloji boricha to'g'ri tutugan holda: ko'krakni stolga tekkizmasdan, gavda stoldan 5 sm uzoqlikda turishi kerak.

3. Erkin holda o'qish uchun bosh stolga ozgina egilgan bo'lishi kerak.

Ruchkaning uchidan ko'zgacha bo'lgan masofa 25-30 smdan kam bo'lmasligi lozim. Bundan tashqari boshni to'g'ri ushlashga erishish kerak. Boshni yon tomonga (pastga) engashgib o'tirishga yo'l qo'ymaslik kerak va doimo eslatib o'tirish lozim.

4. Ikkala qo'l stol ustida to'g'ri burchak ostida bir-biriga qaratilgan holda turish, yozayotganda tirsak stolning ustida va bir ozgina stolning chetiga chiqib turishi lozim. Qo'lning bunday holatda turishi gavdaning stol ustiga engashib olishga va yozayotganga o'quvchi ko'kraging stolga tegib turishini oldini oladi.

Yozishga o'rgatishning ilk bosqichida ruchkani to'g'ri ushlashga diqqatni qaratish lozim, chunki bu yozuvga katta ta'sirini o'tkazadi.

5. Ruchkani uchta barmoq bilan ushlash lozim: katta, ko'rsatkich va o'rta bilan. Uchta barmoqning barchasi ozgina bukilgan holda tinch holda tutiladi.

Ko'rsatkich barmoq ruchkaning ustida, o'rtachasi – uni o'ng tomondan, katta barmoq esa – chap tomondan ushlab turadi; qolgan ikkita barmoq- nomsiz va jimjiloq kaftga suyanchiq bo'lib qog'ozga engilgina tegib turib unda sirg'anishi kerak. Ruchkaning uchi o'ng yelkaga qarama-qarshi turishi kerak. Tezda charchab qolmaslik uchun ruchkani qattiq siqmaslik kerak.

6. Daftar o'quvchining ko'kraging to'g'risida o'rtada, uning o'ng burchagi chapidan yuqori bo'lishi kerak. Boshning va gavdaning o'rtacha u yoki bu tomonga burilishini oldiningilishi uchun bir necha so'z yozilganidan so'ng chap qo'l bilan chap tomonga suriladi, chunki

yozayotgan qo‘l ko‘krakning o‘rtasidan unchalik uzoqlashib ketmasligi lozim.

Endigina maktab ostonasiga qadam qo‘ygan bolalar faoliyatini yangi turi bo‘lgan o‘quv ishlari barqaror diqqatni, kuchni talab qila boshlaydi. Aqliy mehnat va o‘z-o‘zini tekshirish ko‘nikmasini egallaydi. Faoliyatning yangi xarakteri bolalar uchun anchagina qiyinchilik tug‘diradi. Buni yengillashtirish uchun darsning har 8-10 minutida ish turini almashtirib turish lozim. Bu vaqtda quvnoq daqiqalar o‘tkazish maqsadga muvofiq¹³¹. Quvnoq daqiqalarni o‘tkazishda quyidagi mashq turlaridan foydalanish samarali natija berishi tajriba va kuzatishlar davomida aniqlangan. Bular: harakatlantiruvchi mashqlar, eslash va fikrlashga oid mashqlar, yodlash-kuylashga oid mashqlar, topishmoq va tez aytishlar, she’riy harakatli o‘yinlar. Biz quyida ayrimlarini keltirib o‘tamiz.

Chiroyli yoz yozsang xat,
Chunki bu ham zo‘r san’at.
Biz ham bo‘laylik albat,
Ustozlar kabi zo‘r hattot.

Tayoqchalar chizamiz,
Chiziqchalar chizamiz.
Jajji qo‘llarimizni,
Yozishga o‘rgatamiz.

Charchasa gar qo‘limiz,
Ruchkalarni qo‘yamiz.
O‘rnimizdan turib tik,
Erkin nafas olamiz.

Quvnab qarsak chalamiz,
Charchab qolsa qo‘limiz.
Ruchkani sekin qo‘yib,
Qo‘lni dam oldiramiz.

Yoza-yoza qo‘llarimiz charchadi.
O‘qiy-o‘qiy ko‘zlarimiz charchadi.
Birozgina dam olamiz,
“Besh” bahoni biz olamiz.

To‘g‘ri o‘tirganning.
Daftarni to‘g‘ri qo‘yganning,
Ruchkani to‘g‘ri ushlaganning
Yozuvi bo‘lar chiroyli.¹³²

Birinchi sinfda yozuv darslari husnixat malakasini o‘qitish orqali amalga oshiriladi. Chiroyli va toza yozilgan xat yozayotgan shaxsning madaniyatini va uni texnika taraqqiyotining o‘sishi orqali kundalik hayotimizda turli-tuman (qog‘ozlardan) hujjatlardan keng foydalanamiz, har xil ishlanmalar, ish qog‘ozlari, hisobotlar keng o‘rin olmoqda. Bularning hammasi faqat chiroyli va aniq yozish bilan birga, tezlikni

¹³¹ **Yusupov M.** O‘qish va yozuv darslari samadorligini oshirish. – Toshkent: O‘qituvci, 2007. – B.113.

¹³² **Yo‘ldoshev N., O‘sarova M.** Boshlang‘ich ta‘lim fanlarini o‘qitishda quvnoq daqiqalardan foydalanish – Qarshi.: Nasaf, 2019. – B.17.

ham talab etmoqda. Biz mana shu vazifalarni doimiy ravishda amalga oshirib borishimiz lozim.

KLASTER METODI VA UNI ONA TILI DARSLARIDA QO‘LLASHNING AHAMIYATI

Yusupov Sardor,

SamDU O‘zbekiston-Finlandiya
pedagogika instituti 1-kurs magistranti
Ilmiy rahbar: Sh. Normo‘minov,
f.f.d. (PhD)

Hozirgi kunda ta’lim tizimining rivojlanib borishi o‘qitishning eng samarali usullarini qo‘llashni talab etmoqda. O‘qituvchi o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish jarayonida birmuncha qiyinchiliklarga duch kelishi tabiiy. Shunday bo‘lsa-da, o‘qituvchi auditoriya holatidan kelib chiqib, an’anaviy qo‘llanilib kelayotgan yoki zamonaviy metodlardan foydalangan holatda darsni to‘g‘ri tashkil qilishi va natijaga erishishi mumkin.

Dars jarayonida natijaga erishishda klaster metodi ham yaxshi samara berishi mumkin.

Klaster (g‘uncha, bog‘lam) metodi pedagogik, didaktik strategiyaning muayyan shakli bo‘lib, u o‘quvchilarga ixtiyoriy muammo (mavzu)lar xususida erki, ochiq o‘ylash va shaxsiy fikrlarni bayon etish uchun sharoit yaratishga yordam beradi. Mazkur metod turli xil g‘oyalar o‘rtasidagi aloqalar to‘g‘risida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi. “Klaster” metodi aniq obyektga yo‘naltirilmagan fikrlash shakli sanaladi. Undan foydalanish inson miya faoliyatining ishlash tamoyili bilan bog‘liq ravishda amalga oshadi. Ushbu metod muayyan mavzuning o‘quvchilar tomonidan chuqur hamda puxta o‘zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo‘lishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Klaster metodi tarmoqlar metodi deb ham yuritiladi va mantiqiy fikrlash, umumiy fikrlash doirasini kengaytirish, mustaqil ravishda adabiyotlardan foydalanishni o‘rgatishga qaratilgan. Biron-bir mavzuni chuqur o‘rganishdan oldin o‘quvchilarning fikrlash faoliyatini jadallashtirish hamda kengaytirishga xizmat qiladi. “Klaster” metodi aniq o‘ylangan rejali yo‘l bo‘lib, undan o‘quvchilar bilan yakka tartibda yoki guruh asosida tashkil etiladigan mashg‘ulotlar jarayonida foydalanish mumkin. Metod guruh asosida tashkil etilayotgan

mashg'ulotlarda o'quvchilar tomonidan bildirilayotgan g'oyalarning majmui tarzida namoyon bo'ladi. Bu esa ilgari surilgan g'oyalarni umumlashtirish va ular o'rtasidagi aloqalarni topish imkoniyatini yaratadi.

O'qitish jarayonida klaster metodlardan foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega. Ta'lim amaliyotida foydalanilayotgan klaster metodi talabalarning fikrlashini kengaytiradi hamda muammoning to'g'ri yechimini topishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Klaster metodi orqali talabalarning bilim, ko'nikma, malakalari, ijodkorligini va faolligi nazariy va amaliy muammolarga bo'lgan qarashlari rivojlanadi.

(M. Rejabov. "Klaster – erkin fikrlashning asosi". SCIENTIFIC PROGRESS 4-son, 34-39)

Klaster metodi ham metod sifatida, ham texnologiya sifatida qo'llaniladi. Agar dars jarayoniga olib kelingan ko'rgazmali qurolida aks etgan klasterning tarmoqlari oldindan oldindan to'ldirilgan bo'lsa, bu holatda u metod emas, balki texnologiya sifatida yuzaga chiqadi. Agar klaster doskada, proyektor yoki birorta ko'rgazmali qurolida aks etib, o'quvchilar tomonidan to'ldiriladigan bo'lsa, metod sifatida namoyon bo'ladi.

Tilshunoslik fanini o'qitishda ham ushbu metod yaxshi samara beradi. Chunki XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslikka sistem-struktur yondashuv kuchaydi. Hozirgi paytda esa, tilning yaxlit bitta sistema ekanligi isbotlandi va tan olindi. Klaster texnologiyasining tuzilishi ham sistem-struktur ko'rinishga asoslanadi. Shuning uchun ham klaster metodi bugungi kunda o'zbek tili ta'limida katta ahamiyat kasb etadi.

Klaster metodi guruh asosida tashkil etilayotgan mashg'ulotlar va o'quvchilar tomonidan bildirilayotgan g'oyalarning majmui tarzida namoyon bo'ladi. Bu esa ilgari surilgan g'oyalarni umumlashtirish va ular o'rtasidagi aloqalarni topish imkoniyatini yaratadi.

"Klaster" metodidan foydalanishda quyidagi shartlarga rioya qilish talab etiladi:

1. Nimaniki o'ylagan bo'lsangiz, shuni qog'ozga yozing. Fikringizning sifati to'g'risida o'ylab o'tirmay, ularni shunchaki yozib boring.

2. Belgilangan vaqt nihoyasiga yetmaguncha, yozishdan to'xtamang. Agar ma'lum muddat biror bir g'oyani o'ylay olmasangiz, u holda qog'ozga biror narsaning rasmini chiza boshlang. Bu harakatni yangi g'oya tug'ilguncha davom ettiring.

3. Yozuvingizning orfografiyasi yoki boshqa jihatlariga e'tibor bermang.

4. Muayyan tushuncha doirasida imkon qadar ko'proq yangi g'oyalarni ilgari surish hamda mazkur g'oyalar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni, bog'liqlikni ko'rsatishga harakat qiling. G'oyalar yig'indisining sifati va ular o'rtasidagi aloqalarni ko'rsatishni cheklamang.

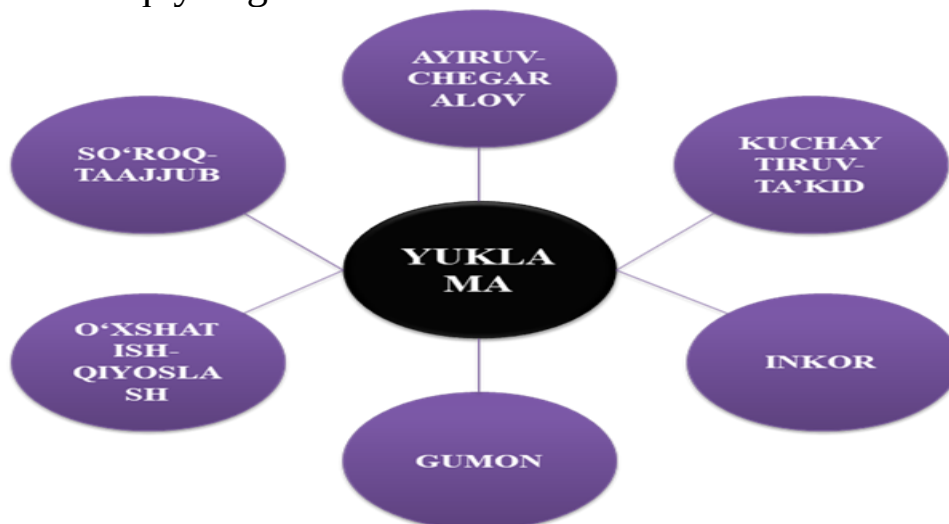
(D.Ruziyeva, M.Usmonboeva, Z.Xalikova. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti, 2013. 36-bet)

Klasterni tuzilishiga ko'ra ikki turga ajratishimiz mumkin:

1.Sodda ko'rinishdagi klasterlar.

2.Murakkab ko'rinishdagi klasterlar.

Sodda ko'rinishdagi klasterlar deb, bir umumiy tushuncha va unga tutashtirilgan tarmoqlardan iborat tuzilishga ega bo'lgan klasterlarga aytiladi va u quyidagicha ko'rinishda bo'ladi:

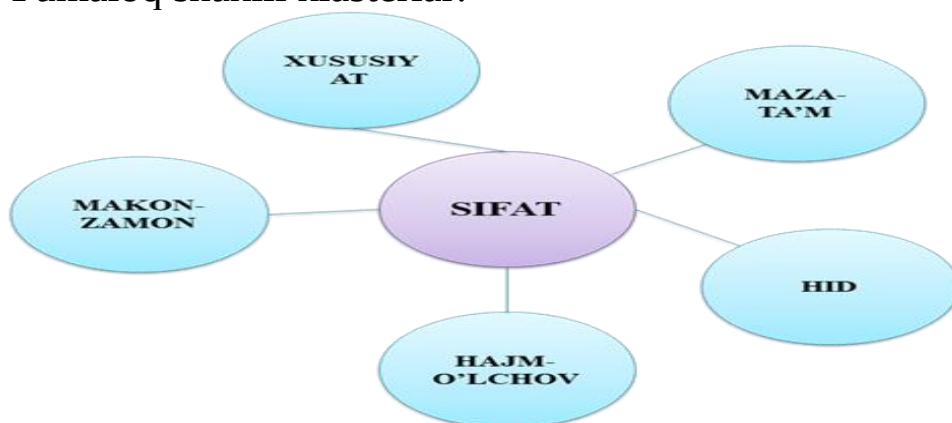
Murakkab ko‘rinishdagi klasterlar bitta umumiy tushuncha va unga biriktirilgan tarmoqlar hamda tarmoqlardan o‘rib chiquvchi yo‘nalishlardan iborat bo‘ladi. Uning ko‘rinishi quyidagichadir:

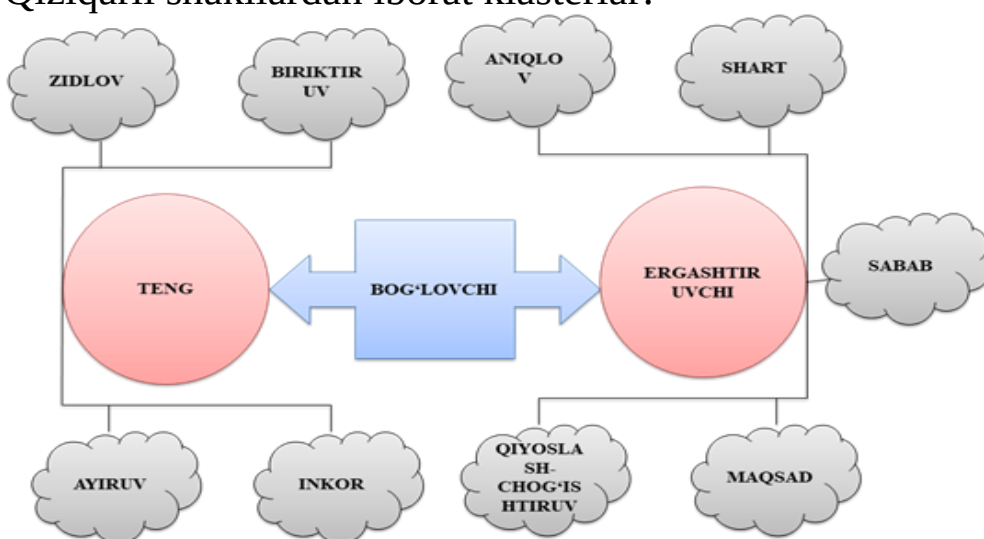
Klasterlar shakliga ko‘ra ham bir necha xil bo‘lishi mumkin. Masalan, to‘rtburchak shaklli klasterlar:

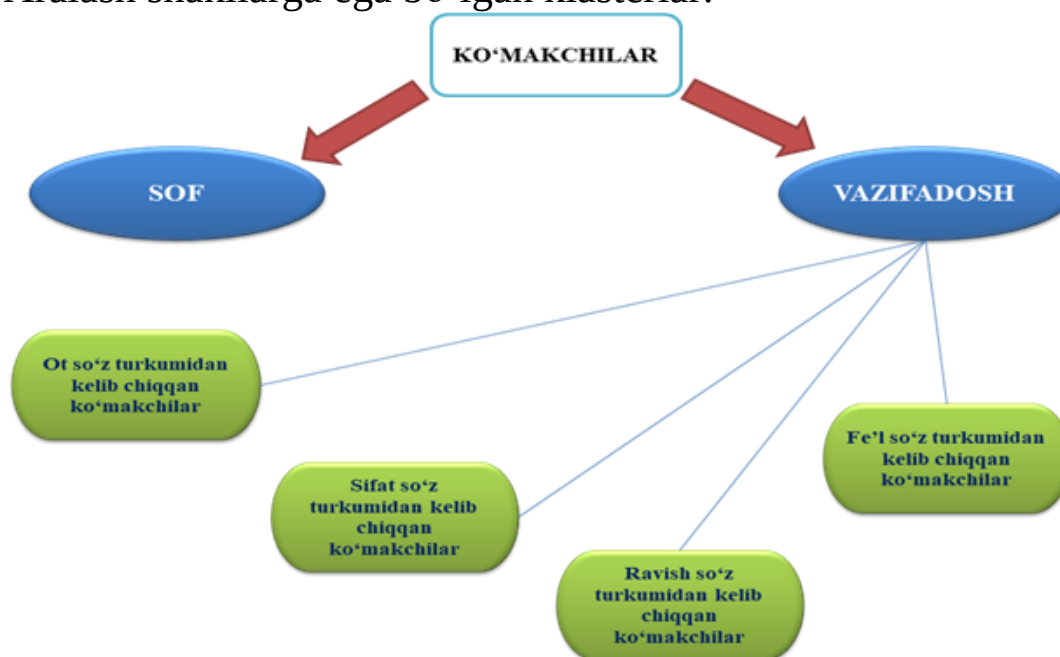
Yumaloq shaklli klasterlar:

Qiziqarli shakllardan iborat klasterlar:

Aralash shakllarga ega bo'lgan klasterlar:

Tilshunoslikka oid biror mavzuni o'tishda klaster metodini qo'llash jarayoni quyidagicha bo'ladi:

1. Katta o'lchamdagi qog'oz yoki doskaning o'rtasiga mavzuga doir so'z yoziladi.

2. O'quvchilar ushbu so'z bilan bog'liq xayolga kelgan so'z va jummalarni uni atrofiga yoza boshlaydilar.

3. Yangi g'oyalar paydo bo'lishi bilan xayolga kelgan so'zlar ham darhol yozib qo'yiladi.

4. So'zlarni yozish jarayoni o'qituvchi tomonidan belgilangan vaqt tugaguncha yoki barcha so'z va g'oyalar tugaguncha davom etadi.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim tizimining maqsadi sifatida talqin etilayotgan o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda klaster metodi va shu kabi interfaol metodlarni qo'llash hamda shu orqali ushbu maqsadga erishish nafaqat tilshunoslik sohasida, balki boshqa sohalarda ham har bir o'qituvchi uchun muhim vazifa bo'lishi zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ruziyeva D., Usmonboeva M., Xalikova Z. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti, 2013.

2. Rejabov M. Klaster – erkin fikrlashning asosi. – SCIENTIFIC PROGRESS, 4-son.

IQTIDORLI O'QUVCHILAR BILAN INNOVATSION ISHLASH USULLARI (O'TKIR HOSHIMOV "IKKI ESHIK ORASI" ROMANI ASOSIDA)

Muyassar Boqixonova,

Is'hoqxon Ibrat ijod maktabi oliy toifali ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi, shuhrat medali sohibasi.

Maqsad:

a) ta'limiy-"Ikki eshik orasi" romanini o'quvchilarga o'qitish, roman bo'yicha yangi bilim-ko'nikmalarni shakllantirish;

b) tarbiyaviy-Vatanga muhabbat, elga sadoqat, qadriyatlarga hurmat, o'zlikni anglash kat fazilatlarini o'quvchilar ruhida shakllantirish;

s) rivojlantiruvchi-fikrlashni o'stirish, dunyoqarashni kengaytirish, solishtirish va taqqoslashni o'rgatish, o'g'zaki nutqni o'stirish.

Darsning borishi: salomlashish, davomat, tozalikni tekshirish, fan yangiliklari.

Uyga vazifalarini so‘rash:

- a) O‘tkir Hoshimov ijodi yuzasidan tezkor savol-javob o‘tkazish;
- b) kompyuter orqali savol-javob o‘yini o‘tkazish;
- c) yozuvchi hayoti va ijodiga tegishli “Kun.uz” xabarlarini so‘rash.

Yangi mavzu bayoni: “Ikki eshik orasi” romanini o‘rganish.

Avval o‘quvchilarga bir hafta davomida romanni to‘laligicha o‘qigan-o‘qimaganligi so‘raladi. Agar iloji bo‘lsa, o‘sha bir hafta davomida kitobni davra-davra bo‘lib, o‘qish yoki sinfda o‘qish tavsiya etiladi.

Elektron doskada O‘tkir Hoshimov asarlariga oid ,keyin „Ikki eshik orasi” bo‘yicha slaydlar namoyish etiladi. Internet xabari: “Ikki eshik orasi” romani “eng ko‘p o‘qilgan asarlar” turkumiga kirishi, O‘tkir Hoshimovning o‘zi esa “kitoblari eng ko‘p o‘qilgan adiblar” qatoriga kirishi aytib o‘tiladi.

Darsning asosiy qismi boshlanadi. Amerika psixologi Maslov prizmasi videoslayd orqali namoyish etiladi hamda roman qahramonlarini shu prizmaga joylab chiqish so‘raladi. Prizma piramida shaklda bo‘lib, pastdan yuqoriga takomillashib boradi. Prizmadagi har bir katakturli ranglarda bo‘ladi.

Masalan, 1) qizil rang – faqat va faqat qorin to‘ydirish uchun yashaydigan insonlar;

2) olmatalqon rang – qorni to‘q, moddiy boylik uchun yashaydiganlar (mashina oladi, uy quradi, dacha oladi);

3) sariq rang – moddiyat va ma’naviyat uchun yashaydiganlar (qorni to‘q, usti but, bolalarini o‘qitadi, nevaralarini o‘qitadi);

4) moviy rang – axloqiy qadriyatlar uchun yashaydiganlar;

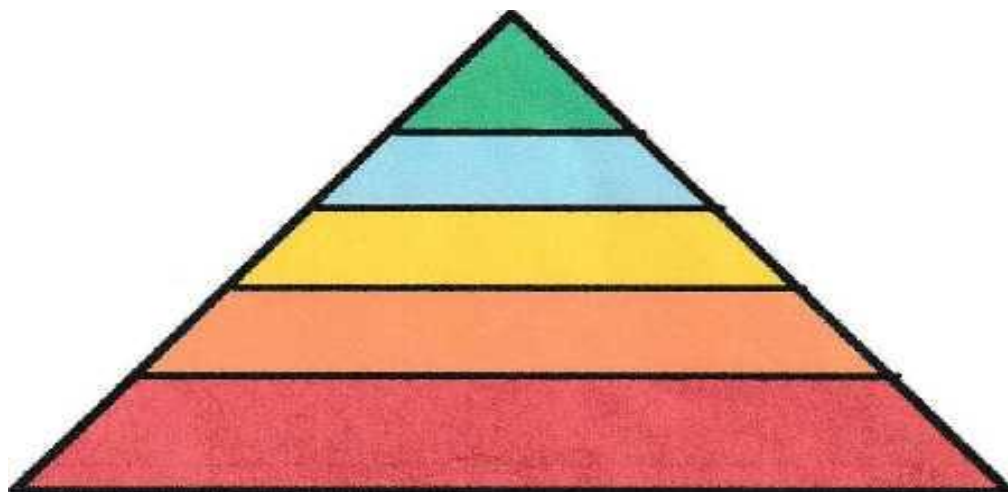
5) yashil rang – global muammolar bilan mashg‘ullar.

O‘qituvchi: Endi o‘quvchilar, romandagi qahramonlarni shu prizmaga joylab chiqasizlar.

O‘qituvchi sinfdagi o‘quvchilarni uch guruhga bo‘ladi. Har bir guruh o‘ziga nom va shior tanlaydi, hatto guruhlariga bo‘linish ham o‘qituvchi istagi bilan amalga oshadi, negaki o‘quvchi har qanday vaziyatga tayyor turmog‘i kerak. Shundan so‘ng, o‘quvchilarga vatman va marker beriladi, har bir guruh vatmanga marker bilan qahramonlarni joylab chiqadi.

Vaqt hisobli, oldindan besh daqiqa deb belgilab qo‘yiladi. Vaqt tugagach, navbat bilan guruh sardorlari doskaga taklif etiladi. Har bir sardorga ikki daqiqa vaqt beriladi. Sardor o‘z taqdimotini boshlaydi.

Uchta sardor tahlil qilib bo'lgach, tortishuv va bahslar boshlanadi: asar qahramonlari har kimning fikri bo'yicha turli kataklarga joylashtirilgan.

O'qituvchi tomonidan hech qachon "Yo'q", "Bunday emas", "Noto'g'ri" degan so'z aytilmasligi kerak. Chunki asar har kim tomonidan har xil qabul qilinadi, har bir davrda har xil tushuniladi, har xil yoshda turlicha talqin etiladi.

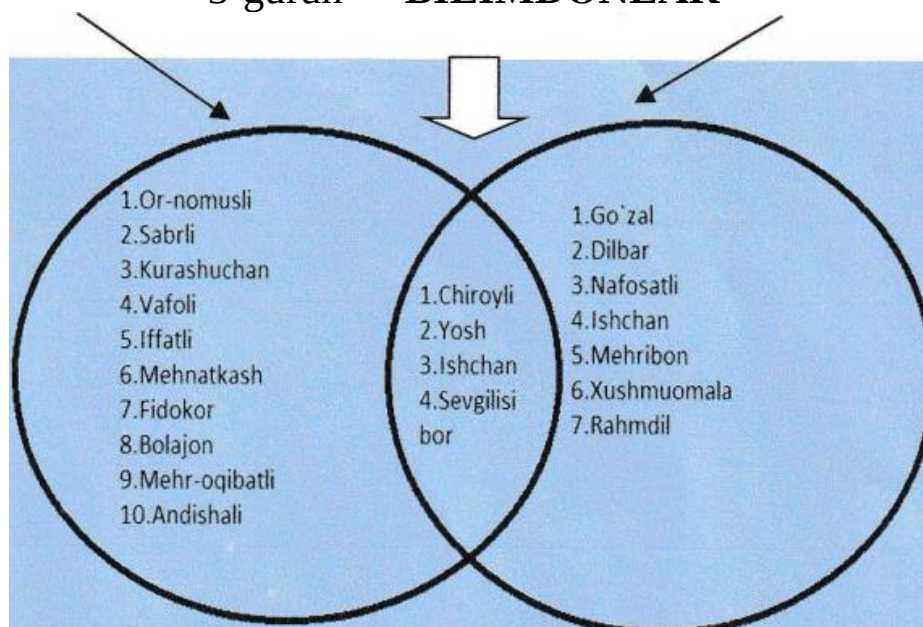

1- guruh – “**KITOBXONLAR**”

2-guruh – “**ZIYOLILAR**”

3-guruh – “**BILIMDONLAR**”

O‘quvchilarning bahs-tortishuvlaridan so‘ng o‘qituvchi dabiyyotshunoslar fikrini va o‘z fikrini aytadi hamda xulosalaydi.

Misol uchun, Umar zakunchi 1-2-qatorda turolmaydi, chunki ma’lumoti bo‘lgan, shuning uchun Oqsoqolning o‘rniga rais bo‘lgan, Bashorat 2-qatorda bo‘lmasligi kerak, negaki axloqiy qadriyatni o‘rniga qo‘ygan ayol. O‘tkir Hoshimov qahramonlar ichiga kirmaydi, chunki u asar qahramoni emas.

So‘ng guruhlar o‘rni aniqlanadi va rag‘batlantiriladi.

Shundan so‘ng Robiya va Ra‘no obrazi solishtirib, taqqoslanadi.

Endi har ikkisinining salbiy jihatini ko‘ramiz.

O‘quvchilar o‘rtasida qizg‘in bahs-munozara boshlanadi:

ROBIYA:

1-o‘quvchi: O‘tkir Hoshimov asarda atayin Robiya va Ra‘no obrazlarini bosh qahramon darajasiga ko‘targan, negaki ikkita bir xil

ayolbir xil sharoitda sinalmoqda, ya'ni Umar zakunchi har ikkalasiga hamg'arazli munosabatda bo'ladi, biroq Robiyadan qattiq "jazo" oladi, Ra'no esa qo'rqqoqlik qiladi.

2-o'quvchi: Men Ra'noni ham ayblamoqchi emasman, chunki Ra'noning eri bor edi, Robiya esa hali turmushga chiqmagan, Ra'no Robiyaga nisbatan go'zal, Ra'no Umar zakunchi bilan ishlardi. Ra'no nazokatli edi. Ra'no eri Shomurod tomonidan nihoyatda sevilardi edi.

3-o'quvchi: Men bu yerda Ra'noni ayblamoqchi emasman, bariga sabab la'nati Ikkinchi jahon urushi edi. Urushning kasofati hatto necha yillar o'tsa ham, insoniyatga ta'sir etyapti (1966-yil Munavvar o'zini o'zi o'ldirdi, Muzaffar ikki eshik orasida qolib ketdi)

4-o'quvchi: Bejizga roman "Ikki eshik orasi" deb nomlanmagan. Bu dunyo insonlar uchun sinovga berilar ekan, demak, u dunyo bilan bu dunyo orasi **ikki eshik-chiqasiz-kirasiz (yo jannatga, yo do'zaxga)**, shuning uchun ham har qanday sharoitda odam o'zligidan – **HAZRATI INSONLIGIDAN** – ayrilmasli kerak.

O'qituvchi: Ofarin, fikrlaringga qo'shilaman (to'rtta o'quvchiga rag'bat kartochkasi tarqatiladi). Darsimni xulosa qiladigan bo'lsak, taniqli yozuvchi O'tkir Hoshimov "Ikki eshik orasi" romani orqali biz insonlarni ahillikka, mehr-oqibatga, or-nomusga, halollikka, Vatanparvarlikka, mehnatsevarlikka, ibo-hayoga, jasoratga, milliy qadriyatlarni anglashga, to'g'riso'zlikka, o'zbekona urf-odatlarini qadrlashga o'rgatadi. Bu asar bir so'z bilan aytganda, urush va qirg'inbarotlarga qarshi ko'tarilgan mayoqdir. Ya'ni shoiramiz Zulfiyaxonim aytganlaridek, **"O'g'lim, sira bo'lmasin urush!"**.

Keyingi o'yin quyidagicha: Uch o'quvchi doskaga chaqiriladi va ko'zi bog'lanadi, ularga "Do'stingni top" buyrug' beriladi, sezgirligi sinaladi, keyin ulardan "ko'z yumuqligida qiyin ekanmi?" deb so'raladi va shukronalik tuyg'usi hosil qilinadi.

Dars yakunlanadi, uyga vazifa beriladi, o'quvchilar rag'batlantiriladi.

Uyga vazifa: Oqsoqol, Husan Duma va Kimsan obrazlarini solishtirib, taqqoslab kelish.

5-SINFDA ALISHER NAVOIYNING “HAYRAT UL-ABROR” ASARINI YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA O‘RGATISH

Lobarxon Rustamova,

Namanagan viloyati To‘raqo‘rg‘on tuman
XTBga qarashli 1-IDUM ona tili va adabiyot
fan o‘qituvchisi, Turon FA faxriy akademigi

Alisher Navoiyning “Xamsa” asariga kirgan birinchi doston “Hayrat ul-abror”, ya’ni “Yaxshi kishilarning hayratlanishi” deb nomlanadi. Mazkur doston 63 bob, 20 ta maqolatdan tashkil topgan. Har bir maqolat bir mavzuga bag‘ishlangan bo‘lib, shoir, avvalo, o‘quvchini bir mavzu bilan tanishtiradi. So‘ngra o‘sha mavzuga munosabat bildirib, uni har jihatdan tasvirlaydi. O‘quvchining tasavvurlari aniq bo‘lishi uchun juda ko‘p qiyoslar keltiradi va eng so‘ngida mavzuga mutanosib ibratli hikoyatni bayon qiladi.

“Sher bilan durroj” hikoyati o‘rin olgan o‘ninchi maqolatning “Rost so‘z ta’rifida” qismi ham xuddi shunday qurilishga ega. Dostonning bir qismi rostlik, to‘g‘rilik tushunchalariga bag‘ishlangan.

5-sinfda Alisher Navoiy hayoti va ijodi va “Hayrat ul-abror” dostonini o‘rganish uchun o‘quv dasturda 3 soat vaqt berilgan. 1-soatda shoir hayoti va ijodiga oid ma’lumotlar berilsa, 2-3-soatlarda “Hayrat ul-abror” dostoni bo‘yicha mashg‘ulot olib boriladi.

O‘quvchilarning yoshini hisobga olgan holda mutafakkir hayoti va qoldirgan ma’naviy merosiga bag‘ishlangan 1 soatni “Tafakkur”, “Klaster”, “BBB”, “Kim ziyrak?”, “Aqliy hujum” usullari orqali, 2-3-soatlarda “Musobaqa” usuli orqali tushuntirish mumkin.

O‘quvchilar 4 guruhga ajratiladi, nomlanadi. (“Adabiyotchilar”, “Tarixchilar”, “Geograflar”, “Biologlar”). O‘quvchilar guruh nomlarini o‘zlari tanlashlari mumkin. Guruhlarning javoblarini baholab boradigan turli fan o‘qituvchilaridan iborat hay’at a’zolari tayinlab olinadi.

Darsning avvalida Alisher Navoiyning hayoti va ijodiga oid ma’lumotlar “Klaster” usuli orqali so‘raladi. Bunda o‘quvchilar shoir hayot yo‘li va ijodiga doir bilgan ma’lumotlarini keltiradilar. Shundan so‘ng “Kim ziyrak?” usuli orqali tezkor savol-javob orqali o‘quvchilar bilimi sinalladi. Ixtiyoriy 2 nafar o‘quvchiga qiyidagi savollar beriladi:

- 1.Navoiy qayerda tug‘ilgan? (Hirotda)
- 2.Uning to‘liq ismi nima? (Nizomiddin Mir Alisher)
- 3.Navoiyning ustozlari kimlar? (Abdurahmon Jomiy, Lutfiy)

4."Xamsa " necha dostonidan iborat? (5dostonidan)

Savollarning barchasiga to'liq javob bergan o'quvchiga shoirning hikmatli so'zi yozilgan rag'bat taqrifatmasi beriladi.

Dars jarayonida qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar o'quvchi yoshiga, qabul qilish xususiyatiga mos bo'lgan holda bo'lishi lozim. Texnologiyalar soddadan murakkabga qarab qo'llanilishi kerak. O'quvchilar quyi sinflarda ham Alisher Navoiy haqida ma'lumot olishgan. Bugungi kun talabiga muvofiq har bir o'quvchi kreativ fikrlashga ega bo'lishi zarur. Shu o'rinda "BBB" texnologiyasini qo'llaymiz.

Bilaman qismiga o'quvchilar Alisher Navoiy qachon, qayerda tug'ilganligi, hikmatli so'zlarini, shoir haqidagi rivoyatlar o'qiganini aytib yozishadi.

Bilmoqchiman qismiga o'quvchilar o'zlarini qiziqtirgan avollarni yozadilar.

Bilib oldimga Navoiyning "Xamsa" dostoni, unga kiritilgan asarlar haqida, "Hayrat ul-abror" dostonida odob-axloq, kamtarlik, saxiylik, to'g'riso'zlik kabi biratli fazilatlarini, xasislik, yolg'onchilik, odobsizlik kabi salbiy xislatlarini bilib olganliklarini aytishadi.

Yangi mavzu: Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostoni

Darslikda berilgan materiallar va qo'shimcha ma'lumotlar asosida o'qituvchi yangi mavzuni tushuntiradi va mustahkamlaydi.

Bobomiz har bir inson o'ziga to'g'rilikni odat qilmog'i haqida so'z yuritar ekan, kimki to'g'rilik yo'lini qanday ekanligini bilmoqchi bo'lsa, bu yo'l ikki xil bo'ladi, deydi. Birinchisi, to'g'riso'z odam. Agar u to'g'ri so'zli bo'lsa, uning ishi, o'zi ham to'g'ri bo'lishi kerak. Ikkinchi toifa kishilar andisha bilan, betgachoparlik qila olmay, "to'g'ri" deguvchidir. Navoiy birinchi toifani to'liq ma'qullagan holda, ikkinchisi ham "yomon emas" deya inkor qilmaydi. Albatta, iloji boricha yolg'onni gapirmagan ma'qul.

Shu o'rinda shoir zamonasidan biroz noliydi. Odamlar rostgo'ylikdan chekinayotgani, yolg'on-yashiq kuchayib ketayotganidan xavfsiraydi. Shundanmi, shoir o'z atrofini qamragan odamlardan to'g'ri, rost gapirgani qashshoqlik, yetishmovchilikdan boshqa narsa bilmaydi, deydi. Zero, egrilikning ham, to'g'rilikning ham o'z ta'rifi bor. Egrilik yolg'ondan paydo bo'ladi, to'g'rilik haqiqatdan. Demak, muallif, yolg'on so'zlash, yolg'on harakat qilish egrilikka olib keladi, deb hisoblaydi.

O'quvchilardan bugungi kunda atrofimizdagi odamlar yolg'onchilik va rostgo'ylikka qanday munosabatda bo'layotganliklari so'raladi.

“Noma” (maktub)usuli orqali “Hayrat ul-abror” dostoni uch bo‘lakka bo‘lib beriladi. O‘quvchilar matn bilan tanishadilar, uning mazmunini bilan bir-birlariga yetkazadilar.

Mavzuni mustahkamlash uchun o‘quvchilarga aqliy hujum orqali quyidagi savollar beriladi:

1. Siz rost gapirasizmi?
2. Yolg‘onchilik shunchaki odatmi yoki nuqson?
3. Qanday insoniy fazilat va illatlarni bilasiz?
4. Haqiqatni gapirishdan cho‘chimaysizmi?
5. Asar sizda qanday taassurot qoldirdi?
6. Asarni o‘qigach, siz o‘zingizni qanday inson deb hisoblayapsiz?
7. Yolg‘onning zararini tavsiflab bera olasizmi?
8. Qanday illatlar durrojni fojiaga olib keldi?
9. “Sher va durroj” hikoyatiga o‘xshash qanday hikoyatlarni bilasiz?
10. Ota-onangiz bilan rostgo‘ylik va yolg‘onchilik haqida so‘z yuritganmisiz?

Savollarga javob bergan o‘quvchilar shoirning hikmatlari yozilgan rag‘batlarga ega bo‘ladilar, eng ko‘p rag‘bat olgan guruh g‘olib hisoblanadi.

Yuqoridagi savollar o‘quvchilarni rostgo‘y va haqiqatgo‘y bo‘lishga undaydi.

Adabiyot, tarix, geografiya, biologiya fani materiallari asosidagi savol-javoblar musobaqasi o‘tkaziladi.¹

Musobaqani o‘tkazish uchun yuqorida nomlari sanalgan fan o‘qituvchilari birgalikda ish olib boradilar va uni boshqaradilar.

Musobaqadan bir hafta avval o‘quvchilarning qiziqishlariga qarab ularni turli guruhlariga bo‘linadi (Yuqorida guruhlarining nomlari keltirildi). Musobaqa shartlari tushuntiriladi.

Fan o‘qituvchilari tomonidan tuzilgan savollar guruhlariga beriladi. Quyida savollardan namunalar:

1.”Xamsa” va “Boburnoma” haqida qisqacha ma’lumot bering(“Adabiyotchilar” guruhi uchun).

2.Asrlardagi ijtimoiy hayot haqida, o‘sha davrning ko‘zga ko‘ringan tarixiy shaxslari haqida gapiring (“Tarixchilar” guruhi uchun).

3.Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur bo‘lgan joy nomlarini sanang(“Geograflar

2.XIV-XVI asrlardagi ijtimoiy hayot haqida,shuningdek,o‘sha davrning ko‘zga ko‘ringan tarixiy shaxslari haqida gapiring (“Tarixchilar”guruhi uchub).

3. Ikki buyuk shoirning tabiatga munosabatini ifoda etuvchi asarlari, ularning ahamiyati haqida soʻzlang (“Biologlar” guruhi uchun).

Musobaqa hayʼat aʼzolari oʻquvchilarning javoblarini baholab beradilar. Eng koʻp ball toʻplagan guruh aʼzolari gʻolib boʻladi va hayʼat aʼzolari tomonidan Alisher Navoiy asarlaridan iborat kitoblar jamlanmasi bilan taqdirlanadilar.

Uyga vazifa: 154-160-betlar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev K. Alisher Navoiy hayoti va ijodini oʻrgatish jarayonida fanlararo integratsiyadan foydalanish. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B.95-96.

2. Ahmedov S., Qosimov B., Qochqorov R., Rizayev Sh. – Adabiyot darsligi. 5-sinf, 1-qism. – Toshkent: Sharq, 2015. – B.17.

3. Mirkarim Osim. Zulmat ichra nur. Hikoyalar. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1968.

BADIIY MATNNING MUSHTARAK TAHLILI **(“Yosh adabiyotchilar” toʻgarak mashgʻuloti tajribasidan)**

Misliddinova Malika,

GDU mustaqil izlanuvchi-tadqiqotchisi

FANORCHI OTA

(Hikoya)

Tor, qiyshiq koʻchaning oʻksiz oqshomini Tursunqul akaning churuk darvozasi tepasiga oʻtqizilgan bir fanorning titrak nurlarigina yoritar edi. Uni har kuni kechqurun past boʻyli, burushiq yuzli bir chol kelib, yoqib ketar edi. Biz uni «Fanorchi ota», der edik. U juda yuvosh, indamas kishiydi; kichkina narvonchasini chaqqon qoʻyib, allaqanday ustalik bilan chiqar, qoʻltigʻidan kir roʻmolchasini olib, avaylab fanor oynalarini artardi. Fanorni yoqqach, yerga tushib, obkashdek bukilgan yelkasiga narvonchasini qoʻyib birpasda koʻzdan yoʻqolar edi.

Fanor qurilgan vaqtlarda butun mahalla quvonib, unga allaqanday mehr ila qaragan boʻlsalar-da, faqat bu mehr uzoqqa choʻzilmagandi. Keyincha har kim unga parvosiz boʻla boshladi.

Ayniqsa, mahalla bolalari ila fanor orasida anglashilmas dushmanlik uygʻondi. Toʻplanishib, avvalo bir-birimizning doʻppimizni otishar, fanorga doʻppi kiygizgan oʻrtoq merganligi ila kerilar edi. Keyincha bu ham bizni zeriktira boshladi, chunki piston qadalgan yoki har turli ipaklar bilan bezalgan doʻppini kiyib olib, fanor chiroyli bir tus

olar, bizni xafa qilgandek bo'lar edi. Shuning uchun ham qo'limizga tosh, kesak olib, fanorga hujum qilishni o'rgandik. Bunda u juda kuchsiz edi: kichkina bir kesak yoki tosh parchasi bechora fanorning oyna ko'zlarini o'pirib tushirardi. Keyin-keyin Fanorchi ota haftada uch-to'rt marta unga «yangi ko'zoynak» taqib ketishga majbur bo'lardi. U ketdi, darrov biz yangi «ko'z»ni o'yib olardik. Shunday bo'lsa-da, Fanorchi ota «lom» deb og'iz ochmasdi. Uning bu qilg'i bizga sira yoqmas, tutib olish uchun poylasa, hatto birontamizni tutib ursa ekan, der edik. Ammo shu tilaklardan bittasi ham yuzaga chiqmasdi. Bir kun, namozshom vaqti, ko'chada bolalar ko'p edi. Ichimizda eng ko'p qo'rqmaydigan, eng battol Qosim cho'loq: «Bolalar!» – dedi. Changga botgan yuzlarimiz yangi bir narsa kutib, uning ko'zlariga tikildik.

– Fanorchi ota keladigan vaqt yaqin. Sindiramiz. Nima qilar ekan?– dedi-da, qo'lga ilinadigan bir narsa qidira boshladi.

Qo'llarimizdan g'izillab uchgan tosh-kesaklar fanorning hamma ko'zlarini teshib o'tgan edi. Uzoqdan Fanorchi otaning bukilgan kichkina qomati yaqinlasha boshladi. Narvoncha yelkadan tushib, ta'zim ila devorga suyandi. Fanorchi ota uning ustiga chiqdi-da, «chirt» etib gugurtni yoqdi: fanor to'rt tarafdin qulagan uy kabi ajava tusda, yana bir tomonga qiyshayib turar edi. Biz hammamiz kerilib turar edik. Ba'zilar «piq-piq» kulishdi. Chol kasal odamga o'xshab, sekin-sekin pastga tushdi. O'siq qoshlari tagida qisilib yotgan ko'zlari ila hammamizga yalingansimon qaradi-da, mayin bir tovush bilan:

– Tentak bolalarim, bu qanday gap? Fanorga tegmasanglar, bir narsa bo'ladimi? U yuqorida, sizlar pastda o'ynay beringlar-da.

Bolalar jim bo'lgan edi.

– Sizlar hali yosh, ko'zlaringiz o'tkir. Qorong'i ham, yorug' ham baravar. Xufton bo'lmasdan onalaringizning quchog'ida pish-pish uxlab qolasiz hammangiz. Bizga o'xshash qari-qartanglar uchun chiroq judayam kerak, – dedi.

Bolalarning ko'zi cholda edi.

– Tunov kuni kechasi qattiq yomg'ir yog'ib turgan edi. Bu yoqqa kelsam, ko'cha qop-qorong'i. Fanorning teshik oynasidan shamol kirib o'chirib qo'ygan. Ana u ariqning bo'yiga borganimda bir nima suvni chapillatardi. Yopiray, nima ekan, deb fanorchamni ariqqa tutsam, mendan ham qari bir kishi ariqdan chiqolmay yotgan ekan. Darrov qo'lidan tortdim, bir amallab chetga chiqardim, hamma yog'i loy, jiq-jiq suv. Bolalardan biri:

– Voy, boyaqish, soqoliam, yuziyam loymi?

- Hamma yog‘i loy bo‘lgan... Keyin yetaklab uyiga eltib qo‘ydim,
- dedi chol.

Mening ko‘zimga Fanorchi otaning degani shunday ko‘rinib kelgandi, Qosim cho‘loq:

- Yolg‘on- yolg‘on! – deb baqirdi.
- Bolalar birdan : - Rost! – deb javob qaytardilar.
- Kim endi sindirsa, shuni tutib beramiz otamga, – dedi Ahmad.
- Fanorchi ota: – Ha, barakalla, endi sindirmaysizlarmi? – dedi.
- Yo‘q-yo‘q, –javob berdik biz shu zamon.

Kichkina narvonni yana yelkasiga ilib, chol qorong‘ilikka kirib yo‘qoldi.

Shundan beri, haqiqatan, fanorga hech shikast tegmadi. Hozir shu fanorning o‘rnida sim to‘r bilan o‘ralgan tuxumdan kattaroq elektr lampochkasi yonib turadi.

Uning uchun na yoquvchi, na gugurt, na moy kerak. Hech bir bola tegajaklik qilib tosh ham otmaydi. Uning yorug‘ida yurganda yoshligimning bir parchasini va Fanorchi otanigina xotirlayman.

O‘quvchilar o‘rtasida ona tili darslariga qiziquvchilar ozchilikni tashkil etadi, to‘garakka qatnashuvchilar ham aksariyat, adabiyotni o‘rganish, badiiy matnni chuqurroq bilish, undan zavq his etish maqsadida kelishlari sir emas (*Shu o‘rinda ko‘pchilikka ma‘lum sabablarga to‘xtalmaymiz*). Shunday ekan, biz o‘quvchining qiziqishlaridan kelib chiqib topshiriqni biroz boshqacharoq tashkil etish orqali ham badiiy matnni, ham matnning lisoniy tahlilini o‘rganishga kirishdik.

Dastlab hikoya matnini o‘qib o‘rganamiz, bunda o‘quvchining badiiy o‘qish tezligi sinaladi, matnni galma-galdan o‘qish ham musobaqa usulida bo‘ldi (bu jarayon o‘quvchiga birinchi motivatsiyani beradi), so‘ngra hikoya mazmuniniso‘zlab berib, badiiy tahlil qildilar. Tahlil uchun test usulini tanladik:

I. 1-topshiriq.

1. Asar qaysi janrda yozilgan?

A) Ertak. B) Hikoya. D) Doston. E) Qo‘shiq.

2. Asarning bosh qahramoni kim?

A) Muallif. B) Bolalar. D) Fanorchi ota. E) Fanor.

3. Odamlar nega xursand bo‘lishdi?

A) Ko‘chaga fanor qo‘yilganidan. B) Ko‘cha tekisligidan.

D) Ko‘cha kengligidan. E) Bolalarga o‘yin topilganidan.

4. Bolalar kimni dushman deb bilishdi?

A) Otani. B) Fanorni. D) Tunni. E) Ko‘chani.

5. Hikoyada insonlarga xos “bezanish” tasvirlangan misrani toping.

A) ...piston qadalgan yoki har turli ipaklar bilan bezalgan do‘ppini kiyib olib, fanor chiroyli bir tus olar... B) Fanorning teshik oynasidan shamol kirib o‘chirib qo‘ygan. D) Fanorchi ota keladigan vaqt yaqin. Sindiramiz.E)Nima qilar ekan?

6. Sifatlar matnda qanday mazmun-kayfiyatni ifodalashga xizmat qilmoqda?

A) Qishloq ko‘chasidagi tushkunlik kayfiyatini. B) Quvnoqlikni. D) Bolalarning salbiy kayfiyati va dilgirlikni. E) Tunni.

Test javoblari: 1. B, 2. D, 3. A, 4. B, 5. A, 6. D.

2-topshiriq: savollarga javob bering.(Topshiriq kichik guruhlarga bo‘linib bajariladi).

1.Nima uchun hikoya “Fanorchi ota” deb nomlangan.

2. Siz hikoyani qanday nomlagan bo‘lardingiz?

3. Hikoyadagi voqealarni qanday tasavvur qildingiz, tasvirlarni qog‘ozga tushira olasizmi? Bir urinib ko‘ring-chi?! (surat, peyzaj,...ko‘rinishida)

4. Nima uchun bir ko‘chaga bittagina fanor qo‘yilgan edi?

5. Nima uchun bolalar fonarga yov (dushman) ko‘zi bilan qaradilar?

6. Bolalarning hatti-harakati (Fanorchi otaning g‘ashiga tegish uchun fonarni urib sindirishlari) sizga ma`qulmi? Nima uchun?

7. Nega fanorchi ota bolalarga yomon gapirmaydi,sababini bilasizmi?

8. Bolalar o‘z xatolarini qanday qilib tushundilar? Ularni ishini yoqlaysizmi?

9. Hikoyadan qanday xulosa chiqardingiz? Fikringizni asoslang.

10. Fanor tasviri sizda qanday kayfiyatni uyg‘otdi? Sababini ayta olasizmi?

11. Siz ham mahallangizda shunday ishlar qilganmisiz?Bundan afsuslanasizmi?

12. “Fanorchi ota “lom” deb og‘iz ochmasdi” iborasidagi “lom”-(lom-mim) nimani bildiradi?

13. “Obkashdek bukilgan yelkasi...”, “Tor, qiyshiq ko‘chaning o‘ksiz oqshomi...” ifodasidagi mazmunni qanday tushindingiz? Shu manzarani hozirda bizning, keng, yorug‘ ko‘chalar bilan taqqoslay olasizmi?

14. Nur va zulmat mavzusida kichik hikoya yarating.

15. Hikoyaning bugungi kundagi tarbiyaviy ahamiyati nimada?

2-topshiriq yuzasidan o'quvchilar o'z fikr-mulohazalarini erkin bildiradilar, zarur o'rinlarda o'quvchi-o'qituvchi fikrlarni jamlab, xulosa yasaydi.

II. Lisoniy tahlilni shunday amalga oshiradilar:

T/r	Topshiriqlar	Javoblar
1	Hikoyadagi sifat birikmalarni toping	<i>Tor, qiyshiq ko'cha, o'ksiz oqshom, churuk darvoza, titrak nurlar, past bo'y, burushiq yuz, yuvosh, indamas kishi, kichkina narvoncha, kir ro'molcha, battol Qosim cho'loq...</i>
2	-gan qo'shimchasining vazifasini aniqlang	<i>fe'lining o'tgan zamon sifat-dosh shaklini hosil qiladi</i>
3	-dek qo'shimchasining vazifasini aniqlang	<i>ravish yasovchi qo'shimcha</i>
4	-ish qo'shimchasining vazifasini aniqlang	<i>fe'lining birgalik nisbat qo'shimchasi</i>
5	-sa qo'shimchasining vazifasini aniqlang	<i>fe'lining shart maylini hosil qiladi</i>
6	matndan taqlid so'zlarni toping	<i>piq-piq, chirt, pish-pish, chap-chap</i>
7	matndan antonim so'zlar qatnashgan jumlani toping, antonimlar tagiga chizing	<i>U <u>yuqorida</u>, sizlar <u>pastda</u> o'ynay beringlar-da. <u>Qorong'i</u> ham, <u>yorug'</u> ham baravar</i>
8	matndan juft so'zlar qatnashgan jumlani toping	<i>Bizga o'xshash <u>qari-qartanglar</u> uchun chiroq judayam kerak</i>
9	matndan kirish so'zli jumlani aniqlang	<i><u>Ayniqsa</u>, mahalla bolalari ila fanor orasida anglashilmas dushmanlik uyg'ondi. – Ha, barakalla, endi sindirmaysizlarmi?</i>
1	matndagi undalmali jumlani aniqlang	<i>Tentak <u>bolalarim</u>, bu qanday gap?</i>
1	takroriy so'zni toping	<i>yo'q-yo'q, jiq-jiq, sekin-sekin,</i>
1	gaplardagi uyushiq bo'laklarni ko'rsating	<i>Tor, qiyshiq, past bo'yli, burushiq yuzli, yuvvosh, indamas, otishar, kerilar,</i>

		<i>poylasa, ursa, qo'rqmaydigan, battol, yosh, o'tkir, soqoliam, yuziyam, na yoquvchi, na gugurt, na moy</i>
13	juft so'zlarni toping	<i>uch-to'rt, qop-qorong'u,</i>
14	“Obkashdek bukilgan yelkasi...” ifodasidagi “obkash” ning ma'nosini ayting	<i>Ikki chelak suvni yelkada ko'tarish uchun yasalgan moslama</i>

Tahlil shu tariqa davom ettiriladi.

Mashg'ulotlar davomida topshiriqlarni murakkablashtirib borish bilan o'quvchini ham ona tili, ham adabiyot fanidan bilim, ko'nikma, malaka kompetensiyalari orttirib boriladi. O'quvchilar mashg'ulotlar davomida asta-sekinlik bilan matn mazmunini o'zlashtiradi, matnni badiiy tahlil qiladi shu bilan birga, lisoniy tahlilni ham amalga oshiradi. Demak, o'quvchi badiiy matn ustida ishlash malakasini rivojlantirib boradi. O'quv yili davomida shu taqlid ishlash bilan o'quvchida badiiy matn ustida mustaqil ishlay olish kompetensiyasini to'liq shakllantirish mumkin.

Shunday qilib, o'quvchi matnning ilmiy tahlilini o'rgana boradi, bu DTS talablarining shakllanishida muhim usuldir. Xo'sh, bu usuldan nima yutamiz?

1. O'quvchida kitobxonlik madaniyati shakllanadi.
2. O'quvchining og'zaki nutqi boyiydi, ravonlashadi, so'z boyligi oshadi, jamoada so'zlash, so'zlashish madaniyati ortadi.
3. Tabiiyki, yozma savodxonlik ham mukammallasha boradi.
4. Erkin, mustaqil fikrlash ko'nikma, malakasi rivojlanadi.
5. Fikrni erkin, mulohazali ifodalashga o'rganadi, o'zgalar fikrini tinglash va hurmatlash lozimligini tushunib yetadi.
6. Insoniy mulohazasi kengayadi – mehr-oqibat, o'zga mehnatini qadrlashni o'rganadi.
7. Nutq jarayonida so'z tanlash, uni o'z o'rnida qo'llash malakasi oshib boradi.
8. O'zbek tilining naqadar serjilo ekanini his qiladi, o'z ona tilini sevib, qadrlashni o'rganadi.
9. O'zbek tili sath (*o'quvchi nazarida zerikarli bo'lgan*) larini o'rganib, o'zlashtira boradi.
10. Natijada o'quvchi badiiy asarni o'rganish bilan birga uni ilmiy tadqiq qilish malakasini ham hosil qiladi, kelgusida badiiy matn ustida mustaqil ishlay oladi.

MAQSUD SHAYXZODA IJODINI TADQIQOT USULIDA O'RGANISH

Mohigul Jo'rayeva,

Toshkent shaharOlmazor tumanidagi
298-maktab o'qituvchisi

Ma'lumki, tadqiqot usuli ijodiy fikrlashni rivojlantirishga, tadqiqotchilik faoliyatini egallashga qaratilgan mustaqil ishlarni bajarish orqali badiiy asar mohiyatini ochish, tahlil qilishni nazarda tutadi. Zamonaviy adabiyot o'qituvchisini bu usulni qo'llash orqali badiiy asarning o'ziga xos xususiyatlarini kengroq ochib berish, o'quvchilarni mustaqil tahlilga o'rgatish, asarning g'oyaviy-badiiy jihatlarini baholash ko'nikmasini shakllantirish imkoniyati yaratiladi.

O'zbek adabiyotida zalvorli o'ringa ega bo'lgan, insoniy bag'rikenglikda daryodil ustoz Maqsud Shayxzoda ijodi, adabiy merosini o'rganish, asarlarini o'quvchilar ommasiga to'laqonli yetkazish bugungi kunning muhim vazifalaridan sanaladi. Shayxzoda keng qamrovli ijodkor, olim, tarjimon va dramaturg sifatida butun umrini ta'lim-tarbiyaga, badiiy adabiyot rivojiga bag'ishlagan. Maqsud Shayxzoda hayoti va ijodi umumta'lim maktablaridan boshlab o'rganiladi. Jumladan, 8-sinf Adabiyot darsligida jami 3 soat davomida Maqsud Shayxzodaning hayoti va ijodi, dramaturlik faoliyati xususida so'z yuritilib, vatanparvar asl o'zbek o'g'loni Jaloliddin Manguberdi fojiasi tahlili orqali adib ijodiy biografiyasi, taxayyul olami bilan tanishish imkoniyati yaratilgan. Shayxzoda tarjimai holini o'rganish uchun 1 soat, adib ijodining yorqin namunasi sifatida baholanishga loyiq "Jaloliddin Manguberdi" tarixiy fojiasi matni bilan tanishish uchun 1 soat, asarqahramonlari tahliliga 1 soat ajratilgan. "Mirzo Ulug'bek ilm va ma'rifat xomiysi" mavzusida insho yozish va tahlil qilish ham rejalashtirilgan.

Ko'rinadiki, o'quvchilar umumiy o'rta ta'lim tizimida Maqsud Shayxzoda ijodi bo'yicha qamrovli natijaga ega bo'lishi uchun anchagina ter to'kishga to'g'ri keladi.

Pedagogika fanlari nomzodi Ravshan Tursunov "Maktablarning ixtisoslashtirilgan 11-sinflarida fojia janrini o'rganish" nomli nomzodlik dissertatsiyasida shunday fikrlarni bildiradi: "Fojia asarini o'rganish usul va shakllari, ta'lim faoliyati bilan uzviy birlikda qo'llanilishi kerak. Shundagina o'quvchilar o'rganilayotgan fojia asar haqida aniq tasavvurga ega bo'lish bilan birga janrga xos badiiy xususiyatlarni

aniqlash ko'nikmasini egallab oladilar. Darsliklarda fojia asar tahlilida uning inson ma'naviy hayotid tutgan o'rnini ochishga alohida e'tibor qaratadilar" [2; 24-b.]. Mazkur fikrlar ilmiy-nazariy ahamiyatga molik.

"Jaloliddin Manguberdi" tarixiy fojiasi beshinchi parda birinchi ko'rinishdagi quyidagi satrlar o'quvchi dunyoqarashi, ma'naviy olami uchun muhim ahamiyatga ega.

Yana mening uyqumga iblis qildi rashk, Go'yo janjal, balki bu sipoh qilgan mashq! Haftalar mobaynida mizg'idim biroz, Tushlar ko'rdim qayg'uli, g'amgin jongudoz.

El-yurt mustaqilligi, xalq hurligi uchun jonfido, tun-u kun uyqu nimaligini bilmay faqat erk uchun intilgan Jaloliddinning o'ziga murojaati kishiga ta'sir qiladi.

"O'lim mangu uyqudur," – deydi shoirlar, Achchiq xato: o'lmasdan buni kim bilar?

Tush olami bir bog'dur – xayollar, qushlar, Ammo afsus go'rlarga kirmaydi tushlar!

Ko'rdim chaman.. Urganchda. Amudaryoda – Arg'uvoniy kosada xushbo'y bir boda, Menga tutib qadim do'st der edi kulib:

Ko'p sog'indim, shahzoda, sendan ayrilib! [153]

Shayxzoda badiiy mahorati, ijodiy niyati shu qadar cheksizki, asar matni bilan tanishgan o'quvchi xayollari uzoq o'tmish, qahramon bolaligi, ko'chalarda yugurib yurgan betashvish kunlarga yetaklaydi. Birdan kitobxonni sergaklantirib, o'tkinchi umrda ezgu nom qoldirishga, vatanni sevib ardoqlashga undaydi.

Ayni shu jarayonda adabiyot o'qituvchisining zimmasida qisqa vaqt ichida asarning butun mohiyati bilan o'quvchini tanishtirish mas'uliyati yuklanadi. Asosiysi, "Jaloliddin Manguberdi" tarixiy fojiasi qahramonlari ruhiyatiga kirib borish, tarixiy haqiqat va badiiy talqin masalasini anglab yetish imkonini yaratish zarurati ham paydo bo'ladi. Tadqiqot usuli yordamida aniq vaziyatda katta natijaga erishish sharoiti yaratiladi. Bunda quyidagilarga jiddiy e'tibor beriladi:

1. "Jaloliddin Manguberdi" tarixiy fojiasini uyda o'qish va o'zi yoqtirgan biron qahramonga ta'rif berish.

2. O'quvchilariga fojiadagi eng ta'sirlangan lavhalardan parcha o'qitirish maqsadga muvofiq.

Bugungi kun adabiyoyot darslarida matn bilan ishlash, asar badiiyati va ijodkor poetik niyatini o'quvchilarga his qildirish orqali ma'nau yetuk kelajakni tarbiyalash vazifasi ustuvorlik kasb etadi, deb o'ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Olimov S., Ahmedov S., Qo'chqorov R.. Adabiyot. 8-sinf. Darslik / Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2019.
2. Tursunov R. Maktablarning ixtisoslashtirilgan 11-sinflarida fojia janrini o'rganish (Maqsud Shayxzodaning "Mirzo Ulug'bek" asari misolida). Ped. f.n.diss.... – Toshkent, 1998.

ADABIYOT DARSLARIDA CHO'LPONNING "KECHA VA KUNDUZ" ASARI VA ZEBI OBRAZI RUHIYATINI TAHLIL QILISHGA O'RGATISH

Tashtanova Gulnora,

Namangan viloyati Yangiqo'rg'on tumani
10-IDUM ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

Cho'lpon "Adabiyot nadur?" maqolasida: "Adabiyot chin ma'nosi ila o'lgan, so'ngan,...o'chgan majruh, yarador ko'ngilga ruh bermak uchun, faqat vujudimizga emas, qonlarimizga qadar singishgan qora balchiqlarni tozalaydurgan, o'tkir yurak kirlarini yuvadurgan toza ma'rifat suvi, ...chang va tuproqlar to'lgan ko'zlarimizni artub, tozalaydurgan buloq suvi bo'lganlikdan bizga g'oyat kerakdur". Ijodkor o'ta ziyraklik bilan masala mohiyatini teran anglagan.

"Kecha va kunduz" romani uning ijodiy biografiyasida ham, o'zbek romanchiligi tarixida ham alohida o'rin tutadi, Cholpon millatparvar adib sifatida o'zbek xalqining turmushida boshlangan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy o'zgarishlarni, yuragini o'rtaq hayotiy muammolarni zo'r mahorat bilan tasvirlaydi. Yozuvchi ana shu tarixiy davrni badiiy va tasvir va tahlil etish maqsadida asarni yozgan. Bu voqealar Zebi timsolida ochib berishga qaratilgan.

Romanning markazida **Zebi, Akbarali, Miryoqub** turadi, ularning o'zaro munosabatlari, chigal taqdirlari syujetning asosini tashkil qiladi. Cho'lpon asarning boshidan oxirigacha Zebi xarakteridagi samimiyatni, ochiqlikni eng muhim belgi sifatida ko'rsatadi. Uning tomirlarida navqironlik jo'sh uradi, ko'ngilga esa tevarak-atrofni qurshab olganlarga, dugonalariga, bahorga, hamma-hamma narsaga muhabbat hokim. U hali hayotning achchiq-chuchugini ko'rmagan. Zebining murg'ak qalbi dunyoda razolat va qabihlik, yomonlik va yovuzlik borligini sig'dira olmaydi.

Zebi to‘rt devor ichida kishini erksiz qiluvchi havolardan nafas olib ulg‘aydi. U ko‘proq otasidan qo‘rqadi. Zebini hayotsevar qilgan omillardan bittasi-uning jarangdor ovozi. Unda o‘zbek ayollariga xos fazilatlar jamlangan. Zebi-poklik, go‘zallik, tozalik va navqironlik timsoli.

Razzoq so‘fi o‘z uyini qabristonlar qadar jimjit bo‘lishini istaydi. **Akbarali mingboshi** belida kumush kamar, yonida kumush sopli qilichi, ustida zarbof choponi bo‘lmasa, hech kim uni amaldor demaydi.

Miryoqub – murakkab obraz. U aslida savodsiz, gazetalardan bexabar, dunyo ishlariga ko‘p qiziqmaydigan, rus tilini ham tuzuk-quruq bilmaydi. Shunga qaramay, u ishning ko‘zini biladigan o‘ta tadbirkor odam. Shuning uchun “Epaqa” degan laqab orttirgan. Pul topish yo‘llarini biladi. Miryoqub hayotning ko‘pgina turfa xil voqealariga ro‘baro‘ keladi va har gal ularning mag‘zini chaqishga intiladi. Hayot uning qarshisida bir-biridan murakkab jumboqlarni ko‘ndalang qo‘yadi.

Cho‘lpon asarni muhabbat yoshiga yetgan Zebining kayfiyatini, holatini bahorga qiyoslash bilan boshlaydi. Adib bahor fasli haqida yuraklarga zavq beradigan belgilarni ifodalaydi:

“Har yili keladigan bahor sevinchi yana ko‘ngillarni qitiqlay boshladi. Yana tabiatning dildiragan tanlariga iliq qon yugurdi!...” Ushbu satrlarni o‘qir ekanmiz, xayolimizda ona tabiatning ham jonli zot monand, yana ham aniqrog‘i, junjikib turgan qiz timsolida uyg‘ona boshlaganini tasavvur qilamiz. Ijodkor o‘zi his qilgan, ilg‘ab olgan nozik tuyg‘ularni go‘zal tashbehlar bilan shunday mohirona qog‘ozga tushiradiki, o‘quvchida ham tabiatga boshqacha nazar solish ishtiyoqi uyg‘onadi. Xullas, kitobxon ruhida yangicha bir uyg‘onish, his qilish tuyg‘ularida hushyorlik va intilish paydo bo‘ladi.

Asarda Zebi asrlar osha urf-odatlar iskanjasida bo‘lgan ayollarning timsoli sifatida tasvirlanadi va adib uni quyidagicha tasvirlaydi:

“Zebi (Zebinisa) ning qish ichi siqilib, zanglab chiqqan ko‘ngli bahorning iliq hovuri bilan ochila tushgan; endi ustiga poxol to‘shalgan aravada bo‘lsa ham, allaqaylarga, dala-qirlarga chiqib yayrashni tusay boshlagan edi”. Adib tanlagan qahramon hali juda yosh. U hayotning achchiq-chuchugini totmagan va u qadar tushunmaydigan mo‘rtgina nihol sifatida tasavvur qilamiz. Zebi tasviridagi ilk ruhiy o‘zgarishlar ham tabiat bilan hamohanglikda chiziladi. O‘zbek xonadonlariga tanish bo‘lgan manzara, ya‘ni erta tongda hovli-eshiklarni chinnidek yarqiratib supurishdek kelin-u qizlarning olijanob yumushi so‘lim bahor tasviriga uyg‘un holda tasvirlangan.

“Bir qo‘lida supurgisi, bir qo‘li tizzasida – yerga egilgan ko‘yi eshik tomonga tikilib qoldi”. Haqiqiy o‘zbek xonadoni bilan tanish kishiga bu tuyg‘u huzur-baxshdir. Bu Zebining eng betashvish va osoyishta kunlari edi. Ushbu satrlar Zebi obrazini yaratish borasidagi debocha xolos.

Romanning davomida bizga zavq beradigan talqinlar o‘rnini endigina g‘uncha bo‘lib ochilayotgan qizning qismatini o‘ylatadigan, ich-ichimizdan achintiradigan manzaralar egallaydi.

Aslida romanning bosh qahramoni Zebining shaxsiyati haqida ko‘p ma’lumot berilmagan. Endigina o‘n besh yoshga to‘lgan, qish ichi keti uzilmagan sovchilar qatnoviga qarab uning ko‘zga yaqin qiz ekanligini bilib olamiz. Uning qo‘ng‘iroqdek ovozi ham bor. Zebining barcha ishlari o‘ziga yarashib tushadi: u hovli supuradi, kashta tikadi, qo‘shiq aytadi, sho‘xlik qiladi.

Yoshlik tarovati, qo‘shiq sehriga oshnoligi, ovozining jarangi milliylik ruhi bilan yo‘g‘rilgan bo‘lib, Zebi qiyofasining shakllanib borishiga xizmat qiladi. Zebining badiiy olami bilan tanishar ekanmiz, ma’naviy-estetik jihatdan bir pog‘ona yuksaklikka ko‘tarilganday bo‘lamiz. U samimiy tuyg‘ulari bilan qalbimizga o‘rnashib qolganini his etamiz.

“Kecha va kunduz” hayotiyligi va samimiyligi bilan, mazmunining teranligi bilan, qahramonlar xarakterining butunligi va to‘kisligi bilan umrboqiy asarlar sirasiga mansub.

Ijodkor o‘zining badiiy niyatini to‘laroq amalga oshirish maqsadida asar bosh qahramonini ham tashqi qiyofasi, ham ichki dunyosi go‘zal bo‘lgan yetuk shaxslar timsolida yaratadi. Go‘zallik namunasi hisoblangan badiiy qahramon o‘quvchini mukammallikka yetaklaydi. Asarni o‘qigan har bir o‘quvchi qalbida ruhiy o‘zgarish, soflik va go‘zallik tuyg‘ulari shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov N., Mamajonov S., Nazarov B., Normatov U., Sharafiddinov O. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent, 1999.
2. To‘xliyev B. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Bayoz, 2010.
3. Adabiyot. – Toshkent, 2018. 11-sinf darsligi.
4. www.google.uz (www.rambler.ru)

М У Н Д А Р И Ж А

Носиржон Улуков. Серқирра, сермахсул олим ва ибрат соҳиби	4
СУЛАЙМОНОВ МЎМИНЖОН ЮСУФЖОНОВИЧ нинг меҳнат фаолияти саналари	10
СУЛАЙМОНОВ МЎМИНЖОН ЮСУФЖОНОВИЧ нинг илмий, илмий-методик ишлари БИБЛИОГРАФИЯСИ	11
ТИЛШУНОСЛИК	
Жазира Сейдуалиева, Амангелді Жапбаров, Айгүл Абдиматова. Сөйлеу тілін дамыта оқытудың мақсаты мен мәні	39
U.P.Lafasov. O'kuzbeklarda til ilmining asoslari	44
Huriniso Usmonova. O'zbek tilshunosligida gapning sintaktik tuzilishi	46
Иброҳим Дарвишов. Мингбулоқ шевасининг ўзига хос хусуситлари	51
Dilorom Boboxonova. O'zbek tilida sintaktik vaziyat	58
Yunusxon Rahmatullayev. Mashrab lirikasida arab harflarining qo'llanilishi	63
Abdujabbor Omonov. So'z va nutq	65
Шаҳноза Низамова, С.Одилова. Тахаллуснинг пайдо бўлиш омиллари ва қўлланиши	69
Нозима Нуриддинова. Наманган шаҳридаги аптека номлари хусусида	72
Гулнора Расулова. Тарихий топонимларни сақлаб қолиш ва айримларини алмаштириш мезонлари хусусида	76
Dildora Sotiboldiyeva. Toponimlar yasalishining konversiya usuli	80
Mirzohid Muhammadaliyev. Sotsiologiyaga va uning boshqa sohalar bilan integratsiyasini ifodalovchi terminlar xususida	83
Naimaxon Siddiqova. Talmeh san'ati va onomastik birliklar (E.Vohidov va A.Oripov asarlari asosida)	86
АДАБИЁТШУНОСЛИК	
Қаҳҳор Йўлчиев. Лирик топохронос ҳақида баъзи мулозаҳалар	89
Жасурбек Маҳмудов. Зарари йўқми ёки залали йўқ?	92
Manzura Pirnazarova. Omon Matjon ijodida tarixiy mavzu	97
Фарида Каримова. Комиллик сабоқлари	101
Исломжон Умрзақов. Америка адабий маконида “жануб мактаби”нинг ўзига хослиги	104
Ойбек Барзиев. Пул муаммоси билан боғлиқ анъанавий поэтик туркумлар талқини	109

Sherali Turg'unov. O'lanlarda qo'llangan ramziy obrazlar va ularning badiiy vazifadorligi	114
Юлдуз Хайитова. Юрагим узилиб тушган олуча... (<i>ёху</i> д <i>Менгнор Олломурод шеъриятига айрим чизгилар</i>)	118
Abbosjon Rohataliyev. Erkin Vohidovning Musajja g'azallari	123
Dilshodbek Sharipov. Ming quyosh shu'lasida so'lgan taqdirlar	127
Bekzod Ashurov, Umida No'monova. Zog'lar orasida qolgan bulbul	130
Sardorbek Kamolov. Uchchanoq janri haqida	134
Mohiraxon G'oyibboyeva. So'fizoda ijodida ma'rifatparvarlik g'oyalari	138
Бобоназар Муртазоев. Лутфийдан илҳом олиб...	142
Zaynura Samadova. Buyuk Ma'rifatparvar	152
Азиза Юлчиева. Лирик шеър таснифи ва таҳлили	154
МЕТОДИКА	
Шахло Наралиева. Қозоғистондаги ўзбек мактабларида ўзбек тилини ўқитиш масаласи методик муаммо сифатида	157
Оқибатхон Исманова. Адабиёт дарсларида таълимнинг шахсга йўналтирилган усуллари кўллаш ва ўқувчилар билимларини баҳолаш	164
Салимжон Ғаниев, Хулкар Ҳамроева. Ўқувчилар мулоқот компетентлигини шакллантиришда монологик нутқнинг ўрни ва аҳамияти (Минҳожиддин Мирзонинг “Соҳибқирон ёғдуси” достони мисолида)	171
Комилжон Абдуллаев. Адабий кўргазмаларни ташкил этишда фанлараро интеграциядан фойдаланиш	176
Irodaxon Xoldarova, Malika Umarova. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining savodini chiqarishda axborot kommunikatsion texnologiyalarining o'rni	182
Umida Mengliboyeva. “Nazmul-javohir” ma'nolari (“meanings of “nazmul-javohir”)	186
Nazar Yo'ldoshev, Marg'uba O'sarova. Savod o'rgatish davri yozuv darslarida chiroyli yozuv daqiqalarini tashkil etish	190
Sardor Yusupov. Klaster metodi va uni ona tili darslarida qo'llashning ahamiyati	195
Muyassar Boqixonova. Iqtidorli o'quvchilar bilan innovatsion ishlash usullari (o'tkir hoshimov “ikki eshik orasi” romani asosida)	200
Lobarxon Rustamova. 5-sinfda Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” asarini yangi pedagogik texnologiyalar asosida o'rgatish	205

Malika Misliddinova. Badiiy matnning mushtarak tahlili (“yosh adabiyotchilar” to‘garak mashg‘uloti tajribasidan)	208
Mohigul Jo‘rayeva. Maqsud Shayxzoda ijodini tadqiqot usulida o‘rganish	214
Gulnora Tashtanova. Adabiyot darslarida Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asari va zebi obrazi ruhiyatini tahlil qilishga o‘rgatish	216

ТИЛ ВА АДАБИЁТ МАСАЛАЛАРИ № 11

НамДУ ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти
МЎМИНЖОН СУЛАЙМОНОВ
таваллудининг 60 йиллигига бағишланган
Республика олий ўқув юртлари профессор-
ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами

Техник муҳаррир:

Отабек Юлдошев

Мусахҳиҳлар:

Машҳура Мамажонова, Мадина Жалилова

Наманган давлат университети

26.03.2022 йилда теришга берилди.

29.03.2022 йилда босишга рухсат этилди.

Адади 50 нусха. Ҳажми 13,9 б/т. Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆
«Times New Roman» гарнитураси. Офсет усулида босилди.

“BOOKMANY PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.

E-mail: bookmany_print@mail.ru

 [t.me/ Bookmanyprint](https://t.me/Bookmanyprint) +998 99 180 97 10